

Драгоманов - М.

Листи до Ів. Франка

і інших.

50
172
900. 810

М. ДРАГОМАНОВ.

ЛИСТИ ДО ІВ. ФРАНКА
І ИНШИХ.

1881—1886.

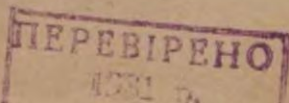
ВИДАВ

ІВАН ФРАНКО.

ЛЬВІВ, 1906.

НАКЛАДОМ УКРАЇНСЬКО - РУСЬКОЇ ВИДАВНИЧОЇ СПІЛКИ,
зарєєстрованої спілки з обмеженою порукою у Львові.

ек

З друкарні Наукового Товариства імені Шевченка
під надзором К. Беднарського.

Передмова.

Думка видати листи М. Драгоманова повстала в кружку його галицьких прихильників майже зараз по його смерті під впливом того авторітету, яким у тім кружку тїшила ся особа покійника, а також під впливом погляду на чимале значіне тих листів для розвою галицько-руської інтелїгенції. За виконане тої думки взяв ся найгорячіший прихильник Драгоманова в Галичинї, д. М. Павлик. Його зусиллям і заходам удало ся не лише зібрати з приватних рук значну скількість листів Драгоманова, але надто з паперів Драгоманова, що зберігають ся доси в Софїї, видїстати всю кореспонденцію Галичан до нього. Маючи такий матерїял у руках д. Павлик уложив собі плян публїкувати листи Драгоманова в сумїш з листами його кореспондентів, і то кожного кореспондента окремо, додаючи при тім поясненя і вступні студії від себе. Не хочучи відмовляти тїй методї вартости, та не можна закрити також її хиби. Драгоманов старанно зберігав усї адресовані до нього листи, але його кореспонденти рідко зберігали його листи, а инколи вони, хоч і збережені, лишали ся д. Павлику недоступними. Відси вийшло таке лихо, що листів Галичан, переважно пустих і не вартих друку набрала ся купа, а листів

Драгоманова мало, а інколи (от прим. у виданій недавно д. Павликом кореспонденції з пок. Танячкевичем) читач замість листів Др—ва має в руках чистісіньку воду, себто пусту, хоч шумну фразеологію пок. Танячкевича.

Виходячи з того погляду, що в кореспонденції Драгоманова мають головну вартість власне його листи, я видаю отсе першу половину тих його листів, писаних до мене і до інших людей через мої руки або взагалі збережених у мене (в часі їх присилки вони іноді ходили по руках у досить широкім кружку, часто пропадали, а іноді зберігалися далеко від первісного адресата) як причиною до його біографії й характеристики. З огляду, що ті листи писані в першій половині 80-их років, отже найпізніші з них мають рівно 20 літ за собою, з огляду, що політичні і громадські відносини від того часу і в Росії і в Галичині значно змінилися і ті роки, в яких писалися листи, wraz із їх відносинами відсунулися вже, так сказати, на віддаль історичної перспективи, я вважав зайвим заховувати всякі діскреції, якими ледви чи можуть чути себе діткеними живучі ще люди; про те, щоб кому з них могло ще тепер пошкодити те, що писав про нього Драгоманов перед 20 роками, не може, здається, бути ані мови.

Моя кореспонденція з Драгомановим розпочалася зимою в початках 1877 р. і тяглася до самої його смерті. В тім протязі часу бували довші перерви, та всі листи від 1877 до кінця 1881 р. пропали в тривожних роках мого кочового життя. З пізніших літ заховалася майже повна сотка; се очевидно також не комплет, бо іноді наші листи бігали досить часто туди й назад, а Драгоманов мав звичай нераз писати листи день за днем або запізнившися одного дня присилати два листи в одній конверті. До тих листів адре-

сованих до мене я додаю деякі річи, переважно також епістолярного характеру, друковані чи то по тогочасних газетах, чи окремо, тепер рідкі і не легко доступні, а потрібні, як побачить читач, для зрозуміня відносин Драгоманова до Галичан, далі т. зв. соборні послання Драгоманова до Киян і інших Українців з р. 1886 і 1887, що вплили в головній часті з його відносин до Галичан, кілька листів до поодиноких Українців, що приїздили до Львова для порозуміня з Драгомановим, і нарешті пару листків до Галичан (Богдана Бачинського та другого неназваного адресата), які знайшли ся між моїми паперами. Свої уваги обмежив я до мінімум, не розв'язував (з деякими винятками) псевдонімів та анонімів людей названих у листах і не пробував пояснювати всіх детальних згадок про книжки, газети, статі поміщені в листах; се вимагало би праці та пошукувань, на які у мене нема часу, тай не багато причинилось б до розуміня самого тексту листів, які майже скрізь і без того вповні зрозумілі. Так само в отсій передмові я не думаю детально розбирати змісту листів ані коментувати їх. Се все діло будущего монографіста, що захоче писати біографію Драгоманова. Позволю собі лише тут, для заповнення прогалини на початку кореспонденції, подати кілька споминів про ті часи.

Михайла Драгоманова бачив я у-перве десь на початку 1886 р., коли він емігрувавши з Росії приїхав до Відня. Я бачив його тільки коротку хвилину в аудиторії Ом. Огоновського в університеті; Огоновський своїм псевдоклясицистичним стилем дякував йому за те, що „зволив почитати його аудиторію своєю присутністю“, а по його відході мав Драгоманов до кружка молодіжжі, який обступив його і не був між ними) сказати, що скільки бував в Росії і Європі, а таких глухих викладів як

у Львові, не чував ніде. За весь час побуту Драгоманова у Відні я не мав з ним ніяких зносин.

В осени 1876 р. прибули до Львова два російські емігранти, Кузьма Ляхоцький і Ястремський, і замешкали у М. Павлика, що підчас переїзду Драгоманова через Львів найближше зійшов ся і від тодіж кореспондував з ним. Я був раз чи два рази у них на квартирі, та десь коло Різдва почув, що обох емігрантів, а за ними й Павлика, арештовано. Тоді я поспішив повідомити Драгоманова про се, що стало ся і передати йому деякі вісти з Києва, привезені приїзжим відтам земляком, який виїжджаючи зі Львова своїм необережним поступуванем звернув на себе увагу і мабуть став ся мимовільною причиною перших львівських арештів. Я не тямлю, чи многими листами я обміняв ся з Драгомановим у ті перші місяці нашої кореспонденції, та в липні 1877 р. мене арештували на підставі одної згадки в листі Драгоманова, адресованім не до мене, переданім через руки приїзжого польського емігранта Котурницького, який привіз був із собою значну масу (не знаю, для кого призначених) книжок і пробувши два тижні в отелі, буваючи в польських товариствах і кружках, не знайшов часу повіддавати Русинам адресовані до них листи, поки його разом з листами і книжками не накрила поліція. Отже в однім із тих листів Драгоманов подає то поради, не то розпорядження, що робити руським поступовим кружкам у Відні і в Галичині, і між иншим згадує про мене, що я маю невідомо чого і до кого поїхати на Угорщину та обїхати Угорьку Русь. Я був тоді на третім році університету, з запасом знаня мало що більшим від того, який виніс із гімназії, бо університет львівський дримав тоді сном праведних на тзв. Brotstudium, — для поїздок чи то агітаційних з політичною метою, чи хочби навіть чисто етно-

графічних не мав ані підготованя, ані часу, ані засобів. Догадка прокуратора, що се очевидний слід розгалуженої політичної конспірації і що Драгоманов промовляє тут як голова, що має право командувати, видала ся мені так дикою, що я навіть крім простого запереченя не міг боронити ся против неї. Мене засуджено головню на підставі того листу, який признано фактичною вказівкою на істнуванє серед нас тайного товариства. Се була перша і тривка завязка мовї кореспонденції з Драгомановим.

Вийшовши з тюрми зимою я почув себе мов спущеним на дно. Правда, на разї я перейшов жити до Павлика, що тоді жив у Львові зі своєю сестрою; по якімось часї до нас прилучив ся Остап Терлецький і ми жили разом усе літо 1878 р. Я сам не мав ніякого жерела доходу і жив коштом Павлика, гесте Драгоманова як співробітник „Громадського Друга“. Павлик став на тій думці, що веї університетські студії тепер ні до чого, бо посади він ані я не дістанемо. Я одначе записав ся на університет і засїв до семінарійної праці про Люкїяна, а рівночасно предложив декілька розвідок і виголосив пару рефератів у психологічній семінарії проф. Охорovichа. Та швидко я побачив, що на „Громадського Друга“ слаба надія, що серед галицько-руської зуспільности панує перестрах, що нас оминають як заповітраних наші недавні знайомі, а ті, що хочуть мати якесь діло з нами, дають нам рандеву десь по кутках, щоб ніхто не бачив. Я не знав, що мені робити, і звернув ся з запитом до Драгоманова, що він порадить мені. Я дістав від нього дуже розумний лист, що все те, що стало ся з нами, властиво не велике нещастє, що кара наша дуже мала супроти аналогічних кар у Росії і зрештою я повинен дбати сам за себе.

Коли Павлик зимою 1878 р. виїхав до Женеви, я опинився зовсім на льоду. Якийсь час я жив на кредит у наборщика пок. Данилюка, тинявся по товаришах, не раз не обідаючи цілими тижнями, і нарешті не скінчивши університетського курсу виїхав на село, де мав дістати лекцію. Та по дорозі в містечку Ясенові коло Коломиї мене арестували, подержали без ніякої підстави три місяці в тюрмі і по етапу відвезли в рідне село. Там я прожив півтора року, занятий селянською роботою, викінчив тимчасом переклад першої частини Фауста і повість „Захар Беркут“ призначену на конкурсі „Зорі“, розписаний Партицьким. Треба додати, що вийшовши з коломиїської тюрми я почав разом з І. Белеєм видавати „Свѣт“. Та що я переважно жив на селі, а редакційна робота і коректа спадала на Белея, занятого також заробітком на щоденне удержане (він тоді був новинкарем у Ділі), то не диво, що „Свѣт“ був редактований не зовсім добре. Драгоманов сердився за те, що його статтю про Костомарова в ч. 1 і 2 подано без його підпису, не тільки усунувся від дальшого співробітництва, але ляв Свѣта, називав його в листах „галицькою помийницею“, поки його редактор не стратив і решти охоти і не покинув видання. Драгоманов однак звалював вину закопаня „Свѣта“ на мене одного і довго колов мені ним очі.

Те, що було далі, побачать читачі в листах Драгоманова до мене. Для історика літератури і спеціально розвою Галичини вони мало інтересні. Драгоманов на підставі особистих вражіннь не міг об'єктивно дивитися на Галичан, в тім числі й на мене; в його листах тої об'єктивності ще менше, ніж у його друкованих працях. Та за те цікаві ті листи для характеристики самого Драгоманова, його острого, льобічного розуму, що йшов рука в руку з безоглядним еґоїзмом у поводженю

з людьми, з браком виrozumілости і невпинною фантазією, яка йому самому, на вид так холодному та поміркованому, раз по разу мішала всі рахунки.

Я не буду детально розбирати змісту його листів до мене; подаю їх до рук публіки без найменших пропусків і змін, як документи, хоч і як при тім терпить моя амбіція. Тільки тепер, прочитуючи їх у цілости, я зрозумів, як мало ті листи дали мені для розширення мого світогляду, а за те як багато важкої муки вони причинили мені. Мені видасть ся, що Драгоманов, певне сам того не знаючи і не відчуваючи, робив собі з мене жорстоку гру, мучив, відпихав і знов притягував мене, зовсім безцільно, бож ані для загальної справи, ані для мене самого се не принесло ніякої користі. Драгоманов поводив ся зо мною не педагогічно, — се я писав йому колись у однім листі з гірким почутєм, і се повтаряю тут прилюдно з таким же почутєм.

За те там, де Драгоманов свобідний від особистого упередження, де він порушуєть ся в ширших межах ідейної дискусії і не зачіпає нелюбих йому осіб, його листи справді можна назвати високими зразками епістолярної графії. До таких листів належить поперед усього тзв. перший лист до Кіян, писаний з великим багатством аргументів і при тім простим та ясним висловом, піднесеним дивною сердечністю та трагізмом тону, що так і хапає за серце. Певна річ, *meritum* того листу не зовсім таке сильне, як його зверхня форма. Відносини Драгоманова до Київської Громади історик мусить оцінювати не зовсім так, як їх оцінює сам Драгоманов. Досить буде згадати ту працю, задля якої він головню виїхав як делегат громади за границю: видаване українського журналу. Що власне журнал, видаваний українською мовою на рівні європейських *revue* бажала мати громада,

се я знаю з уст того делегата, що приїздив зимою 1876 р. до Львова і телеграфічно запитував відси Драгоманова: *Wie mit Journal?* А щож зробив Драгоманов із того журналу? Видавництво „Громаду“, ряд альманахів, цінного, хоч досить одностороннього змісту, але власне що до форми редактованих монструально, видаваних без ладу, заповнених довжезними і іноді досить механічно зліпленими статтями самого Драгоманова (до таких зліпків треба зачислити статтю про школи та фелетонове балаканє на майже 200 сторін друку пз. Україна і центри). Та се не все. В переднім слові до „Громади“ Драгоманов під вражінєм кружка свіжих знайомих анархістів-федералістів у Женеві підпустив на власну руку їх програмові ідеї також у програму „Громади“ і сим певно не причинив ся до скріплення звязків громади тай усього українського загалу з собою.

Так само й другий плян Драгоманова, повзятий ним на власну руку, плян, на яким головню розбили ся його зносини з київською громадою, себ то плян видання повного і стереотипного „Кобзаря“ в Женеві, не можна признати таким простим та раціональним, як се видавало ся Драгоманову. Поперед усього при тодішніх церзурних обставинах у Галичині, де суди з прінципу конфіскували все, що приходило з женеvської фірмою, було більше як певним те, що й Кобзарь Шевченка, виданий під фірмою Драгоманова, відразу зробить ся забороненим товаром не лише в Росії, але також у Галичині, а в таким разі й друкувати і стереотипувати його нема ніякої цілі. Я по друге, як бачимо з власного признання Драгоманова в однім далі надрукованім листі, вже при кінці своєї праці над „Кобзарем“ він побачив, що для такої праці у нього в Женеві нема відповідного матеріялу, нема ані перводруків, ані автографів, ані засобів до усталеня хронольо-

ті Шевченкових творів. Може се й була причина, для чого видане Драгоманова, що по його запевненням було вже майже готове в стереотипах, так і пропало і ані одна його відбитка не появилася в світ.

Найбільше приходить ся пожалкувати того, що й третій плян Драгоманова, в нім він бачив діло свого життя, себто видане третього тому політичних пісень укр. народа, лишив ся невиконаний, і матеріяли, яким він у своїм листі признавав таку високу вартість, і доси лежать між його паперами недоступні для дослідників. Сказавши по правді, другий том тих пісень (уважаючи першим томом те, що було опубліковане в Києві під фірмою Антоновича і Драгоманова) міг був переконати Драгоманова, що таку працю робити в Женеві, серед емігрантських сварів і здалека від рідного ґрунту було майже неможливо. „Політичні пісні“, видані в Женеві в двох випусках зовсім не збудили такого ентузіазму ані серед публіки, ані в наукових кругах, який збудило було київське видане. Вбожество матеріялу і монотонність коментаря, при чім не обходило ся без явних натягань, усе те було сильним контрастом до тої певности себе та до того ентузіазму, з яким сам Драгоманов у листах говорив про свою працю. Особливо в Галичині, де се видане — одинока з женецьких публікацій — якимось чудом не було сконфісковане, воно не зробило ніякого вражіння. Тим більші надії були на третій том, що мав говорити про події на правобережній Україні, про Гайдамаччину та Коліївщину. Драгоманов працював над ним ще в Софії, та в яким стані лишила ся та його робота, сього не знаємо.

Ів. Франко.

Рік 1881.

№ 1. Лист до І. Франка, без дати¹⁾.

Дорогвј товаришу! Ви певне получили вже три посилки з книгами, а сими дньами получите ј четверту: Рекльу, після котројі піде Герцен. Чому Гр[ома]ду получили раніше чужі, ніж свої, на те јесть усякі резони. Першвј тој, шчо чужим по одному примірнику, під бандеролью, ј ја сам можу одіслати, а велику посилку запаковати те пер ја не здужају (вірите!! не мају сили в руках, шчоб вірьовочку добре зтьягнути!), а потім не розберу ја, шчо таке одньатъа дебіту в Громади, і бојусь, шчо Ваші посилки распечатајуть перші, а потім і до других кинуть сѧа. Через те шче мушу посилати через Ельнидина, котриј, јак швейцарськвј громадьанин, маје право плакати на Ваш уряд через свого консула, јак загарбајуть јого посилку. А на це все треба час. Ја таки бојусь завше за Вашу квартиру, котру Вам би слід було очистити в часи митінгу јосифінського, і все думају, шчо з Вами буде так, јак було з Н[авроцьк]им, котрому принесено посилку од мене, а потім і поліція пријшла. — Напишіть, јак діјшли ті посилки, шчо згадују, і јак посилать Вам

¹⁾ Писаний десь літом 1881 р. по виході кількох перших н-рів „Сьвіта“. Згаданий у листі портрет Максимовича був поміщений у числі Сьвіта з лютого 1882 р. Сьвіт виходив під редакцією Ів. Белея 1881—1882 р.

дальше, а матеріалу ја раднї Вам послати хоч $\frac{1}{2}$ всього, шчо в нас єсть.

Ви ж присилајте нам Свїта хоч по 5 прим. і окрім того послајте в Берн — Russisches Lese-Cabinet, а також в Парижи M. P. Lavroff, Rue S. Jacques 326 pour la Bibliothèque Russe. 1 2 п. NN. пришлїть мені 2 примірники, бо 1 треба дльа Кузьми, а другий дльа мене, бо мїј екз. хтось математично краде. Шче пришлїть 3-ї екз. 2 N дльа бібліотеки тутешнїх емігрантїв. Раджу також посилати по примірнику в Дрезден — Ausländerverein і в Познань, в ред. Przegląd Sławiański на обмін, і в Варшаву в Przegl. Tygodniowy, в котрому недавно була статьба про Ваш гурт.

З Гоголем не знају як і бути. Дуже мені не хочеться писати, бо те, шчо ја знају, вже ја розказав в Літер. росс., великор. укр. і галицкїй і в некролозі Максимовича в 1874 р. в Вїстникї Европы N 2., а чого не знају, то нївідки взнати тепер. Далеко охотнїше ја б почав писати історичнї листи, з котрїх дльа першого, про состав т. зв. Мусїєвїх книг, ја остатнїми часами вибїрав вже матеріал. В мене думка така, шчо б показати еволюцїї в жидївськїй вірі, а потїм в христїянствї, то б була еволюцїя релїгїї, потїм еволюцїя власности. Першї статьтї б заворушили Вашїх семїнаристїв. А Гоголь — tritum pertritum, — та про його ј не розкажеш тому, хто не читав його. Про М. Вовчка довідаеться хїба просто з Петербурга. Ја з неју нїякїх стосункїв не мају: не знају ј де вона тепер. Ја б радїв написати просто до Костомарова (Петерб. на Васильевск. Остр., дом Карманова). Максимовича фотографїју послају. Матерїал дльа біографїї — брошюра Пономарьова та моја статьба. Остатнїх біографїј довідуеться просто з Кїїва, обертајучись до самїх особ, або до Ільницького. Оце зараз пошукав в своїх закутках і не знајшов фотографїї

Максимовича, а з усіх літераторів укр. знайшов тільки Руданського, карточку рідку, котру Вам і посилаю. Про Максимовича і про других раджу написати Варварі Івановні Антоновичевій; вона скорше других справиться. (Адрес. Жиялянская ул. собств. домъ). Окремо посилаю літогр. Срезневского і трипостась: Герцена, Бакуніна і Огарьова. Про Срезневського єсть в Громаді П. також як і про Бодьянского. Портрет Б-ого був, здається, в „Русской Старинѣ“ 1879 чи 1880 р., та тільки в мене його нема. Просить з Київа.

З поводу Ваших листів і заміток на лист П-ка і брошуру Под-ского меві не раз хотілось побалакати докладно, та боюсь, як Ви приїмете мої слова. Що далекі льуде иноді не потраплять як слід, або і помиляться, це наперед звісно, але најліпше не пускати далеких льудей на сцену тим, щоб близьким на ній бути. А Ви ж усі там дозволяли поліції робити з сестрами П-ка, що зхотіли, і навіть слова печатно про те не сказали. Далі Ви пропустили мітинги львівські без усякого слова з своєїї сторони. По всьому, що звідці видно, Ваша компанія передала народ тепер в руки Дѣла, з чого добра не буде ні дльа кого. Тут вже сказана моја думка і про Свѣт, котрої Ви питаєте. Свѣта добрий початок літературній, але дуже вже кружковій, народнього і сучасного в ньому мало. Як так буде далі, то можна боїтись, як би Ви в Галичині не повторили Цесаревщини, котра в Россії ще поньатна як послідок страху після доли Современника з Чернишевским, а у Вас зовсім була б жалка. Звісно, ја не стану з боку радити Вам лобом стіну розбивати, але взагалі думаю, що і Ваш гурт, як усі галицькі, в меньшує свої права. По-частно що до Павлика ја скажу, що Ви таки дуже дратуєте його таким неузглядньуваньем його праці, як напр. „Гроза“, або такими одпові-

даньами, як в його переписці з „Prasa“. Чоловік вірно каже, що „Prasa“ вскакує в старій польськвй ліс, тобто цсує справу і себе, а Ви йому відповідаєте таке, що нічого сінько не розбереш. Вибачте на цьому всьому. А про лист¹⁾ скажу, що як би схотіли, то б його в три дні розіслати можно б було, так щоб і не зоставсь.

Чи бачите Ви коли Левіцького, автора статей про козацькі літописі? Я йому послав через окказію X. том Актів југозападнојі Русі в обмін за N. N. Зорі з його працеју, але доси не получив жејі. Послав ја книги ј у „Зорю“, зклавшись, що редактор жејі не тој Партицьквй, що понанисував на мене свинства в Газеті школьній²⁾. А тепер думају, що мабуть це тој Партицьквй, та мабуть його дух пристав і до Левіцького.

N. 2. *Лист до ред. „Pracy“³⁾.*

Velyko-miška vsenarodnist' i krajeve narodovstvo v schidnij Halycyni⁴⁾.

Na vsu Halycynu vychodyt' teper u Lvovi odna tilko šcyro-robotnyčka gazeta — „Praca“. Ale

¹⁾ Др-в патикає тут на отвертий лист М. Павлика „до людей“, виданий у Женеві і присланий на мої руки для кольпортажі, якої я не захотів узяти на себе.

²⁾ В Газеті Школьній 1881 і в „Зорі“ 1882 р. Партицьквй помістив про Драгоманова звістки на основі заграничних публікацій (головноб рошури Черкезова), де подавано в підозріне не лише його наукову працю, але й особистий характер.

³⁾ Ще в р. 1878 навязали ми з Павликом зносини з робітницькою газетою „Prasa“ у Львові, де містили популярні статейки та закликали робітників до солідарности й до організації. Зацікавив ся „Prasa“ і Др-ов, особливо в 1879 р., коли Павлик пробував у Женеві. Результатом сього зацікавлення явили ся дописи Павлика до „Pracy“, та отся статя Драгоманова, що не тямлю вже, чи була друкована, та в усім разі не була докінчена автором

⁴⁾ Wielkomięjski internacjonalizm a prowincjalny nacjonalizm we wschodniej Galicji.

vona pysana učenoju, vysokoju polskoju movoju kotru dokładno rozumijuť sami verchy — najučenišči lvivški robitnyki, bo robitnyki prosti, lvivške pospilstvo, — słuhy, drovoruby i t. d., — i hovoryť inakše i ne rozumije nijakoji, značyť i polskoji pyśmennoji (literackiej) movy. Do toho „Praca“ doteper hovoryła pro żyťe zecerskich, stolarskich, ševskich, kravečkich i t. i. vyščych lvivskich robitnykiv, a j ne začepyla šče spravy najbidniščoho i najprostiščoho lvivškoho ludu. Z oboch cych pryčyn „Praca“ ne pišla i ne može pity v spid samoho navit' Lvova.

A vže koły v samim Lvovi robitnyčki verchy ne zachopyły šče robitnyčkoho spodu; koły cej spid i tut ne rozumije i ne može rozumity, do čoho jduť verchy i jich gazeta „Praca“; koły, značyť, navit' u Lvovi ne rozumijuť ša i ne zvjazani z soboju vsi robitnyki, to dateko hirše stojit' u tim kraju, v kotrim ležyť Lviv — u schidnij Hałyčyni.

Z kraju do Lvova, a zi Lvova v kraj perechodyť vlasne tilko najbidniščyj robitnyčkij lud, — a robitnyki, kotri majuť u Lvovi stału robotu, ti mušať sydity i pračuvaty tut raz-u-raz: koło ťažkoji praci vony dale j zabuły, ščo je navkruhy nych jakyj-tam silškyj i małomiščanškyj lud, ne to aby vony mohly znaty, iak žyje toj lud, ščo vin dumaje, čoho vin choče, čoho jemu treba i t. d. Z druhoho boku ludovy tomu ni vidky dovidaty ša, do čoho jduť najperednišči lvivški robitnyki, raz ščo lvivške pospilstvo jich ne rozumije, a druge — ščo toj lud ne rozumije vže nijakoji polskoji movy, ne to takoji, jakuju pyše česna redakcija „Pracy“.

Vynuvaty za ce ostatnu — hodi. Do vydavnytva „Pracy“ mohly vžatyša tilko stali lvivški robitnyki. Vona spravdi založena buła najperedniščymy ušuda robitnykamy — drukarškyjmy, počala pysaty tak, jak hovor'at ti robitnyki, pryznačena buła 1878 r. dla samych drukariv, a potim vid

1879 r. i dla druhych stałych robitnykiv, — i narešti „Praca“ mała na dumci odyń Lviv. Zovsim naturalno, ščo tut vona zachopyła tilko tych robitnykiv, kotri hovotriat tak, jak vona pyše, t. j. učenoju polskoju movoju.

Odnako nezadovho „Praca“ nechoča (mimovolnie) musila vyjty za hrancyi Lvova, i tut-to vona j zrobyła svoju najbilšu, choť i ne-navmysnu pomylku: vona pereskočyla more ukrajinšokoho abo rušokoho ludu, ščo daleko i šyroko rozlahloša navkoło Lvova; počala hovoryty pro polskij narod, hrancyi kotroho duže daleko na zachid Lvova; počala pysaty pro krakivských, varšavských, narešti j pro amerykańskych robitnykiv, — a ne skazala za 1879 i 1880 rik, koły vže u Lvovi ne buło nijakoho postupovoho ukrajinšokoho vydavnytstva, pryznačenocho dla ukrajinšokoho ludu, — ni odnisińkoho slova pro dolu mužyctva j robitnykiv toho kraju, v kotrim ležyt Lviv...

Dyvno mabut bude, koły skažemo, ščo j ce vyjšlo zovsim naturalno. Čomu v „Pracy“ ne pojavylyša dopysy z schidnoji Hałyčyny? Tomu, ščo tut na neji ne zvernuv uvahy lud, a ne zvernuv vin uvahy dla toho, ščo hovoryt po ruški, a ne rozumije po polški. Zovsim, značyt, naturalno, ščo na „Prace“ zrazu zvernuly uvahu robitnyki polských krajiv, t. j. zachidnoji Hałyčyny (z Krakovom), rosijskoji častyny Polšči (z Varšavoju) i pruškoji (z Poznaniem). Ci robitnyki polských krajiv, perši z ne-lvivských počaly j pysaty do „Pracy“, a dali j sama redakcija vvažala potribnym zvertaty uvahu najbilše na tych robitnykiv, kotri hovor'at tak, jak vona pyše, t. j. na robitnykiv polských krajiv. Z druhoho boku cym „Praca“ dała možništ podumaty robitnykam polských krajiv, ščo vona hovoryt tilko vid polských robitnykiv, a tymčasom sama redakcija musila potim skazaty, ščo v samim Lvovi tilko vsenarodna mova, t. j. taka, kotru vsi jakoš

rozumijut — polska, a ščo j tut je robitnyki — rusyny, a ščo dali na vsi boky po za Lvovom je ruškyj narid taj ščo taka vsenarodna mova v cilij schidnij Hałyčyni — ruška abo ukrajinska.

Korotko skazavšy, „Praca“ j doteper najbilše hovoryt tilko pro tych robitnykiv, kotri rozumijut po polški, a jich, jak vidomo, malo na Ukraini, a duže bohato tilko v šyro polských krajach, tak ščo ničoho dyvnoho, koły „Praca“ najbilše pide vlasne v Polšču. Odnako, tak jak „Praca“, jak my vže skazały, pyše pyšmennoju, a ne prostuju, ludovoju polškoju movoju, to j v Polšči vona ne može rozšyrytyša meży silským polským ludom, a musyt pity najbilše po bilšych polských mistach. jak Krakiv, Varšava j Poznań, taj tut vona, choť pevne j menše niź u Lvovi, musyt z povyščoju pryčyny deržatyša samych verchiv robitnyčykh, a ne zmože pity v spid, meży najprostišcyj polškyj miškyj lud.

Takym sposobom vyjšlo, ščo pered čysto robitnyčkoho polškoho ruchu vede Lviv, kotryj, jak vidomo z geografiji j etnografiji, ležyt ne v Polšči, a na Ukraini, de vin, niby małeńka vyspa, otočenyj navkoło morem ukrajinskoho abo ruškoho narodu.

My ani slova ne majemo protiv vzjazku lvivškykh robitnykiv ne to z krakivškyj, varšavškyj, ale j francuzškyj, angliškyj j amerykanškyj robitnykamy, — odnako my nahadajemo, ščo lvivškyj robitnykam najperše treba zhovorytyša (porozumieć się) i vzjazatyša z tym, bez čyjeji pomočy abo choť prychnosty vony ne zmožut zrobyty ani odnogo kroku. t. j. z ukrajinským ludom, kotryj žyje na vsi boky zaraz za porohom mista Lvova, — a potim uže razom z nym vjazatyša i z robitnyčykh narodom polských krajiv, bo do teper stojit tak, ščo krajevij robitnyčkyj ruch v odnij častyj avstrijskoj Ukrainy, t. j. v schidnij Hałyčyni, zostavša, skažemo tak, — bez hołovy, t. j. bez lvivškykh robitnykiv, a lvivški ro-

bitnyky — bez najmenšoji pidstavy, bez syly, t. j. bez zvjazku z ukrajinskym ludom.

Lvivski peredovi robitnyki ne tilko ščo samy ne zvertajuf uvahy na žyfe j potreby toho kraju, na plečach i práci kotroho zbudovanyj Lviv, ale navif ni vidky ne vydno, aby vony znaly choť to, ščo nadrukovano vže pro ukrajinski stosunki v postupovych ukrajinskych vydaňach, jak zahranyčnych, tak i krajevych. A tymčasom z davna i teper dla ukrajinskoho ludu schidnoji Halyčyny drukujuťša v samim Lvovi najbilše taki ričy, kotri abo zovsim vorochujut' na zahalno-luckyj postupovyj ruch chofaf dobra hoľovno vyščym verstvam, abo chotily by dobra j ukrajinskomu ludovy, ta ne znajuf, ščo jemu poradyty, bo sami taki pysateli — ani ne robitnyki, ani ne prychylnyki tych dobrych dumok, kotrych deržyťša gazeta lvivškoji robitnyčkoji polsko-ukrajinskoji vilnoji spilky, „Praca“.

Čerez use skazane powyšče i v schidnij Halyčyni vychodf velyka zakrutenyna (chaos), kotru, po našomu najskorše možuf rozputaty vlasne lvivski robitnyki i jich gaxeta „Praca“.

My ne dumajemo, aby „Praca“ mohla dobre stojaty za oboma ne-velykomiškymy ludamy Halyčyny, polským i ruškym, — bo najkrašče stojaty za soboju možna tilko samomu, u svojich, miscevyh gazetach, a dla ceho na provinciji teper šče nema ani ludej, ani miscevoji pidhotovy, ani sposobu, — ale my dumajemo, ščo ne dobre dla samych lvivských robitnykiv raz — ne rozumity, ščo robyťša mežy silským i maľomiškym ludom oboch narodiv, i druge — ne objasnyty dokľadno obom cym ludam, čoho choče lvivška robitnyčka spilka i jeji gazeta „Praca“?

I vlasne dla toho my radymo česnij redakciji

1) pysaty pro vsi lvivski j poza-lvivski robitnyčki stosunki tak prosto j jasno (popularnie), aby „Pracu“ zrozumiv i zacikavyvša neju uveš lvivskýj robit-

nyčyj lud i, roschodučyś po kraju, daľeko j šyroko roznosyv dumky najperedniščyĥ lvivských robitnykiv. Ce vypade „Pracy“ pysaty vse taki po polski, ale tak, jak hovoryť lvivskyj robitnyčyj lud (potočnā mowā lwowskiego pospółstwa). Koľy Ź „Praca“ choče, aby jeji vid razu (bezpośrednio) rozumiv muźyčyj i robitnyčyj lud useho kraju ciloji Haľyčyny, to my jij radymo sče j 2) vžaty v osnovu „Pracy“ obi krajevi ludovi movy: mazursku i rušku¹⁾. Ostatne my rozumijemo tak, aby raz u „Pracy“ korespondenciji z zachidnoji Haľyčyny buľy pysani po mazurski, a zi schidnoji po ukrajinski, dla rusyniv (choť vidomo, ľatynskymy literamy).

Tym tilko lvivski robitnyki pokažuť, ščo vony ne durno zvuť sebe „vilnoju spiľkoju polských i ruškyĥ robitnykiv“, ščo jim odnako dorohi oba narody Haľyčyny; tilko takym sposobom spiľka ća ne tilko ščo vychovaje v sobi učenych robitnykiv, kotri, dobre znajučy krajevi stośunki j movy, rozijduťśa koľyś po kraju j pomožuť usudy vpor'adkuvaty (zorganizovać) osibni gazety i robitnykiv, — ale j vid razu i sama zvjažeśa micnišće z oboma ludamu i pomože jim obom lipše zhovorytyśa, bo j teper ukrajinskyj lud lipše zrozumije

¹⁾ Pro tretyj narod Haľyčyny, pro žydiv, my vže skazyľy svoju dumku i v pyśmach do „Pracy“, z kotryĥ odno nadrukovane v 10. jeji N, i potim razom z dvoma inšymy ukrajinćamy, d. Drahomanovym i Lachockym, v ľystku „Vid kupky socialistiv-žydiv“ (Ženeva, 15. juňa, 1880 r.), i sče dumajemo skazaty pro ce dokľadnišće jak ukrajinćkomu ludovy, tak i žydivskym robitnykam i najmytam, — a teper prosymo tilko „Prace“ dopustyty do svojich čytateliv ti dumky, kotri roskazani v zhadanych povyšće pysanych i drukovanych ľystkach. My duže byľy by radi, jak by počatok dla takoji praci chrystijanskyĥ i žydivskyĥ robitnykiv i učenych daľy vlasne lvivski robitnyki, i aby vony jak možna skorše mohľy nazvaty sebe „Vilnoju spiľkoju polských, ruškyĥ i žydivskyĥ robitnykiv“ i šyryty svoji dumky razom na vsiĥ troch žyvyĥ movach: polskij, ukrajinskij i žydivskij.

mazursku, a mazurskýj prostu ukrajínsku besidu, niź oba vony možuť zrozumity doteperišnu učenu polsku movu „Pracy“.

Šan. redakcija bačyť, ščo my jij radymo zachopyty šyrše, vsenarodne pole, jak u samim Lvovi, tak osoblyvo v samim kraju, i radymo jij to samo, ščo davno vže roblat' pr. robitnyki v Buda-Pešti, hotri svoju gazetu vydajut' na dvoch krajevych movach: vengerskij (Népszava) i nimeckij (Arbeiter-Wochen-Chronik).¹⁾

Na peršyj raz my prosymo šan. redakciju „Pracy“ zrobyty tu maleńku usľuhu ludovy ukrajínskomu v schidnij Haľčyni — nadrukuvaty rozbir „Батьківщини“. Gazeta ća, kotra vychodyť u Lvovi, vlasne pryznačena dla toho ludu; my chotylyby pokazaty jemu bezposeredno v krajevym vydavnyctvi pomylku „Батьківщини“, ale teper, okrim „Pracy“, v Haľčyni nema ni odnoji gazety, kotra by zvažylaša, jak koľys 1876 r. „Druh“, nadruku-

¹⁾ Na nazvu „zahalne storonnyctvo robitnycke v kra-jach vengerskych“ vengerska socijalistyčna partija ne zasľužyla, bo ani jeji vydavnyctva ne može tut zrozumity chto inšyj, okrim nimciv (1,898.202) i maďar (6,176.612), ani sama vona j dosy ne zvernula uvahu na inši narody Vengriji: Romuniv (2,608.120), Serbo-Kroativ (2,380.985), Slovaki (1,835.334), Ukrajinci (do 600.000), Žydiv (574.800) i Cyhan (141.560), značyť, ne zvernula uvahu na bilše niź cilych 8 milioniv ludstva Vengriji. My odnako zovsim hodymoša z lystkom d. Drahomanova „Na uvahu socijalistam-vychodćam iz Rosiji“ (Ženeva, 15. maja, 1880 r.), ščo socijalistam krašče praćuvaty na osnovi pryrodných hranyc: geografičnych, gospodaršnych (ekonomičnych) i narodnych, niź na osnovi uradovych hranyc, teperišnych (np. Rosija) i starodavnych (np. Polšća v davnych hranycach 1772 r.). Ščo v literaturnim zhladi miž inšymy i „Rosijska socijalno-revolucijna partija“ šče menše vid vengerskoji socijalistyčnoji maje prava na nazvu zahalnoji (powszechnej) v Rosiji, ce pokazano v zhadanim uže mnoju artykuli d. Drahomanova „Der kleinrussische Internationalismus“, i, pravda nešmilyvo j nejasno, pryznano navit' v „Черном Передьлѣ“ i v nedavnij zajavi pro vydavnyctvo „Rosijskoji socijalno-revolucijnoji Biblioteki“.

Увага М. Павлика.

vaty sud na sebe samu, abo dopustyty do svojich čytateliv zovsim ne ti dumky, kotrych deržyt'ša redakcija, bo na ce treba okrim bezohladnoji česnoty, šče j velykoji vidvahy i ljubvy do samoji tilko pravdy, jaka by vona tam ne buła, i vidky i protiv koho by vona ne jšla...

Šan. redakcija pobačyt', ščo „Батьківщина“ robyt' jak raz inši pomyłky, niž „Praca“, — i ščo takim sposobom naša ocinka jak „Pracy“, tak „Батьківщини“ duže tisno deržyt'ša kupy z roskazanymy povyšče dumkamy, čerez ščo i musyt' buty nadrukovana razom; a ščo jak ci tak i dalši naši dumky rivno tykajut' sprav lvivských robitnykiv i krajevoho, hoľovno ukrajinskoho ludu, — to my j na chvyly ne sumnivajemoša (nie wətpimy), ščo česna redakcija dopustyt' naš hołos do svojich čytateliv.
(Dali bude).

Рік 1882.

*N. 3. Лист до Ів. Франка. Chemin Dancet 14,
5 Ноґабрґа 1882.*

Дорогнї земльаче!

Багато ја бачив сьурпризів од галицкої і україньскої нерухливости, — а такого, шчоб Вам тільки тепер передано було зо Львова моју просьбу писати до В. Сл.¹⁾, котру ја написав був аж в Маїу, — цього ја навіть і не ждав! Це вже гірко так, шчо аж смішно (як і в пісні: „як ударив мене в спину, аж ја засміявсьа“)! Спасибі Вам, шчо хоч тепер написали корресп. Ја јїї помішчу в ближнїј Nr. Пожалуста пишїть і дальше.

Питајете Ви про Сьвіт¹⁾. Звісно, колиб можна було јого вдержати, то добре б, тільки треба јого до корінґа змінити. Не розумїју ја, јака нужда набивати газету манісїнькими клаптиками великих статей. Ја напр. кинув читати навіть „Борислав смїјесьа.“ Як скінчите, тоді заразом прочитају. Далі треба јакось та опредїлити собі, дльа кого і дльа чоґо газета видајетьсьа, шчоб не були статї такі случаїні. Накїнець, треба подїлити працьу, шчоб лїпше обрабљати статїї. Прикро бачити маїже в усїх статїях Сьвіта фактичнї помилки. Так можна здеморалїзувати авторів і публїку.

З Рґасу нічоґо не буде. Окрїм усьоґо

¹⁾ В. Сл. — Вольное Слово, що виходило в Женевї від серпня 1881 до мая 1883 р. під редакцією з разу Мальчинського при головїм співробітництвї Драґомаґова, а потїм під редакцією самого Драґомаґова. Мої корреспонденції (Письма изъ Галицїи) надрукованї в чч. 49, 51, 54.

прочого дуже вона польська. Божіться вона вискочити з тисків польської демократії. Польська в неї і мова. Польки не мають і досі того, що вони назвали хлопоманією: не вміють писати по мужицькому. От і Прага — польськвй Arbeiterblatt, а цей — скорочена Augsburg, по маньєрі писати. Не знају, як хто, а ја махнув на Прагу рук. ју. Тут таки ј Вашојі вини багато је; чому не підперли Павлика 3 роки назад, як він јејі приперав до стіни? Тепер пізно. Треба все на ново починати. Најліпше б було, як би Ви з П-ом вијать зішлись.

„Сільскі Читальні“ добре діло, — та вијать, коли буде акуратно роблене. Про штунду і козацтво ја радиј написати. Про штунду (братська віра) ја навіть вже давно збиравсь писати. А більш нічого не обіцјују. Ја такиј заклопотанвј, што дај мені Ормузд сили пісні видавати, — це јесть діло мого життѣа. (На днѣах вијде 1 випуск.) Длѣа того ј бісграфіј, што Вам треба, не берусь Вам доставити. А својејі так і не хочеть сѣа писати, як із патретом својім лізти в лѣуди. Ја такогo з роду не лѣубив, а в останні роки, не бачучи од лѣудеј за своју працју (в усьакім разі шчвру) нічого, окрім лајки та шче ј клевети, — навіть мені дико думати, што хтось буде печатати мій патрет. Оце тижнів з 6 дістав лист од Брокгауза: каже, штоб автобіографіју прислати длѣа 13 виданьнѣа Konversationslexikon, што 2 тижні будуть чекати. Та так і доси чекајуть! А Німцѣаи було б досить сухојі хронологіјі та бібліографіјі. Вам би ж захотілось душі, та ја ј сам не втерпів би, почав би розказувати напр. як став ја „українофілом“ і што мене звѣазало в кінець з україніством, то було б багато казати, та може нічого слухати! Хај другим разом, коли вже треба буде.

Н. 4. Листок до М. Максимяка¹⁾.

Вп. Д. Максимяку.

Шановній добродію! Получивши Ваш лист, ја було написав Вам зараз і збривсь послати гроші, та случилось зі мною дешчо, частину котрого Вам роскаже Фр-ко, і мої посилки затримались. Простіть. Гроші ј книжки передасть Вам Фр-ко. Ја би просив Вас послати сюди дописі про Ваші праці (фактивні); ја јіх переробљу на московську мову і помішчу в В. Слові і вишљу за нвх гроші. Прошу також збрати пісні, надто про громадські справи.

Напишіть мені про справу, з за котројі Ви були арестовані. Надіюсь, шчо Ви видержите екзамін і підете на університет. Тенер було б велике горе дльа Галичанин, јак би тамошні соціалісти поробвились лъудьми без професіјі, јак россіјські нігілісти. Ці на самому „апостолованью“ далеко не ввіјшли.

Ваш М. Др.

*Н. 5. Лист до Ів. Фр. 27. Дек. 1882. Chemin
Dancet 14.*

Шановній земльаче! Оце тільки шчо получив Ваш лист з дописьами ј пісньами. Дуже Вам дякују за все. Про пісні тільки ја б сказав, шчо добре б було наперед усьакиј варјант писати на окремім наперцьу з підписом: де, коли, хто ј од кого записав. Це дуже влекшује роботу впоряд-

¹⁾ М. Максимяк, селянський син із Купнович. рудецького повіта, тоді ученик дрогобицької гімназії, зацікавлений соціалістичними ідеями, вибрав ся був у 1881 р. до Росіі і був там за щось арестований та держаний звиш 6 місяців по ріжних тюрмах. Вернувши літом 1882 р. до села він відвідав мене в Нагузвичах і написав до Д-рва лист, у яким оповідав про свої пригоди та подав декілька пісень, якими Др-в зацікавив ся. Надії Др-ва, шчо він видержить екзамен і поступить на університет, не справдили ся.

куваннѣ, бо тепер треба все мені так попереписувати. — За дописі безмірно вдячніј, такі вони цікаві. Я помішчу їх в 1-му N-рі за 1883 р. — Тепер буду відповідати на Ваш лист.

Ви невірно думаєте, шчо ја з чого злого не писав Вам. Ја навіть написав Вам зараз одповідь, котору при цьому ј послајау, та не зкінчив, бо на мене најшло лихо ј клопіт. Дочка маленька в мене заслабла, не опасно, але клопотно, бо разів з 3 будила мене по ночі. Так ја в ночі не спав, а в день працював коло В. Сл. та коло пісень. А тут шче мусив јіздити в Бери дльа переговорів про В. Слово, а потім в Лозанну, — то так збивсь зовсім з ладу. Потім одкладено було кінець Вашојі дописи до слід. N-ра, то одложив і одповідь. Ну, словом — безладьдѣ вијшло. Мојејі вини тут јесть, — та ја иноді невмінѣјемвј, таки ледви голову ношу через усьакі клопоты, бо ја ј нѣанька дїтєька, і дослїдач і публіцист і переводчик і корректор, і редактор, і експедитор! Ну, та вже нічого про старе. До справ!

Послајау Вам 100 фр. — 35 [гульд.]. Вам слїдује за допись 25—30 фр. Дајте Максимьакові, коли јого знајете за роботьашчого чоловіка. Решту вдержіть собі за рахунок будучих праць. Напишіть мені про М-ка. Чи не можна б јого теж засадити за писаннѣ корр. або хоч збираннѣ пісень?

Книги цими днѣями пошльу. Манускрипти Ваші послајау тепер. „Німецьчина“ коли б обробити, то було б варт напечатати¹⁾. А Ботокудів радив би кинути ј уперед такого не писати. Про „Свїт“, шчо пада тоді, коли Дѣло і Зоря јдуть в гору, писав мені ј П-к. Простіть мене, ја таки думајау, шчо Ви сами (тај і братіја Ваша ј Ви, д. Іван Франко) тому багато винні. На шчо Ви зразу 20

¹⁾ Мова тут про мій переклад „Німецьчина“ Генріха Гайне.

діл почали писати і через те ніодного не могли обробити як слід (всі статті, де про Росію і рос. Україну згадка була, повні помилок таких, що аж червонієш з сорому) і навели скуку на публіку, котра не може ж держати в голові мозаїки з шматків. Я напр. великвй поклонник Ів. Франка як беллетриста, кинув читати „Борислав смієсьа“, аж поки не побачу кінця. Далі в Вашому Сьвіті не було ніякої програми, а поза Сьвітом Ви всі пустили богато оппортувізму; був він і в Сьвіті, починаючи з правописі, котру не знају почому Ви не вдержали Громадського Друга. Замітьте, ја зовсім не за доктринерськвй фанатизм; ја допускају практичну, або ліпше педагогичну уміркованність початку, та не розуміју оппортуністичної *promiscuité*. Держітєсьа собі смирененько, та часто не мінајетєсь з „Дѣлом“ і Зорями вже через те, що не знајете, куди оці підуть завтра. Через те ја з радієтьу читав у Вашому листі, які дурниці говорвть про Вас Барв-вй і як одурив Вас II-вй. А Ви ж чого чекали? Щоб со-рока соловієм співала??

Дуже ја розуміју, що Вам (і брґтії ј Вам І. Фр.) не легко, та держучєсь чисто, својеју хатоју, за молоду, Ви хоч під старість будете чимсь, матимете своју публіку, а може ј свої гроші, а тинґајучєсь по Дѣлам и проституујучи себе, погинете даремне під тинами, бо все одно Барвинськими не будете.

Ја не знају, чи стане у Вас літературних сил на порґядну газету; думају, що ні, бо в Сьвіті не дурно ж усе писали Ви один. Тільки ж думају, що коли б вже видавати далі Сьвіт, то треба б поставити јому програму: I. загально-сусьпільну і спеціально галицько-україньську (сьвітова наука, політ. вольт., соціалізм; II. једність укр. в Австрії ј Росії; приязнь до народа польського, руминьського, до робочих жидів); хоч

самим літературним робом і хоч самою цензурною манерою, а проводити ту програму, щоб хоч виробити в Галичині расу льудей з світлою головою і не оппортуністів. Инакше, — не варто ї починати.

Питаєте Ви про книги об Біблії. Я маю тепер собі за джерело біблеїської мудрости французькій перевод Reuss, La Bible (шість томів, коштує більш 160 фр.; ја її беру, коли треба, в нашій Société de Lecture); Encyclopédie des sciences religieuses p. Lichtenberg; Herzog, Real-Encyclopädie der prot. Theologie (єсть в мене, хоч старе виданье, 24 томи, колись куплені за 70 гульд. у антиквара). У Рејса не тільки перевод најраціональнішчїв, а і коментар і історія кождої книги. Як би його Біблію запусити між семінаристів, то була б ціла революція. Та раз дорога, а в друге Ваші львівські нрави такі, що зараз порвуть і замотають книги, хто навмисне а хто з безпорядочности. Ви можете судити об Россїї по тому N-ру Revue Politique et Littéraire, що ја послав торік дльа Вас Белеју вкупі з книжкою Coequegel, Des premiers transformations du Christianisme. А може не дістали? Так жаль: ја послав, щоб просто перевели статєжку Верна (Morica) про євангелїя по Рејсу. Тепер пришльу ще Верна Mélanges de critique religieuse, де єсть дещо з результатів Рејса і йому подібних і між инчим про склад Пятккнижжя (по Kuenen-у, Noeldecke, Рејсу і др.). Ја радив би вам звернути увагу на M. Duncker, Gesch. des Alterthums перші томи, де добре, хоч і по шматкам, розказана жидівська історія. Її б навіть можна б було зрезьумувати в популярну брошурку.

Добре б було, коли б Ви взьались за істор. укр. літератури і дльа цього поїхали в Київ. Ја радїв помогти Вам в цьому ділі, чим можу: уложити заг. план, по нар. слов., по віршам і драмі

Листи Драгоманова.

Івв. № 183678

і т. д. Дайте мені Ваш пльав. З тим, шчоб не ділити нас, à la Rurin, ја згожуюсь. В Кијів, ја думају, можете јіхать безопасно, а там звісно, најдете матерјал. А поки шчо: не могли б Ви појіхати на Угоршчину? Тепер просьба: спишіть мені всьу пісню, котру Ви проводите в Індемнізації (Зозуленьку), а також довідајтесь, як вона попала в руки попів 1848 р. Це шчо в загалі та брошюра, в котріј Ви знајшли ту пісню? Цікаво б було в загалі прослідити, шчо таке внесли польські демократи 1840-х років в нашу нар. осьвіту і поезіју.

Ваш М. Др.

Ја досі не мају звістки од Б-ја, чи получив він 150 фр., шчо ја послав јому на Фауста? Звиніть, шчо послав не 200: мені обіцьвав дати на Ф. 50 фр. В-іј, та не дав, так шчо зібралось тільки 150 (50 мојіх, 100 редакціјі В. Слов.). Чому мені Б-еј не присила ніяких книг нових з Львова (вид. Просвіти і т. и.)? Ја јого прохав посилати мit Nachnahme; він схотів ліпше, шчоб ја прислав книг (Нові пісні, Ш-ка і т. и.) і шчоб на виручені гроші посилати мені нові книжки. Ја так зробив, і получив тільки 2 брошурки, мајже рік тому назад. Далі... мовчанка! Чи нема грошеј, так слав би мit Nachnahme.

Просто сором мені з галицькими книгами. Через книгарів нічого не здобудеш, — через знакомих теж. Оце насилу добивсь Шекспіра Кулішевого і перше виданьвѣ Крашанкя з Відня.

Н. 6. Лист до невідомого Галичанина, без дати, з кінця 1882 р.

Дорогвј земльаче. Дуже прошу Вас, зробіть мені јак најскорше, најскорше оєв јаку справку: Гльаньте в „Зору Галицьку“ 1848—1849 року і знај-

дїть там стихи: 1. Ой ты Зоро Галицкая! яка жесь намъ ясна... 2. Полетѣла зозуленька і т. д. і випишіть мені їх тексти, а також примітки редакції про те, шчо то за стихи, чи зложені ким, чи записані од мужиків (сьому ја не вірѹ); коли сами шчо знаєте про авторство сих пісень, то напишіть.

Ја об цьому прохав Фр-ка вже з два $\frac{1}{2}$ місяца, та мабудь він не дістав листу. А тепер мені так припекло, шчо не можна чекати ј днѣя.

Ваш М. Драг...

Rue de Lausaune, 19.

Ішче добудьте твори Падурри і пошукајте, чи нема там чого подібного тому, шчо напечатано в піснях Головацького т. I, 26 про Костьушка, Потоцького і Домбровського¹⁾.

№ 7. Лист до ред. „Зорі“, без дати.

Шановні Добродіјі Редактори! Простіть, шчо непокоју Вас мојим листом, — але діло јде об громадській справі. Незабаром будуть везти з Парижа в Россіју труну Тургенева. При цьому поводі треба б було, шчо об українська печать в Галичині була достојне представлена. Простіть мене — а ја мушу сказати, шчо в некрологах напечатаних в галицько-руській печаті потрібної достіжности не було: ні „Дѣло“, ні „Батьківщина“ не тількі не згадали, шчо Т-в на літературнім конгресі 1878 р. піддержав протест проти заборони укр. печаті і театру в Россіји, — але навіть не сказали того, шчо Т-в переложив Марка Вовчка

¹⁾ Виписки з Зорі Гал., про які згадує сей лист, були потрібні Д-ву для праці Укр. пісні про волю селян, шчо появилася аж 1887 р. в „Кіевской Старинѣ“.

Нар. Оповідання („Новый Проломъ“ так навіть приписав Т-ву якісь невідомі „Картини изъ русскої жизни“).

Позвольте Вам порадити на далі зробити ось що: напишіть Ви на ім'я Madame Pauline Viardot, 50 Rue Douai, Paris лист, ліпше по французькому, а може по німецькому, од української печати в Галичині і щоб його прочитали на церемонії одправу труни Тургенева в Россію. Ще раз прошу простити оцеї лист. Ваш покірний слуга М. Драгоманов¹⁾.

N. 8. 23. Новембра 1883. Chemin Dancet 14.

Шановній земльаче,

Хотів було ја Вам одписати і одіслати вкупі листи Навроцького і мій спомин про його, — та мені ніколи стало, а то ще жінка заслабла, — що нема мині мочи розкладати з столів по долу старі папери і ја мушу всеу Наврочину одкласти на другій час, а тепер тільки напишу Вам. П-к мені вже писав, що він мій лист прочитав Вам. По всему тому листу П-ка, листу не тільки роздражненого, а грубого і таки глупого (сердитись можна, а грубости і глупости не то що не слід, а жалко, коли чоловік говорить, бо глупость хороба смішна і незлічима) виходить, мов би то він мене хотів покарати тим, що прочитав мій лист Вам. А ја по совісти не знају, чого мені соромитись за тої лист: ја написав те, що мусив написати. Звісно, що як би ја знав, що П-к на тільки безнадійній зрозуміти правду против мілкої амбіції, то ліпше б було не писати, — так П. сам підвів мене під помилку, написавши мені, що

¹⁾ Тургенев, як відомо, вмер у вересні 1883 р., на тій підставі кладу сей лист на котрийсь дальший осінній місяць тогож року.

він зрозумів і цінить теперішню нашу розмову шче в Женеві про подібні ж речі. Я далекиї од того, шчоб сердитись на П-ка за тої лист, а тільки мені жалко його самого, шчо він діїшов до краю самоосліплїня. Жалко ї за його теперішній стан матерјальній, — та жалче всього, шчо він сам його зробив собі і уперто не хотів зарані ї слухати ради, по котрій він би міг себе вберегти од того, шчоб діїти до теперішнього стану. Я йому казав, шчо в Галичині він діїде крайньої нужди, коли зарані сидючи в Женеві він не привчить ся писати по россієському (про Галичнву ї Австрію) ї по німецькому (про Россію). Брався я помогти йому в одному і другому, пришукати редакції і т. д. На все це одповідав мені П-к різними резонами, котрі зводились на ні, ні, ні. В останній раз, коли я радив йому зостатись шче на рік в Ж., аби за цей рік привчитись до того, шчо я казав вище (а тоді був шче „Порядокъ“ і П-к міг заробляти корректоїу В. Сл., окрім того шчо ї я не одрікавсь йому помагати, на все мені П-к одповів, шчо він такі річі може робити тільки в Галичині. „Побачите, казав, як робитиму“! — „Побачите, як не робитимете“, — одповідав я. Та таки ї не можна в Галичині того робити, до чого там нема ї способів, починаючи з книжок. П-к стоїав на своєму, а тепер мені пише теж саме, шчо я йому казав. Між инчим П-к збиравсь тут писати брошюру про штунду. Поїїхав у Монтцелье, де не написав нічого. Тут якось заїшла про це розмова. — Я можу написати цю брошюру, — каже П. — тільки тоді, коли буду коло свого народу. — Для таких брошюр, — кажу я, — ліпше бути коло оціїєї моїїї шахви, де лежить *Vau r, Gesch. d. Chr. Kirche, Herzog, Encyklop. der protest. Theologie etc.*, ніж коло того народу, де нема ї штунди. — Тепер П-к сам мені пише, шчо не може нічого зробити з штундоїу, бо не

має історії протестанства, історії нашої церкви і т. д. Що будете робити з таким чоловіком? По правді кажучи, ја такої божевільно-упертої суб'єктивності в людині безспорно розумної і доброї не бачив ніколи, рівно як і такого лінивства в індивідуумі завше заньатому ділом. Усьака систематична праця йому смердить, а найбільш праця дльа заробку. В останньому не тільки П. ініціативи не візьме, але коли знайдеш йому таку працю, то він її робить як каторжну роботу. Так було з корректою В. Сл., котру він кивав при першому случаї, не сказавши навіть наперед редактору. А жити треба, ну і виходять безтактности, а то і скандал, як напр. з Подолінським, з Мальчинським, виходить таке, що як собі не повертаї діло, а П. напр. потратив на своїх родичів та на себе 1000 фр., котрі М. дав на галицькі справи. Тепер П. пише (ні з того ні з сього) мені: „Ја вам верну усе, що взяв у Вас, або через Вас“. Але це просто глупа грубість, після котрої він же мусив у мене ж виїати грошеї просити (послани) — та најгірше в тому, що ја не можу більше ні в кого прохати грошеї на галицькі справи, в котрих бере участь П., бо мені вкажуть на попередне і питають про результати попереднього. Особисто ја певний, що П-ова праця і навіть розмови його користні дльа діла, — особисто як би ја міг, як П. давав довічну пенсію. Але ја не можу перекласти мої думки в голови другим і не можу об'єктивно боронити П-ка, і не можу помагати йому инакше, як особисто від себе. Ја це завше робив, дїлуучи сьа з ним останнім, оддаючи йому навіть ті гроші, котрі одкладені на науку моєї дочкв, або на котрі ја мусив іїхати на конгрес географ. в Італію, або на котрі ја хотів печатати своју працю „Die Vergleich. Stud. über die Volksdichtung“ і д. п. (котра так і лежить доси). То ја казав П.: Що ж буде, коли в мене нічого не

буде (в мене також тільки довги), або як і мене на світі не буде? Поки час, встроюйте себе, а ја Вам поможу до цього!" Все даремно. Всякі резони розбивались об суб'єктивну упертість П-ка. Тепер дішло до краю. Може він в розум увіде сам. А не ввіде, — то хај буде хоч пересторогоју другим. Як не гірко мені таке говорити, але по совісті нічого другого не можу сказати після 5 років усякої возні з П-ом., котрого ја любив і на котрого покладав великі надії.

Про Ваш Етнограф. Кружок вже читав у газетах, та поки бачу тільки, шчо Ви самі тој кружок складаєте, так шчо ј ваша Індія пішла в праці того кружка. Ја, правду кажучи, бојусь і за Вас, чи не роскидајетесь Ви в своїх працях. Простіть, кожна праця Ваша про ті речі, котрі мені трохи відомі, маје фактичні помилки. А за кружок зовсім вже бојусь, коли він себе в систему не візьме. Моја рада булаб, на перший раз сконцентруватись на досліді земельної власности в Галичині і форм кооперації, котрі виходять з неї в пастьбі, сироварству, хліборобству ј т. и., а також всяких форм асоціації до громадського впорядкованья. Сьуди б увіjšли б і Ваші досліді про шпихлірі ј про еманципацію крестьян і т. д. Звісно, перед збором матеріялу крајевого треба б збирати бібліотеку дльа матер. порівнячого. Де шчо про Россіју ја Вам посилају, хоч не повне. Раджу написати ціркульар про ціли того кружка і розіслати јого в дејакі земско-статистичні уряди, товариства і редакції Россіји, просьачи о присилці видань, за котрі Ви приобіцяјте присилати свої. Таку просьбу пошліть в ред. Юрид. Вѣст. в Москві, Земск. Обзора в Полтаві, Стат. листка в Харькові, Горно-заводского листка в Харькові, в статистич. комітеті при Земској управѣ: в Москві, Твері, Рязані, Херсоні,

Харькові, в Стат. комітети в Київі, Житомері, Кам. Подольск. і Кишеневі, Чернигові, Нижнем, Новгороді, в Имп. Вольно Экономическое Общество в Петерб., в Имп. Русск. Географ. общ. в Петерб., в Технич. Общ. в Київі. Напшисть окремі листи з просьбами о раді і помочі — в Петербург П. А. Соколовскому (въ Импер. Публичн. библіотекѣ), П. Ефименку (в Харькові, в стат. ком. при земскій Управі), А. Θ. Кветяковскому, пр. унив. в Київі председателю Кредит. общ. (ја думају, шчо кружок заїметься і „общыим правом“) А. Я. Антоновичу (проф. в Київі, — не В. Б. Антонович), Хвед. Леонтовичу (проф. в Одессі), Конст. Дмитр. Кавелину (в Петербургу), Максиму Ковалевскому, проф. университета в Москві, Івану Лучицкому, проф. университету в Київі, Зайкевичу, проф. в Харькові. Дуже б ја радив Вам поки шчо купити собі Mauger, Einleitung zur Gesch. der Mark - Hof - Dorf und Stadt-Verfassung und öffentlichen Gewalt. München 1854, а також Маїн (по рос. Мень), Деревенскія Общины на Востокѣ і Западѣ, тогож Древнее право, тогож Древнѣйшая исторія учреждений. Цитују Мена по рос., бо по англ. у Вас рідко хто знаје, а по нім. здається не все єсть переведене. Увесь Мен по рос. коштує 6 рублів: можете виписати од книжн. склада Стасьулевича (в Петер. на Васильевском Островѣ, N. 7.) Впрочім ја колись подарував весього Мена черновецькому „Союзу“. Може звідти Вам дадутъ на час. А ја б радив взяти Маурера і Мена та поділити між товаришчами, шчоб реферати поробили по черзі, то це б була класична основа дльа студіі про громади, після котрої счезлоб фельетонне танцьуванье по справі, до котрого, треба сказати, Ваші літературні льуде мають дуже велику звичку.

На першій раз буде з Вас рад моїх шчо до кружка. „Стат. Вѣдомосці“ ја попереислав П-ку,

в міру як знаходив (він позоставляв свої папери і книги в мене і типографії в різних пакунках і кутках). Посилаю остатне, що знайшов в себе. Прикладаю також по кілька екземплярів „Писемъ Шевченка къ Бр. Залескому“ і 2 екз. „Задумаєської Січі“. Коли хочете, продайте, а гроші поверніть на бібліотеку „Кружка“. Всі книги, що посилаю, до тієї бібліотеки). Перше діло впорядкувати ту бібліотеку, і ја певний, що коли Ви понапишете листи до всіх, що ја радив, то у Вас прибавитьсья книг. Ја з свого боку напишу, кому міркују. А коли б Ви, покористувавшись вакаціями на Різдво, зібрали матерјал про товариства і громадське господарство і порядки і думки про це народу, то склавсья би томичок такого цінного матерјалу, котрий би зразу звернув би на Ваш кружок увагу не тільки в Россіі, а і всього ученого сьвіту, і Ваш кружок став би міцно на ноги.

Про курс історіі рус. літератури, котрї Ви збираєтесь писати дльа Німців, моја думка така, щоб не гнавсья за бібліограф. повнотю, нальагти в ньому на те, що јесть најхарактернішого в нашій літературі, најбільш в тіј, котру писано на дієно народній мові. Дльа того ја б радив поділити працьу на дві нерівні часті. В першій ја б дав огляд письменства на нашій землі в звязку з історією політичною і культурною в періодах: а) в Удільному (Кіјів. Володимир., Галич, Сіверщина) під впливом Византії і під покровом церковної мови, в) Литовському (звязок з Вільною) при початку вплива латинського і еманципації од церковщини, але з українським та білоруським макаронізмом 2) Польсько-козацького (з 1568 до 1709—1716) кінець Мазепи, перша руїна Січі, кінець козацтва на правім березі, уніја в Львові, розрив лівобер. Гетьманщини з Правобережною Галичиною, d) Возрожденіє в Россіі

на основі козацьких споминів, в Австрії перехо-
вуванья в церкві, — укр. вплив, панславизм і кон-
ституціоналізм. В усіх періодах ја б налягав на
те, як пројавлявсь народній реалізм крізь усяку
схоластику (Слово о П. Иг., Ип. Літоп., переклади
Св. Письма в XVI ст., протестанськїй елемент —
в брацтвах, Апокрізіс, козацькі літописі), а також
на звязок цього реалізму і нового укр. руху з лі-
беральним культурним рухом в Европі. В другій
більшій часті ја б дав огляд со держан і ја лі-
тератури на нашій народній мові. I. Устна сло-
весність (по программі, яку ја виложив в перед-
ньому слові до Малор. Нар. преданій и рассказов).
II. Школьні вірші і драма з XVI ст. до Скво-
роди вкључ. III. Беллетристика і поезія од Ко-
тляревського. В першій поділі треба розглянути
осібно а) Матеріал власне національний, краєвий,
в котрому народ намальював своје життє я думки,
б) матеріал чужий, котрий народ переробив по
својому (пісні церковні византийські і латинські,
повістки, новели, легенди византийські і латинські),
при чому показати, як перероблював наш народ
оце все, яку ціху накладав (демократичну). Мајже
те ж саме приїдеться сказати і про 2-вй поділ,
в котрому можна показати, як демократизувалась
школьна вірша і таквй же театр у них. В 3-му
поділі треба показати, як намальювалось життє
плебса укр. в новій свідомій беллетристиці і пое-
зії. Таквм робом, думају, буде показана власна
оригінальність нашої літератури, *litteratura di
una nazione plebea* (Ви не вірно передали
заголовок мојеї праці в Rivisti Minima). В I. часті
показана б була боротьба національного плебе-
ського елемента з чужими, церковними, панськими
і державними, в II. саме життє нашого плебса по
документам на јого мові.

Не знају, чи добре ја виложив свій систем.
Не мају часу појаснити јого і розвити. Ја готовий

би був це зробити з часом довше, навіть і дльа печати, як би було куди напечатати це все.

Тепер до мілочей. — Чи не моглиб Ви мені зробити велугу — добути мені новішчі виданья Просвіти (календар, Про гроші; Істор. Русі і т. и.) і в загалі впорядкувати так, шчоб ја получав регулярно виданья јаї. Аже ја всі свої висилају, та ј Пр. раз торік прислала книжечку з надписом: на обмін, та тільки потім нічого не вислали. Шче в Вас торік і цей рік вијшли при Программі гімназії цікаві речі 1) Про козаків і Рудольфа II., 2) про шчось подібне. Ја того нічого не бачив, як і „Зорі“ з Вашоју повістеју. („Зорі“ я ніколи не бачу). Прислав було Закл. кілька NN. з јого статеју про літописі, неповноју, в обмін на книги, котрі ја јому послав, акти. Звісно, за Программи і Зорью треба заплатити, так ось моја просьба Вам: 1) ја колись послав 10 рублів в Księg. Polska, котра мені послала непотрібну мені іст. театру Estreicher'a. Ја јії вернув, але Ks. не зхотіла вертати грошеј, а взьалась продати Estreicher'a. Певно вона собі забрала ј Estreichera і мої гроші. Ја думају, шчо це не резон вже потому, шчо Estr. не варт же 10 руб. Мусить шчо небудь од них зостатись, так чи не можна хоч Program взяти, та Kubalu, Skice Historyczne т. II. Цьу справу з Ks. P. зна Белеј. Далі прохав ја колись Белеја вислати мені mit Nachnahme Петрушевичеву церков Пантелејмона ј Огоновського Хрестоматіју, — так він мені написав, шчо то богато коштуватиме, шчоб ја прислав по 10 екз. пісень, то за виручені гроші можно буде купити ті книги. Ја послав 15 (нові Укр. II.), а потім II-ку стільки ж Пол. пісень. Получив ја Огоновського (не памјатају, од кого), а Петрушеввча ні. Спитајте Белеја, як стоїть справа з Нов. укр. II. ј політ. Пісьнямв, і коли јесть јака виручка, то купіть мені Зорю

за всі роки ї пренумерујтєсь на 1884 р. Та при-
шлїть мені один повний примірник Сь вїта. Оце
буде вже. Простїть, шчо довго не писав зовсім,
а тепер довго писав лист (Зараз получив лист
Ваш од П-ка). Жїнка заслабла, лежить вже 12
день, — а тут служниця перемїнилась, нова ні-
чого не розумїє, ја цілївй день бігају по хатах;
не сядеш і на 10 м., шчоб не одірвали. Ви мені
не платїть тим же, а пишїть скоро. П-к пише,
шчо наврѣад Тов. Ш. зберєсья всьу Геогр.
Россїї напечатати. Дурне буде! Раз, шчо в ком-
плетному виданьу не буде бїльш 20 листкїв, а то
ї менш, а в друге пора б зрозумїти, шчо в Гали-
чинї москвофїльство не можна побїдити нї австро-
рутенством, нї навїть узьким українофїльством,
а тїльки показом, шчо справди таке усьа Россїя,
та лїберальним поглядом на россїйскї справи.
А ргopos! дуже жалко, шчо Акад. Бр., Сїч і т. в.
дали перед Проломцѣам в демонстраціях з по-
воду Тургенева. Ја б радїї написати хоч до „Дїла“
про свої стосунки до Т-ва, (в котрих було б і про
моју переписку з ним про Федьковича, про його
рольу на Царєвскїм конгрессї 1878 р. з мојеју
Littéra. Oukrt, остатнї розмови з ним про
драм. оперу Марусѣа Богуславка, котру збира-
јєтьсья писати по мојому пльану Duvernoy,
зѣать Mmee Viardot і т. н.), та тїлько ја не можу
дати својеїї статьї нї без подису, нї на цензуру
львівських українофїлів (проти австрїї. урѣаду
моја статья нїчого не матиме).

Шче раз буде!

Ваш М. Др.

Кланѣајуєсь Нагїрному. Коли будете справди
їїхати в Россїју, напишїть. Ја де шчо перекажу.

N. 9. Лист до І. Ф. 2. Дек. 1883.

Шановній земльаче.

Вчора одіслав ја Вам лист і три пакети книг і зараз потім получив Ваш новий лист, а також N. 129 „Дѣла“, в котрому описаний скандал, шчо наробили на вечері в ч. Миклошича „Буковинці“ і напечатаний протест Січі. Ја дам Вам докладну одповідь на Ваш лист через кілька днів, пришльу ј книги, ті шчо просите, і шче дејакі статистичні і др. А поки шчо ја написав замітку, котру тут послају. Отдајте јејі до „Дѣла“ і просіть напечатати без усяких перемін і з мојім підписом. Мимо усяких других резонів, анонім тут неможливј, бо Тургенів не писав же до аноніма; не напечатати ж такого листу Т-ва, јак міј, було б дурницеју. Одкладати діло — теж. Ваш М. Др.

Переглянувши своје „Переднє Слово“¹⁾, ја думају, шчо було б до часу зробити з нього дејакі витяги в „Дѣлѣ“. Особенно кінець. Поки шчо напишіть мені, јак розсходиться „Маріја“, серед кого, шчо говорять і т. д.

N. 10. Картка коресп. до І. Ф.

Chemin Dancet 14.XII., 14. 1883.

Дуже прошу, коли не можна здобути хоч в автора (котриј, кажуть, в Львові) Bajki, Fraszki etc. S. Baraґza (Tarnopol 1866) книжки, то списати мені јак најскорше варјант Królewna-strach — Віј Гоголя, на стр. 37, та при случају списати ј увесь показчик виданьнѣ. *Ваш М. Дров.*
Јеще молимсьа: перепишіть із *Maly, Narodni báchoriky a pověsti* (1865) N. 1. (теж. вар.

¹⁾ Мова тут про переднє слово до женеvського видання Шевченкової „Марії“.

Bija); Wolf, Deutsche Hausmärchen, S. 252—262, Die Leichenfresserin; Valjavec, Narodne pripovedke 59 i 245—246.

Kulda, Moravske nar. pohadki etc. (старе вид. N. 83—84, а нове 1874, не знају).

В обох цих про те, як відьма поверта чоловіка в коня чи скотину.

В. Немцова, Nar. Vachorky, V, 27—40 (благородний мертв'як).

N. 11. Лист до І. Ф. без дати, в перших днів грудня 1883.

Шановний земляче,

Почав ја одповідати на Ваші запити про італійську і французьку етнограф. бібліографію, та став у мене складатись цілий реферат, то ја так його ј написав. Коли хочете, то прочитајте його в Етн. Стат. Кругу. Правда, тут јавляється „прикльучка“, што ја якась заборонена персона в Австрії. Однако, подумавши трохи, питајеш себе: хто ж власне забороняв мене, а коли ј забороняв, то што власне заборонено в мені? Чи можно заборонити мене як folk-lorist'a? Чому, коли як folk-lorist'-а мене може показати напр. G. Paris (трохи не легітиміст) в парижській Академії наук, то Франко не може мене показати въ Ак. Братстві? Подумавши таке ј подібне, ја зваживсь таки написати свій рефератець і послати його Вам для прочитання в Етногр. Кругу. Ја навіть думају, што ј з поліцейського боку навіть ліпше буде, як Ви не будете ховати відносин до мене: все одно знати муть про них, а ліпше зразу поставити своје право зноситись в науковім ділі з ким вгодно.

Поспішајусь послати цей лист з прилогами.

Одповідь на другі Ваші запитанья дам через тиж-
день. Тепер дуже ніколи.

Ваш М. Др.

Книги по троху пересилатиму, в міру як
будуть готові пакети. Набралось в мене шче де
що і до статистики.

Шче пришлося написати дві замітки дльа
„Дѣла“. Настійте, пожалуста, особливо, шчоб напе-
чатали некролог Корфа і неперемінно з траурними
лініями, а тої N-р, де буде напечатаній некро-
лог, не забудьте послати в коверті Марьѣ
Александровнѣ баронессѣ Корф, Екатериносл.
губерніи, Александровскаго уѣзда, Станція Бла-
годатная. Під некрологом підпишіть моє ім'я,
коли його не буде в печаті (лучше не треба, хай
іде од колективности). Треба сповнити довг пе-
ред прихильним нашому ділу чоловіком. А осо-
бието ми були з Корфом привітателями і добре
прожили тут в Женеві 4 роки.

Предсѣдатель „Буковинны“ и „Ма-
лая Русь“ (Допись). Въ 89 N. „Нового Про-
лома“ прочитавъ я слова д. Дудыкевича, предсѣд.
„Буковинны“, о тѣмъ, буцимъ то „въ первый разъ“
народъ въ Галичинѣ назвавъ малымъ русскимъ
народомъ король польскій Казиміръ В., ибо онъ
(народъ) сталъ быти малымъ в очахъ его (ко-
роля) для того, що далъ ему покоритися“. Слова
сїи показывают, що предсѣдатель „Буковинны“,
може и „хорошій витія“, та тѣлько слабый исто-
рикъ своего краю и мало ознакомленый навѣтъ съ
учебниками, по котрымъ вчатся гимназисты
в Россіи. Бо инакше онъ мусивъ бы знати, що
за довго до покоренія Галича Казиміромъ, вже
въ 1292 г. византійській литописецъ Кодинъ зве
Галицко - Володимірску землю Малою Россіей
(*Μικρὴ Ρωσσία*), і що вже бѣтъ 1335 р. дѣйшла

до насъ грамота князя Юрія Володимірскаго, который зве себе *Nos Georgius Dei gratia natus dux totius Russiae Minoris*“. Воно конечно й Александръ Македонскій герой, да зачѣмъ же ступля ломать?! сін слова одного изъ лицъ в Ревизорѣ „Гоголя“ можемо мы нагадати д. Дудыкевичу и „Новому Пролому“.

Некрологъ. 14/26. Падолста вмеръ въ Харьковѣ пбсля тяжкой хоробы баронъ Никола Александрович Корфъ, который богато потрудивсь для народнаго добра на Украинѣ. Покойный выйшовъ изъ родины, котра стояла высоко въ придворному і бюрократичному кругу въ Петербурзѣ, — але волѣвъ лѣпше працювати коло народу, та на полѣ лутературнѣмъ, нѣжь добиватись чиновной карьеры. Имя его стало гучно звѣснымъ въ Россіи въ перші часы появы земства, якъ чоловіка, котрый, носячи аристократичне титло, завше выступавъ въ земствѣ и въ литературѣ за демократичні интересы. Съ того жъ часу бар. М. Корфъ посвятивсь особливо народній школь и выбраний членомъ ътъ земства Александр. повѣту, Екатериносл. губ. въ краеву шкблну раду, ънъ бувъ однимъ изъ первыхъ закладчикѣвъ въ Россіи правдивой народнои школы. Чимало написавъ ънъ и учебникѣвъ для такой школы и цѣлый пѣдручникъ еѣ организаціи (Русская Нар. Школа). Не будучи самъ Украинцемъ по крови, але живучи середъ украинського народу, бар. Корфъ практикою допевнивсь о потребѣ хоть початковой науки на украинській мовѣ, ъбъ чѣмъ писавъ не разъ, а найбблшь подрѣбно въ статяхъ: Малорусская нар. школа (въ Одесск. Вѣстн.) и Этнографическій элементъ въ дѣлѣ организаціи нар. школы въ Порядкѣ), котрі увійшли въ его книгу, „Наши педагогическіе вопросы“ (Москва 1882). Съѣздъ народныхъ учите-

лѣвъ херсонской губерніи, котрый краеве земство допоручило руководити бар. Корфу, одноголосно постановивъ — прохати урядъ о дозволеніи початковои науки на українскої мовѣ. Будучи демократомъ, бар. Корфъ бувъ такожъ и либераломъ, стоявшимъ особливо за децентрализацію и земську самоуправу. Якъ особа, бар. Корфъ дивувався усякому, хто знавъ его, своєю невсипучою працею, котрою не кидавъ навѣтъ въ часи самыхъ острыхъ приступовъ тяжкою хоробою, котра мучила ёго въ останыхъ сѣмъ вѣсѣмъ рокѣвъ. Втрата такого робѣтника, въ лѣтахъ ще не старыхъ (покоійный не мавъ ще 50 рокѣвъ) есть правдиве горе для усїей Россіи, а надто для України¹⁾.

N. 12. 18 Дек. 1883. Veip. Chemin Dancet. 14.

Шановній земляче,

Оце вчора получив Вашу посилку, а сьогодні наготовив Вам два пакети книг, шчо Ви прохали, і дльа Масляка. Од останнього ја, скільки пам'ятају, ніякого листу не получив, а то б зараз послав йому книги хоч би вже дльа того, шчоб влекшити склад. Ні, — без шуток, — мабуть лист М. де зачипивсь. Спитајте, коли він мені писав?

З Вашої посилки переглянув ја „Зорю“. Дуже жалко, шчо нема II-го річника. Не вже не можна здобути? То чому не прислали, коли вже знајшлась ласка, — і рочник 1883, окрім кількох NN, та ј то неповних? В році 1882 дуже мене потішив витяг з брошюри Черкезова.

¹⁾ До сего листу був долучений в датою 2 дек. 1883 реферат „З італіянської і французької літератури про народню словесность (Оповідь д. Ів. Франкові)“, якого копію я передав до збірною видання розвідок Драгоманова.

Треба Вам сказати, що ја брошьюри не читав: так случилось, що ја получив її за кілька годин як мав виїхати в Париж, — то і переглянув тільки кінець, — а в Парижі всьакіј „росс. соціаліст“ побачивши мене починав розмову з замітки, що він не солідарніј з брошьюрою, — то в мене і надто одпала охота читати, бо ја зовсім не спосібен читати особисті речі, де нема принципа, — все рівно хвалебні, як і лајку. Так ја привіхавши до дому і не знајшовши там брошьюри, — хтось узяв — вже за неју і не дошукувавсь. Так ось два витяги, що Партицкіј зробив, були дльа мене нові. Ну, і попав же пальцем в небо „народовець-українофіл“, солідаризујучись з брошьюроју, од котрої одрікајутьсьа росс. рев. і котра надрукована на кошт набатчиків, то б то генерала Врубльовського. Попав надто виписавши про мене тираду власне „Набата“, котрї перше хвалив мене, підлешчувавсь, щоб ја взяв в јому редакціју, а став нападатись на мене власне з того часу, як ја не згодивсь на предложенє Турського і Врубльовського обмошеничати графа Гарраха на панславизму і в загалі одвернувсь од простяганья руки сојуза з п. Вр—ським і написав, що Польки такі ж до Руснів в Галичині, як Москва дльа них в Польщі! Нехај би вже Парт. був прав, що не знав, що таке Черкезов навіть в очах самих Россіјан (в мене јесть листи Ч—ва, в котрих він за кілька тижнів до того, як ја јому сказав, що з таким дурнем не знајусь, — писав мені діаметрально противне тому, що напечатав). В Женеві јесть льуде, котрі знајуть, що Ч—в читав моју рукопись Истор. П. і пр. (це те, котре споминајетьсьа в краківськїм процесі Мендельзона і К^о), хвалив жеї ј навіть прибрав мені дејакі тиради з „Впереду“, котрі ја пропустив. А вже що таке „Набат“ і те, що мене в першіј раз видајано

в ньому власне за те, що́ я сказав слова (Внутр. рабство и война за освобождение) за Галичан, — те б уже мусив знати галицьки́й народовець, а надто коли почав про такі речі писати. Сміх і горе!

Сміх і горе і з „Дѣломъ“. Очевидно воно не буде печатати мо́єї замітки з листом Тургенева. Будьте ласкаві, пришліть мені мі́й оригінал назад. Схова́ю на пам'ять мудрости народовського органу. Без документу льуде не повірять, що́б була така партія, котра б не пустила в свого противника тако́ю кулькою. Пришліть також і мі́й рефератець до Етногр. Кружка. Я вам виразно писав, що́ не хочу мати з ним стосунків під маскою́ю́ ж псевдонімом. (Бо тепер вже́́ю „Вѣстникъ Нар. Воли“ У кра́ї нець по́јавивсь, так що́ чого доброго Площански́й скаже, що́ в „Кружок“ дінамі́тчик рос. пише!). „Етн. Кружок“ волен терпіти, що́б „Дѣло“́́го на посміх виставляло́́ якимсь страусом, котри́́й дума сховатись (з чим? тим, що́ не назива автора книжки, котри́́й пропечатани́́ на ні́́), та́́ я сам добровольно в пу́та лі́зть, ні́́ робити з себе́́ шу́та не́́ хочу, бо́́́ я́́ права на те,́́́ як льудина, не́́ ма́́ю. Правду сказавши, отна́ла в мене́́ охота́́ говорити і́́ про самі́́ Кружок, в котрому,́́́ як бачу,́́́ вже́́́ всти́́ло за́́гні́здитись звича́́йне наро́́довське полі́́тикува́́ння, — та́́ вже́́́ чисто по і́́нерці́́ї́́ буду́́ вести до кінця́́ розмову́́ про те,́́́ про що́́́ почали́́ ми. З „Дѣла“́́́ я́́ бачу,́́́ що́́́́ предполо́́жені́́ Кру́́жком до́́сліді́́ зовсі́́м не́́ тича́́ть сьа́́ то́́го власне,́́́ про що́́́ писав́́́ я́́́ на́́́ що́́́,́́́ писали́́́ Ви,́́́ зго́́дивсь́́́ Кру́́жок. В „та́́бельках“́́́ по „Дѣлу“́́́ нема́́́ ні́́чого́́́ про спі́́лки пра́́ці і́́ про гро́́мади. Зві́́сно́́́́ я́́́ те,́́́ про що́́́ „та́́бельки“,́́́ ціка́́во, — та́́́ се́́́ зовсі́́м дру́́га рі́́ч. Я́́́ все́́́ та́́ки ра́́див би́́ не́́ кидати́́ тих рі́́че́́й,́́́ про котрі́́́ я́́́ писав,́́́ бо́́́ певни́́й,́́́ що́́́ на́́́ них,́́́ окрім у́́сього́́́ ви́́шого,́́́ Кру́́жок зис-ка́́в би́́ собі́́́ по́́шану́́ в у́́сьому́́́ вче́́ному́́́ сві́́ту.

Асоціація з громадами, мала індустрія (те що в Росії звучить „кустарная промышленность“) і звичаєве народне право — на цих трьох коніх добре б виїхав Кругок в льуде, та і самі члени його розбивали б на них схоластику. В усьакім разі безпремінно Вам треба здобути собі виданья тих комитетів в Росії, котрі займають ся цими річами, вже за дльа того одного, що в тих виданьях масса матерјалу про Україну і багата бібліографія. Я од себе хотів був послати Вам „Матерјалы объ артелях“, та чи не взяв їх Павлик (він користувавсь ними дльа своєї праці про спілки на Україні; спитаєте його про це та і про Васильчикова Землевладьніе и Земледельіе). Я маю надію здобути Вам де що по всіх одділах, та все таки радив би Вам написати самим до 1) Коммісії по изслѣдованію кустарной промышленности въ Россіи при Департаментѣ Торговли и Мануфактуръ въ Министерствѣ финансовъ в Петербургѣ. 2) Щоб вислали Вам „Труды Коммісії“, 2) в Комитетъ о сельскихъ ссудосберегательныхъ и промышленныхъ товариществахъ, при Императорскомъ Московскомъ Обществѣ Сельскаго хозяйства и 3) въ С.-Петербургское отдѣленіе Комитета — щоб вислали свої отчеты и другі виданья, а також Сборникъ матеріаловъ объ артеляхъ въ Россіи. 4) в Центральный Статистическій Комитетъ при Министерствѣ внутреннихъ Дѣлъ в Петерб., щоб прислали Статистич. Временникъ і др. виданья. Замічу, що кивієскій проф. Антонович, до котрого ја радив Вам обернутись, не єсть Вл. Бон. А-ич (цеї само собою), а другій А. Я. Антонович; він не без сукин-синства (тепер. ред. Кіевлянина), та працював над крест. товариствами. Про звичаєве право Вам найбільше поміг би Кистьяковскій пр. в Кивіві, як би взявсь до того, — та Ефименко. Вони б могли повпливати на Петерб.

Географ. товариство, котреб вислало Вам свої виданьня по цьому ділу (хоч би VIII т. Записокъ по Отдѣленію Етнографіи). Коли б же в Вас знайшовсь чоловік, котриј схотів би стати хоч до прелімінарних студій в усьому ділі, то ја б міг йому прислати на час:

1) Bogišić, Aperçu des travaux sur le droit coutumier en Russie. Paris, Larose 1879. 2) Княжковскій, Програма для собир. свѣденій объ обычномъ правѣ (По цим двом штучкам можно б було показати, на скільки наука про звич. право в Россіі јесть українська наука, бо ј в Археол. изд. јејі заніс Ефименко).

3) Оршанскаго Изслѣд. по русскому праву обычному и брачному. Петерб. 1879 (2 рубл.). 4) Зарудного Законы и жизнь. Итоги изслѣд. крестьянскихъ судовъ (Петерб. 1874 1 р.). По цим двом можна показати, на скільки писане право не зходитьсь з звичајевим і в чім остатнє часто розумніше. Статъја Оршанскаго Нар. судъ и Нар. право — капітальна штука, навіть дльа Европи. 5) Чубинського, Матерјали т. VI (мабуть у Вас јесть) — најновіше про звичајеве право власне на Україні.

В суммі могла б вијти добра студія дльа початку. Тільки, позволяју ја собі сказати, треба Кружку раз на завше розірвати з дуже вкорінившимсь в Галичині звичајем — скакати поверхом работи і вдовольнятись фразами та бібліографіјеју, — а також політиканським лицемірством та підлажуваньнєм сьа під тенденціјні авторітетки і т. п. Працьа — так працьа; — наука так наука! Доси, јак собі хочете, не видно в Кружку ні того ні другого.

Шчо до приповідок, то ја не дуже б то радив братись за них, хiba хто вже дуже, дуже вчениј візьметь сьа. Приповідки найбільш інтернаціональніј елемент, такиј інтернаціональ-

нів (ще більш, може ніж казки), шчо ја з переляку перед великою працею кинув займатись ними. Дља того ј не можу Вам дати новојі бібліографіјі їх. Великоруські збірки: Снегиревъ, Русскіе в пословицах (навряд, чи купиш де тепер), Даля, Послов. Р. народа (можно купити), білоруські Носовича. Знају ја також діло Ida Düringsfeld, Sprichwörter (чи якось так), в котрому зрівняні пословиці німецьких і романських народів і по часті славянських. Передивлявсь ја колись і Čelakovsky, Mudroslovi narodu slovanskeho v příslovich. Так як багато пословиць латинських перејшло до нових народів, то хто хоче тільки приступити до цього діла, тому потрібно заглянути до Vannucci, Proverbi latini comparati, etc. От і все, шчо можу сказати про це діло.

РІК 1884.

*N. 13. Лист до І. Ф. Chemin Dancet 14. Avr I-er.
12 Avr. 1884.*

Шановний земляче,

Давно вже нема од Вас звістки! Я, получивши Ваш лист шче об Різді, зараз же почав Вам писати довге посланіє про справи Етногр. Кружка і. т. и. Та прочитавши NN. до 3 „Дѣла“ задержав одсилати посланіє те бачучи, шчо воно не до діла, — а так став ждати од Вас звістки про те, чому не печатають сѣя лист Тургенева в Дѣлѣ, — та і доси не дождавсь. З мого старого листа посилају Вам тільки те, шчо одповіда на Ваші питанья про пословиці. З увагами ж по своій ініціативі задержујусь, бо бачу, шчо вони до кружка не пристануть і Вам би привішлось замазувати те провальля, яке єсть між моїми бажаньями до Кружка і його настроєм такими втішками, які Ви мені написали про мої проекти досліджуваньня економичних спілок і громадського господарства в Галичині, — шчо, мовляв, увіде в програму про читальні і церк. братства. Де ж таки б воно могло увігти? Дуже мене вдивовало прочитати в протоколах кружка про реферат якогось „Українця“. Я Вас највиразніше прохав давати мій реферат тільки тоді, коли можна буде його дати під моїм власним іменем, а Ви моєї просьби не вважили. Я кријусь під псевдонім в Россіі, та і то мені прикро, але шчо б шче в конституц.

державі під псевдонимами ходити, то спасибі! Я на це безусловно не згожуюсь і прошу Вас прислати мені мій реферат назад, а в Кружку сказати, що Ви передали мій реферат без моєї волі. Я не згожуюсь по волі попірати львівську політичну мораль, і без того не високу.

Прошу Вас також прислати мені замітку з листом Тургенева. Мені вона потрібна як документ, свідоцтво про мудрість львівських народців, без котрого льуде не повірять, що була колись така партія, котра не вжила такого оружжя на свою користь, як лист Тургенева.

Мені дуже жаль, але ја мушу прибавити тут ще один вираз дуже гірких чувств з поводу того, що Ви мені не прислали не тільки тих книг, про які ја прохав Вас, се ј. тих, котрі сами обіцали. Писати Ви, що посилаєте брошюри нові просвітські, ј Ваші, Зорю за 1883 і будете вислати за 1884 р. Ја дістав тільки Зорі 1883 г. NN. 19, 20 і 22. За 1884 р. нічого. Брошюр Р. Заклінського нема, просвітських нічого. Ја ж Вас виразно прохав купити мені це все за ті гроші, котрі виручаться з продажу книг наших, або вислати mit Nachnahme. З „Дѣла“ взяв, що з книг виручено 50 зр. і оддані од якогось Українця на виданьня Навроцького, — значить, гроші були. Не гріх би було одложити ренських з 10, щоб прислати нашій колонії книги, котрі јіј потрібно. Просте, здається, це діло, влагодити обмін виданьня між Львовјанами ј Женевцями — так і того не можна добитись. Ми свої виданьня посилаємо, а од Львова дістаємо тільки клевети Барвинських та Партицьких і навіть проби получати львівські виданьня за своїж гроші кінчаються дурницеју ось вже третіј, коли не пјатіј раз! А книгарі тутешні не беруться добувати книг львівських торговоју до-

рогоју, — ось тут і працюј дльа матери-Руси, про котру там у Вас так усї побивајуться!

Послају дльа кружка кілька книг.

Ваш М. Др.

Знајете Ви, шчо в *Magazin f. d. Litteratur des Auslands* 1883, N. 34 переведено Кавказ Шевченка Вікторомъ *Umlauf von Frankwell*? Зараз получив N. 4 Извѣстій Слав. Благотвор. Общества в Петербургѣ, а в ньому статью проф. Вл. Ламанского, „Западно-слав. вопросы занимательны для насъ и въ мирное время“. Між инчим там викладається программа „австріјскаго панславизма“, ворожого Россіји, — а в цю програму поставляється отбудованья Историчної Польщі. „Возстанеть изъ мертвыхъ, воскреснетъ наконецъ и Польское Литовское Королевство. Не приглашаютъ ли къ тому самъ батько Кулішъ и женіальный, какъ говорятъ славяне, Драгомановъ? Такимъ образомъ Варшава, Вильно и Кіевъ съ разными городами и пригородами, съ Полтавою, Харьковомъ, Одессою, возымѣють право и обязанность войти в ту будущую австріјско-славянскую федерацію“.

Чи не перепечатав би Партицькиј цих слів в „Зорі“? Слід би було в ряд з рецензією на „Mariju“ і витягами з Черкезова.

„Mélusine“ просять мене розіслати пробниј N-р звѣсним фольклористам. Просьть корреспонденціј. Я буду писати.

Оце пријшов до мене Вовк і побачивши „Зорю“ нагадав, шчо хотів би туди передати оригінал оповіданья Запорожця Коломійця, з котрого переклад був в К. Стар. В мене теж jest масса етнограф. матерјалу. Так ніодин поважајушчиј себе Украјинець не зхоче мати діло з такими редакціями, як „Дѣла“ або „Зорі“. Ог тобі і безцензурна Галичина!

N. 14. Лист до I. Фр. Chemin Dancet 14. 25
Apr. 1884.

Шановній Земляче,

Вчора получив ја Ваш лист. Будемо говорити як најоб'єктивніше, але на пр'ямки. Треба Вам сказати перш усього, шчо лист свій ја писав не зовсім з власної ініціативи, а ј за радоју тутешних земляків. Треба коли небудь впорядкувати відносини нашої колоніји з Львєв'янами і по части з Вашим кружком. Між нами је не тільки особисті відносини, а ј обов'язкові, так сказати служебні. От перегльадајучи не малиј вже срок, від коли ми сидимо тут (не зовсім з власної волі, а ј як послані сьуди на свого роду војацку службу), ми по чистіј совісти можемо сказати, шчо свої обов'язки перед Львєв'янами сповн'яємо, а взаємни не бачимо. Сповн'яємо ми свої обов'язки навіть перед „народовцями“, посилаючи напр. всі наші видань'я в їх товариства (скажуть може, шчо тим товариствам не треба наших видань — так на це ја скажу, шчо матер'ялів, котрі ми видајемо, не може не бути треба, а далі јдуть і такі речі, як „Воли“, котрих і самі народовці мусили хвалити — через 3 роки по видань'ю, — як Кобзарь, або хоч би ј Вовкові праці про Січ і т. и.), і навіть пишучи на різних мовах про працју народовців, хоч ми ј не в усьому з ними згожуємось (вказују на мою статтью в Rivista Minima, в Петербурьському „Дѣлѣ“, з котрого зроблено за мојим заходом статтью в Augsb. Allg. Zeitung „Die panslav. Bestrebungen der Ukrainer“, шчо перевело собі ј львєвське „Дѣло“ воспітого Вами ј Белејем Барвінського, тільки подлим способом викинувши конець). Як же поступають з нами народовці?

Видань'я їх ми мусими видирати з страшними вилами (бо через книгарів їх не доста-

неш); шчоб подати звістку галицькій публиці про наші книги, ми мусимо посилати платну об'яву в „Дѣло“; для всьакого Купчанка јесть місце в Науці і Штуці „Дѣла“, а для наших книг нема навіть для Політичних пісень, або ј Шевченка. Мало того, нема такої подлости, котруб не приписав нам Барвінськиј або Партиципј, — не кажу вже Площчанськиј, котриј теж не сьмів би так брехати на нас (і значить на тих, котрі послали нас і перед котрими иноді на задні лапки становлятьсѣя ј Ваші народовці). Колиб хтѣ небудь хоть об'єктивно, або навіть з показом незгод, та розказував галицькій публиці, шчо таке справді ми думајемо і робимо. — Ви спорите, шчо ј не хвалите народовців, та тільки за них одповідати не можете. Не зовсім так з тії пори, јак Ви та Белеј панигирики Барвінському почали печатати, а надто з того часу, јак стали сотрудниками „Дѣла“ та Зорі. І ми до Каткова і до Піхно в сотрудники не поступајемо. Прибавльу, шчо остатніми часами сотрудництво Ваше, Белеја, Навроцького ј др. в народовських органах на стілько обширне, шчо Ви веі дієсно показујете себе силоју, з котројуб мусили рахуватись старші народовці, јак би Ви еами себе вишче поцінували ј ставили јім свої умови. А Ви дајете на собі ввїздити чорт зна кому і Вашими іменами підпирати подлости, котрі говорять проти Ваших власних сојузників, — а головнішче, терните, шчо діло, котре очевидно дорожче для Вас, ведетьсѣя в бѣло, та шче помагајете принижуватись і без того неввисокому урівнью својей інтеллігенції, підпарајете приміром својім опортунізм, близькиј до ренегатства. Вам особисто навіть не можна оправдуватись скілько небудь благонаміреним опортунізмом, бо в Вас в руках була можливість зробити своју напр. „Зорю“ в „Сьвіті“, так Ви зарізали цѣј „Сьвіт“ з першого же N-ра безпринцип-

ністю, компромісами, нещирістю до товаришів, як напр. до Павлика, — а потім поверховістю і уривчатістю праці, масами помилок і т. п. А потім Вам пришлося підпірати своєї працею Партицького і Ви думаєте, цього льуде не бачать! Я то мовчав, шчоб не розходитись, та льуде бачили і не мовчать, і тепер певно „Сьвіт“ не так то скоро скомпонуюте.

Перехожу по часті до точок, про котрі Ви пишете в своїй одповіді на мій лист. Я ніяк не згоджуюсь з Вашою теорією, шчо коли Ви передали мою замітку з листом Тургенева до ред. „Дѣла“, то по тому веа Ваша роль і скінчена. Мені часто трапляється передавати чужі статті навіть з Женеві до Петербурга, навіть знакомих мені льудей, та і то ја вважаю обовязком просто літературного братства звістити автора об тім, шчо рішила редакція, нагадати редакції, як довго не одповіда, пояснити її працьу, стан автора і т. и. А між з Вами брати не тільки загальні літературні, а і спеціально літературні, а окрім того хіба ж Ви самі не бачите, яку вартість для Вашого діла має лист Тургенева? І Ви можете бути спокійним, бачучи, шчо „для якихось то причин“ редакція „Дѣла“ не печатає листу“ і навіть тепер на мою просьбу одібрати мій оригінал в редакції одповідали мені, шчо Ви „огові мені переслати його, колиб Вам удалось його видобути“! Про реферат з його наслідками треба сказати теж саме, та ще додаю, шчо Ви зовсім помилляєтесь, коли кажете, шчо ја „пересилаючи його, ні об чім не згадував“. Ја Вам виразно і навіть довго написав, шчо ја передаю реферат кружкові тільки тоді, коли він піде не анонімно і буде демонстрацією, шчо кружок признає за собою права хоч в наукових справах зноситись з усьаким еретиком, — si no, no! Кружок міг так мені сказати, як колись Манди-

чевськиї: відчепітьсья од нас! і коли так не сказав, то мусив не дозволити „Дѣлу“ обернути свого референта в якусь простітутку, з котрої можна потанцьувати, тільки надівши на неї маску. (Про скільки небудь суріозній поліцейській резон тут і розмови бути не може!) А коли „Дѣло“ од себе зробило пакость, то кружок мусив поправити зараз же, а не терпіти пакость в друге і у третє. А коли кружок стерпів, с. ї. розділив з Дѣлом одвічальність за пакость, то Ви мусили кружок заставити поступати по джентльменському, бо Ви провели з собою на львівській бал жевевську даму і мусите бути її рыцарем.

Про книги ја тепер не стану вператись, шчо ја писав Вам так виразно і подрібно, як про реферат, тількиж ја думаю, шчо в усьакім разі не трудно було зробити дедукцію про те, чого мені (нам) треба і як поступати. Ја прохав у Вас деяких книг і прохав довідатись у Белеја, шчо сталось з тими нашими книгами, котрі ја послав йому, по його ж проекту, шчо з продажу їх мені купили книг, котрі ја в його (а потім у Вас) прохав. Ви мені одповіли од Б., шчо мовльав, книги десь розішлись по льудіх (чудесна одповідь чоловіка, котрі попрохав книг на продаж), і за тм маючи в руках нові книги, не повернули части їх вартости на те, шчо б добути мені (нам) трьох-чотирьох брошурок, котрі можна здобути в Ставропігії, або в Просвіті, ані не пренумерували газети, в котрі самі пишете! До того Ви написали мені, шчо посилаю, мовльав, те ж те (Заклинського, Просвіту, Зорю) — та і не прислали і не написали з місяця, шчо і од чого не посилаєте. А шче до того читаємо ми в „Дѣлѣ“, шчо наш союзник Франко видав три брушурки, не считаючи праць в „Зорѣ“, — а тих брошурок дасть біг у нас. Думаєте, це добре вплива на скріпленнѣя солідарности? Про напръ-

мок праць Етн. Кружка може ја поспішивсь сказати свій суд і може ја не зовсім Вас зрозумів. Тількиж застаєтьсѣя ј післьа Ваших слів правдоју ось шчо: Ви в мене спитали уваги про працьу Кружка; ја написав план праці про живі потреби народні, цікаві ј з наукового боку; Ви похвалили план і сказали, шчо частина јого увіде в таблиці ј т. п. На ділі нічого такого в ті таблиці не ввійшло. Та ј в загалі всі реферати кружка јдуть без усьакого плану та до того добра доля јіх зовсім случајні, а дејакі зовсім шарлатанські, јак видно навіть і з резюме. Чи не правј же ја був сказати, шчо Кружок поверта на звичајне українофільсько-галицьке п'янкоснимательство? Окрім Вас ја не знају з кружковців нікого, може там јесть льуде шчирі ј дотепні і тим більш жаль јіх, коли вони почнуть іти до рогоју старших народовців (або ј середніх, оттакіх јак М. Подолінський, шчо намолов з трь короба вовни, а з п'ять фактичних помилок в двох тільки фельјетонах „Дѣла“) і в політичному ј у науковому напръамку. Чи сердитесь, чи ні, а ј Вам ја скажу, шчо Ви б більше послужили ј ділу ј кружку, ј самому собі, јак би поважнішче обходились з своїми працьами, — не такі вже ріжнородні сьужети зачіпали та лпшеб јіх оброблювали. Про реферати ја не можу говорити, бо не бачу јіх, а в „Сьвіті“, а то ј в Зорі віднојі статьті Вашојі ја не бачив без помилок і часом зовсім великих. А Ви чоловік з таланом! Ну, та це тільки так к слову пријшлось, — а головна ціль усього листу поставити питаньнѣ наших федеральних обовјазків на чистоту: „дружба дружбоју, а служба службоју“, јак говорять москалі, — і „коли служить, так служить!“

Mélusine ја послав Вам зовсім не з тим, шчоб Ви на нејі абонірувались, а шче менше, шчоб вона конкурувала з Cosmos. Кожне виданьнѣ

має свою вартість. „Mélusine“ ја добуду Вам безплатно, як сотрудник онојі. Напишіть мені тільки адрес Кружка. Ја буду печатати в „Mélusine“ серіју переводів казок і легенд з деякими увагами, а Вас попрошу переслати мені звістки про статті, котрі будуть показуватьсьа по folk-lore в Галичині, польські і нашу.

Ваш М. Др.

Про Навроцького скажу, шчо не діљу Ваших надіј на те, шчо јого твори дадуть Вам гроші. Напроти, ліпше б було на кошти виданьња де шчо в бібліотеку купити, а статті Навроцького можна ј в Правді і в Дѣлѣ прочитати, кому треба. Біографіја бојусь чи вијде доладна, як з Н-ого теж свјатого будуть ліпить, як з Барв-ого або навіть з Качковського або Лавровського. А по чистіј совісти, јакиј же він свјатвј був, Н-иј? Добриј чоловік, але без усякіј ініціативи!

Оце получив лист од Павлика. Пише, шчо Провіта з тов. Шевченка не згожуетьсьа печатати перекладу Рекльу всього тома про всьу Россіју, бо кажуть, шчо це буде вода на млин москвофілів! Не вже таку дурницю може виговорити рот людськвј? Так це ј Рекльу вијде москвофіл? Першим наслідком перекладу всього Рекльу було б тільки те, шчо всьакі М. Под-ські не писали б таких дурниць про россіјські народи, јакі читајемо в Дѣлѣ, а другим би було те, шчо в москвофілів би підрізано було ідеалізуваньња Россіји. Та шчо ј казати! Скажіть хоть Нагірному, јаң може терпіти, шчо б јого товаришчі по комітету такі дурости говорили; він же чоловік з головою ј бачив світа!

N. 15. Лист до І. Фр. 1 Мај 1884.

Оце написав вже кілька днів назад ја до Вас лист, та ј бојавсь послати; все думав:

а може ја неправиј, може тільки пошкоджу листом і ділові, ј собі, тоб то привізним стосункам до добрих льудеј? А тут привішла Ваша посилка, а далі ј лист Ваш. Рішив ја послати такі свіј лист, бо справді, писав ја јого шчиро, хоч може здалека ј помильяјусь де в чому. На Ваші слова об тім, шчо ја сужу про Ваші справи занадто докірливо ј требовательно, ја скажу, шчо спокіјно мені тепер трудненько дивитись на них, бо ја по правді можу сказати, јак тој јамщик в Горбунова: „шеснадцять лѣтъ, — и все на эфтомъ самомъ мѣстѣ“ (перекидајусь). Ось јак надрукујуть біографіју Навроцького, то побачите, шчо в 1872 р. ми з ним про „Правду“ теж саме розмовляли, шчо тепер з Вами про „Дѣло“ та „Зорю“. Ја, јіј богу, не перфекціоніст і можу вдовольнятись малим, спокіјно чекати Августа, шчооб покуштувати јаблук, готов навіть вмерти в Мају, не бачивши навіть пуцјанків тих јаблук, а тільки завітки, навіть листья, — та колиб тільки бачити певно, шчо по листьу жди јаблук, а не чого иншого зовсім до них неподібного. Так то ј горе моје, шчо 16 літ, — і все чекајеш јаблук, котрі навіть обіцајуть тобі, а дивись: верба! І јіј же ти богу, — најменше мене болять, шчо та верба власне мене по лиці мазне, а на шчо вона росте, та шче иноді за јаблуко себе вдаје! Ја знају, јак то трудно на свѣті жити, та шче ј розвиватись і других розвивати, і багато не бажају, — а хоч би мені побачити купку льудеј на нашій землі (по-частно в Галичній), котрі б: а) не крутили принципами ј льудьми јак самі вузькі, мілкі оппортуністи, і б) скілько небудь глибоко, а не поверховно бралсь за працьу. А при цьому хај вони будуть несмілі, нескорі ј т. и. Це все можна стерпіти. Ну, скажіть мені јасно, чи видно, до чого, з ким, јаким способом дума јти Ваша громада? Покажіть, хто беретьсьа до діла сурьозно,

хоч би і не спроста? Ні по „Дѣлу“ і „Батькѣв-
щинѣ“, ні по Кружку ја цього не бачу. Нічого
казати, шчо все виходить од бідности і слабости.
Скільки то тепер напр. переводитьсьа на всі Н.
Проломи, Дѣла, бібліотеки најзнак. писателів —
а на вішчо? Ось здається, шчо б за трудність
була хоч „бібліотеку“ налагодити, а шчо таке
переводять в ній? Так і згадуєш бајку Крилова
про Цвіркунів (сверчка): „еще хозяева въ него
(въ домъ) не вобрались, а ужъ сверчки въ немъ
завелись“. А шчо таке, јака провідна ідеја вказує
хоч напр. теми праць Етногр. Кружка? Чому
напр. в Кружку нема Павлика, чому не читають-
сьа його реферати про спілки на Україні, чому
не підбираються факти подібні про Галичину?
Чи дурне оце все, не потрібне, або чи за це
голову одріжуть, або навіть в тюрму посадять
і т. д. і т. д.? Буду чекати од Вас одповіді на
ці питанья, а поки шчо зупиньусь на Кружку.
Як собі хочете, а ја настојују на тому, шчоб
Кружок проштудировав Мена і Ф. Маурера та
концентрувавсь на вислідах гром. життя і права
в Галичині. До остатнього посилају Вам на час,
а не на власність: 1) Богишича і Кистьяковського
(хај хто зробить хоть бібліографічні реферати про
те, шчо писано в Россіі про звичаєве право
і скільки Українці винні в науці про нього і 2)
Ефименкову і Оршанського (хај хто зробить ре-
ферат про „трудовое начало“ і інтерес звичаєвого
права в близьких до нас сторонах). Як не треба
буде цих книг, — верніть їх мені. — Шчоб скін-
чити поки з Кружком, питају: не вже нічого
не получили навіть од Кистьяковського в Ки-
їва? Скажу, шчо на днях поїде в Россію
один мій знакомі економіст, то ја його попрошу,
шчоб спеціально взявсь позбирати для Вас
де шчо.

Про лист Тургенева скажу, що тепер вже пройшла горьача пора (спасибі „Дѣлу“), а окрім того ја в „Зорі“ не можу нічого печатати, поки редактор її Партицькиї, або все рівно, поки він не візьме назад всього того, що він написав проти моєї особистої чести в Газ. Школьнії і в Зорі. Не довір'яючи самому собі, ја птав сьогодні про це тутешніх українських приятелів, і вони теж саме сказали. Так, значить, остається тільки взяти собі манускрипти свого писання на спомин. „Іронія судьби“ підводить так, що українофільській лист Тургенева буде перш усього напечатаний в Англії, куди ја цими днями буду писати статєку про свої спомини про Т-ва з листами, котрі ја получив од нього. А „Зоря“ вже хаї бере з „Forthnightly Review“. Сьмішно це, та не в першій раз. „Revue Critique“ і „Archivio per lo studio delle tradizioni popolari“ раніше ї більше сказали про „Нові укр. пісні“, ніж Дѣло і т. и.

Буде на цей раз. — Ваші брошюри ї статю передививсь, а про потоп навіть успів прочитати. Про „Жіночу неволью“ як і про folk-lore в Зорі напишу в Archivio. А про потоп скажу, що не варт було за Німцем в геологїю їти; треба було зостатись при поезїї, — а то натяжка виходить. В усьакім разі велика це храбрість Зорі.

Ваш М. Др.

Прочитав ја Вашу статю про „Укромчєннє Упертої“. Добрий початок. Тільки Stropagol не новелла, а збирач новелл (Piacevole notti). Занадто вже хвалите українців і вибір жениха єсть в казках других народів (в Вашім варїанті він причєпа, а жінку і тепер в нас заир'ягають в піснях лірницьких д., напр. у Вересаї), котрі мають близьквї зв'язок з Вашою новеллою. Оце вшчучив хтось в „Дѣлѣ“, каже (N. 43) що

Шах-Наме неначе „списана з казки про 2 братів“. Божечку! Але казка ця займа од 5 до 28 стр. маленького формату *Ma s p e r o, Contes egýptiennes*, а Шах-наме кілька томів.

Хоч би малїй початок праць Кружка про громадські порьядки і звичајове право був би тим користен, шчо дав би мені повід написати замітку в јаку небудь путнішчу газету московську (напр. *P. Вѣдом.*) про Кружок, з чого можно б було чекати добутьтя книг з Россїї.

*N. 16. Лист до Ів. Фр. Chemin Dancet,
14 (5) Маја 1884.*

Шановниї земляче,

Оде послајаю Вам сьогодні пакет з книгами. Тї, на котрих написано „прошу вернути“, Ви мені звернете, як не треба буде; инші отдајте в Кружок, коли знајдете потрібним. Шче раз почну вговорьувати Вас, шчо добре б було, як би хто зробив у Кружку реферат про праці в Россїї про звичајове право. В початку можна було б сказати про те, на скілько українськиї рух причинив сьа до початку роботи про те право в Россїї і про те, як потім на Україні наукова праця про те трохи одстала¹⁾. А далі може б сконцентровали реферат на статьбах Ефименкової і Оршанського, шчо б показати, на скілько в звичајовому праву јесть точок, котрі получајуть нову ціну дльа опори нових ідеї справедливости. Ја дуже б бажав, шчо б в Галичині прищенивсь тої інтерес до звичајового права, котриї јесть в Рос-

¹⁾ Через загальну дезорганізацію української культури, а також через те, шчо в українофілів формальний націоналізм (по реакції нагніту адміністрації) вьав верх над дослідом осередку соціального життя народу.

сії; тільки добре б було, як би Галичане обійшлись без того народничеського містицизму і ідеалізації, в які впали Россіјане. Треба пам'ятати, що всі вигадки людські виходять з потреби приспособитись до обставин життя. От „народ“, мужики в своїх перших потребах віками приспособлялись, — і звісно, виробили багато розумного, поряд з дурним, від котрого не можна було обійтись там, де простого приспособлення було мало. „Інтелігенція“ приспособилась де в чому другому і власним іспитом і наукою, — і протиставити її „народу“ — дурниця. Правда, в Россії єсть одна обставина, котра дає перевагу „народу“, то б то село перед інтелігенцією, — а именно: як в Россії здавна нема політичної волі, то в Россії власне нема города, а єсть поліцієська будка, обставлена домами, в котрих живуть ізольовані люди, тоді як село з громадськими зборами або з господарством все таки єсть *societas*, од чого селянин „мужик“ в Россії більш *цѣловѣкъ*, ніж городянин, навіть високо культурний. Але ця ріжниця виходить не з самої суті „народу“ та інтелігенції, а з нещасної історії Московщини. На плечі народа (тоб то робучих людей, все рівно, селян, чи городян) треба записати те, що потреба непрервної праці піддержує в них здоровий розум і погляд на людські взаємини. От через що все, а зовсім не од якихсь містичних причин, виходить те, що в звичаєвому праву ми здбуємо зерна дуже розумних і справедливих поглядів на власність, сім'ю (жінку, дітей, законних і незаконних і т. и.), спадщину і т. и., котрих не встигли підкосити феодалізм, бюрократизм, католицизм і т. и., і котрі мусьять ожити при нових руках в інтелігенції.

Не знаю, чи до ладу ја пишу, бо важко раптом це все добре виложити, як ја хотів би

тому, хто буде робити реферат з поводу посила-
ємих матерјалів.

Получив з України звістки. Погано там
вијать почина робити цензура. Мирного повість
не пропустять. На мою думку нічого не заста-
єть сьа, як перенести курінь в Галичину, та
зробити це радикально: не мати діла з цензурою,
хоч би років з 3—4 пришлось зовсім не бачити
нічого путнього напечатаним в Росії. Тільки
треба, шчоб в Галичині була кадра, котра б
шчиро приїняла в себе прогресівний рух з рос-
сієської України, котра б могла збудити до себе
пошану в усьому прогресівному елементі укр.
громади (і просто українському, і не зовсім укра-
їнському). А дльа цього ні Дьло ні Зоря не го-
дять сьа. Коли ж јавить сьа таке, шчо буде го-
дить сьа? Цікаве теж робить сьа з штундоју:
росте і обрусіваєть сьа, входить в звязок
з Петербургом, а не з українофільством! А га-
лицькі народовці, навіть молоді, — уніју од Језу-
їтів думајуть боронити, замісь того, шчоб пу-
тити на обох штунду. На старших, звісно, треба
махнути рукоју і нехај собі јідуть в Відень; вони
не порозумнішчајуть і тоді, коли дурно проїз-
дять сьа. (Не вже ж дльа „гарних очеј“ Огонов-
ського та Димета уряд і папа посварять сьа
з Језуїтами??). А хоч би молодші раз подумали
сурјозно про діла! Та буде! годі!

Ваш М. Драгоманов.

Та хто це пише в „Дьлѣ“ про Петрова? Де
далі все більш бреше і вже не про Персіју, а про
Україну. Просто сміх, як би не горе. І певно,
це россієськвј Українець (може сам Кон—сквј).
Тільки ж куди глядять редакція?

N. 17. Лист до І. Фр. Chemin Dancet 14.
26 Сент. 1884.

Шановній земльаце.

Дві неодложні служби: потреба зкінчить виписки з книг, котрі мені посилав з базельської бібліотеки один пријатель, шчо мусив лишити Базель в середині Юльа — і служба, — денна і нічна, — коло жінки, родившої сина, — задержали мій лист до Вас, а далі ја розеудив і не турбувати Вас в часи „вандрівки“, — не турбувати між инчим моїм скептицизмом. — Тепер вже ј у природі похолодало, — то ј мені не гріх вилазити з своїми студеними листами.

Впрочім, остудившиє сам од непријатної втрати шче одної ілльузії, ја не буду Вам більше розводитиє про incident з Кружком, Дѣлом і т. в. Ви ј сами мусите бачити, шчо не сповнялиє ні мої умови, ні Ваші навіть обіцѣанки. Значить forse тајеиге, — хоть вона ј свдить в людѣах! Прошу тілько не преміино звернути мені мої рукописі листу-реферату і замітки про лист Тургенева, а також ті книги, на котрих ја надписав, шчо посилају јіх на час (висилалиє на Ваш адрес, а також на Павликів). Звієно, книжки зверніть тільки тоді, коли там у Вас нікому не треба. Багато б можна було написати Вам про ту параллель, котру Ви провели між рос. українцѣами ј Вами (старо- ј новонародовцѣами), а також про відносини між р. Укр. ј Галичанами. Та треба бути коротким.

Перш усього скажу, шчо ја зовсім не вважају за спірну аргументацію, коли мені вказујуть шчо небудь недоводне, одповідати показом на друге, хоч би шче недоладніше. Українці в Россії роблять багато непохвального, так це не резон Галичанам робити таке ж саме. До того-ж прибавьте, шчо в Вас єсть конституція,

а в Росії адміністративна сила і предвартельна цензура. Та ж то спомин Ваш, що рос. Укр. печатають ся в „обрусителя“ ред. К. Ст. не їде до справи, про котру в нас је розмова. Ред. К. Ст. стільки ж „обруситель“, скільки ж „сепаратист“, в нього перш усього каша в голові. З цією кашею він напечата яку небудь обрусительну дурницю, а рядом з тим і путне, та при тому він ні на кого ні на що путнього не плює. А Вас самих і Ваші принципи обильовували Барвінські і Партицькі, котрим Ви поклянаєтесь або служите без того, щоб вони одкликали своју слину. Мало того; „Ваші“ ухвтрують ся вести газету („Дѣло“) шче гірше, шче мертвіше, ніж вів її Барвінській, і узявши в руки своју газету, не сказати в ній ні однієї думки, котра б, здавалось, була Вам дорога, а годувати публику якоюсь староуніятською половою, або жувати жвачку в роді статей „Нові дороги“. Коли хочете шукати „Дѣлу“ аналогії в Росії, то возьміть Кіевск. Телеграф 1875 р. і скажіть по совісті, чи можна ж навіть здалека рівняти обидві українофільські газети: підцензурну і вільну!

Ваша оцінка відносно рос. Укр. до Галичини цілком мильна. Почати з того, що ја навіть не розумію, як можно ставити в вину рос. Укр., що мовляв, посилають Вам свої праці, а не посилають грошей на видання. Кожній посла шчо може: праця теж гроші!¹⁾ До того ж у Вас через конспірацію ж т. н. єсть вже правильна публіка для нашої літератури, а через те Ви можете покривати кошти видання. Коли цього не бува, або не завше бува, то виноју цьому, окрім безпримірно скандального обертань-

¹⁾ Та скільки ја знају. Нечуж завше посла ја гроші. Також, на скільки ја знају, ні оден з Росіян ніколи не міг добитись обрахунку своїх книг в Галичині.

нъ з грошевими справами (щчо признано навіть в Пер. слові до Руск. бібліот. т. III), щче те, щчо галицькі народовці ніколи не приложили систематичної праці до того, щчоб поставити своју літературу на ноги. Вони ј почнуть јак слід, а там дивись, і перельакајуть сѣа опозиції рутінерів, нароблять јім уступок, переминьять правопись, почнуть печатати гнидину то дльа „нашого патріотичного духовенства“, то дльа „красавиць“; — дивись, і народовська література зіјде на коломијсько-лаумовицку, а потім не диво, щчо на всьу Галичину не знајдеть сѣа 100 чоловіка, щчоб дати по гульдену навіть на повісти „славного нашого Федьковича“. (Ја вже не кажу про такі штуки, јакі проробило „Діло“ з „пропущеним без уваги“ романом братів Рудченків „Хиба ревуть воли“: І тут, јак в усьому, галицькі прогресисти дајуть світові нігде не вidane зрліщче: замісь того, щчоб систематично вести своју громаду вперед і тим вмідньати своју силу, вони сами організують собі реакцію. От щчо најголовніщче отніма всьаку змогу галицьким народовцѣам стати не тільки передовоју партіјеју дльа росс. Украјінців в загалі, але навіть готовим росс. украјінофілам опертись на Галичан, — ба навіть страшно шкодить саміј елементарній солідарности росс. Укр. з Галичанами. Ви дуже помилъајетесь, коли думајете, щчо в Россіјі не бажајуть тіјејі солідарности, коли дуже вже низько рахујете навіть грошеві проби організувати дльа росс. украјіноф. „курінь“ в Галичині, јак колись казав Куліш. Тут обіјшлоь далеко не одноју тільки підмогоју типограф. Шевченка, котру Ви нагадујете. Навіть коли не рахувати того, щчо видав Подоліасквіј по тому, щчо він буцім то дуже багатіј (це не так то було!), то вијде, щчо росс. Укр., далеко не багаті, јак напр. Куліш, Квјівські громадъане, „азъ

многогрѣшний“ і видали чимало на галицькі літературні заклади і справи: на Правду до 1868 р., Правду 1873 р., бібліотеку Січі, Союзу, різні львівські бібліотеки починаючи з тих книг, котрі ја справив в 1876 р. з Квїва на ім'я Павлика і котрі тої допустив вкрасти Просвіт'янам, на Гр. Др. і т. д. Усі ці видатки росс. Укр. робили маючи на меті „заложити свій курїнь у конституційній Галичині“. Ја Вас можу запевнитв, шчо бачив сам в різних кружках в Россії не нехїть, а навіть ідеалізацію цієї Галичини. Тїльки скажу Вам просто і як чоловік, котрий багато потрудив горла і потратив чорнила на те, шчоб піддержувати в Россії потребу солідарности з Галичиною, шчо ця ідеалізація завше перемїнялась нехїтьтв, найбільше по винї Галичан. Тут причина була вже згадана культурна отсталість Галичан, їх уперте „д'ячківство“, сказав би ја, полохливий оппортунізм і т. п. — а окрім того дуже вже јавне обертаньня до Россіян як до діної корови, і при тому скандальніша безцеремонність в грошевих справах. На це все жалївсь мені шче Куліш, шче тоді як ја ідеалізував Галичину (на скїльки ја по натурі своїї способен ідеалізувати шчо небудь; прибавлв: ја через те і застававсь завше при ідеї потреби солідарности з Галичанами, шчо не дуже то способив до ідеалізації, а через те і видержував себе в періоді „розочарованьня“). Шче Куліша вважав галицькїй „батько“ Качала за шкодливого чоловіка ради його „евангелїзма“, а не уніатства; шче Кулішеві редакція Правди подавала скандалезні рахунки — історїја, котра скїнчилась тим, шчо Партицькїй насилу вернув (за гроші) Кулішеві його листи, котрі грозив оддати поліції россійській. А з Вол. Барвінським вже ја сам, по довіренности Куліша, переписувавсь в справі виданьня Псалмів, при чому не добивсь од нього ні рахунків ні грошей за про-

данні екземплярів, ні навіть оставших ся екземплярів (а ја тоді мав моготу перепустити все виданья евангеліја і Псалмів штудинстам); еванг. од Пульуја добув таки, од Львовіан не добув маіже нічого, а од Вол. Барвінського зовсім нічого, окрім листів до того плутанних і брехливих, шчо ја як би ја їх публікував, то виставив би його в најгіршому світлі. Коли ја зклав Кулішеві всеу справу і питав, шчо далі робити, то К. одповів: „Застановити слідство і обертатись з Вл. Б. так, мов би то він порядниј чоловік, то може він сам постыдаєть ся далі так поступати“. Але, звісно, шчо ні сам К. ні другі, котрі за його ініціативоју почали солідарізуватись з Галичанами, великої охоти на дальше з цього всего не вивнесли, хоч сам К. все таки не залишив дальших проб вести своје діло в Г. Потім наступила черга Полтавців, внакше справа Тов. Ш—ка. Полтавці дуже ідеалізували Г—ну і дались переконати, шчо все лихо Галичан од того, шчо в їх грошеј нема. При мені привезено було в Львів 8 т. рублів, та потім шче дослано було до 4000. Але ја голову кладу, коли львівська типографіја, котру мені показано в 1876 р., варта і 1/2 тих грошеј. А шче гірше: Тов. Ш—ка, котре почало з того, шчо вибрало својім головоју Качалу, чоловіка противного рос. Укр. за його брошуру „Політ. Русинів“, — не додержало ні однојі умови з тих, котрі були положені в Львові в мојему присутьу в 1873 і в Полтаві в 1874 р., між инчим умови робити загальні збори шчо-року літом, шчоб могли там бувати і наші делегати хоч півофіційно. Кінчилось тим, шчо ми, Квіжане, мусили розірвати з старшими народовцями і ашепелувати до молодіжі, параллельно чому нас самих, в мојім лиці, предали анахтемі ці народовці за проводом В. Барв. і Вас. Ильниц. в 1875 р. в Львові, коли ја повертавсь з Угорщини в Россіју.

Молодші Галичане тоді представлялись Січчу, до котрої потім стали прилучатись де хто з Львовжан, намітивших себе в 1876 р. в Акад. Кр. і т. н. Оповіданьня С. Подол. про Січ, котру ја застав в 1873 р. шче доволі „Качало-душною“, првїзд Терлецького в Київ в 1874 р., стрічі наших де з ким з львівської молодіжі в 1876—7 рр. дуже підняли в очах Киїжан і Одесців (котрі тоді були київськими союзнниками), молодших Галичан. „Ідеалізація“ цих Галичан мала навіть рішучий вплив на замір видавати Громаду і на мою еміграцію. Але ні один Січовик, навіть з тих, котрі вziali гроші (замічу, не малі) за працьу в Гр-ду, не дав їй нічого і навіть не підміг їй нічим. Січовики середні, як Буч. і Под., навіть јавно приступили до ворогів наших. Львівська молодіж передала Черепакхна в руки поліції, не взвавши в його книг зовсім без опаски в Австрії і не сказавши отверто, шчо не вїзьмутъ¹⁾. Јаку штуку викинув Мандичевський, Ви сами знајете²⁾. Ја вже не кажу про те, јак себе держали старші народовці. Нічого дивного, коли в Київі положено було брати „штроф“ з того, хто заговорить про јаку небудь солідарність з Галичиною. Одначе ја з свого боку робив, шчо тільки міг проти цього настроју Россіјан, — богато пролив чорнила, попортив крови і навіть торік трохи не побивсь з Мальованим із за Галичан, — і все таки мушу сказати, шчо ні одна не тільки надїја моја на Галичан, звїсно перш

¹⁾ Докір зовсім безвідставний і невірний Раз, що Черепакхн (1877 р.) був арестований зовсім не за причиною молодіжи, а тому, що звернув на себе увагу поліції живучи в готелі, а друге, що книжки від нього забрав и в деякими товаришами перед його арестом, про що й писав тоді Др-ву. І. Ф.

²⁾ По процесі 1878 р. Манд. написав Д-ву, що не хочє вести з ним бльше ніяких злосин.

усього Вашого кружка, але навіть ніодна прьама обіцьянка цих Галичан не була додержана. Я вже не кажу про те, шчо власно з мојеју то особоју з усіх росс. Укр. Ви всі најбезцеремонніше обертались, починајучи напр. од хованья мого підпису в статі про Костомарова в вашому „Сьвіті“ і до того, шчо мені не можна в Галичині заложити навіть такого простого діла, шчо за мої гроші мати сталу доставку цікавішчих книжок. Звісно, інтелектуальне і моральне розвитья в Галичині трохи посунулось у перед в останні роки, шчо не зостались без впливу і на нове збуження довірья до Галичан в Россії. Од кількох прьятелів, котрі бували недавно в Відні і Львові, котрі бачили в Россії Окуневського, я вже вижять чув слова про таке довірья. Теперішній момент я вважаю за благопріятній до того, шчо коло чого небудь зорганізувати солідарність росс. Укр. і Галичан, — та тільки за це діло треба взятись уміючи. Перш усього треба признатись хоч в глибокій душі в попередніх гріхах, а не обіжтись на те, коли на них вкажуться; а найголовніше, треба взятись за справу організації сурьозно, терпеливо (по троху та все наперед!) і систематично. Я Вам скажу отверто: не кладіть надії на ініціативу і навіть на перших порах на енергичну підмогу Россіян, — а знайте, шчо најбільша праця ляже на Вас, Галичанах. Россіян же Ви притягнете по троху, з часом. Россіяне пересічно розвитащі Галичан, більше знають, більше Европејці (навіть ті, шчо ні в зуб не знають ні фр. ні нім. мови, — дивно це, але так!). Але духу ініціативи і системи у них шче менше, ніж в Ваших. З цим Ви мусите рахуватись і, кажу, взяти на себе ініціативу. Але взявши її на себе Ви мусите рахуватись і з тим, шчо Ви мајете притягнути до себе лудей, котрі розвитащі, ніж загал Вашої громади, — то вже і не ганья-

тись, щоб Ви притягли до себе і російських раціоналістів і галицьких уніатів. Ви мусите заложити з проміж себе громаду прогресивістів, нехай найбільше поміркованих, та безповоротних, — тоді по троху будете навірно рости в силах самі і притягати прогресивні елементи з Українців російських. А будете кидатись на всі боки, сьогодні того, щоб притягти до себе кого небудь, зрікаючись раціон. правонисі, завтра одвертаючись од певного друга, після завтраго співаючи дітірамби пустоті Б-ого, а даліше роспинаючись за св'яту унію, — то „такъ себѣ ни за что пропадете, добраго слѣда отъ Васъ не останется“, як каже Собакевич прокуророви.

Всю остатню аlinea написав ја найбільш маючи на думці Ваш недавній проект журналу. Перш по словам Вашим і Павлика ја думав, що справа піде нормальним ходом і зложить ся кружок льудей, котрі згожують ся в оснiвних принципях, — то і почне ся видавн'я. Аж бачу, на вічі академ. пішли справи звичайноју галицькоју дорогоју: положено притягти сюди і Тов. Шевч. і навіть Матицьку. При такому способі діло або не вигорить (що скорше всього буде), або родить ся мертв'яком, — бо яке не мертве діло і не порожн'я фраза про рушчину може погодити і Вас і Павлика і К. Сушкевича і Качалу, і Мандичевського і навіть Площчанського і Ко? А тим часом журнал, це і єсть справа, котра б скорше всього могла зсолідаризувати рос. Укр. і австрійських.

Лист мій дуже ростяг ся, а тим часом у нас зосталась ще одна справа дуже важна в моїх очах і дуже делікатна, це питання о Ваших особистих працях. Дорогій мій, Ви себе не шануете і не бережете! Перш усього; за все Ви беретесь, тратите сили навіть на програми подорожі в стихах, котрі нагадують ті, що в Герма-

ніжі консьєржі роздають квартирантам на новий рік, коли поздоровляють їх, щоб дістали на шнапс. Хиба на те Ви маєте талант беллетриста і здібність дослідача, щоб писати таке? Далі Ви просите вказувати Вам помилки в Ваших статтях. Дяка цього треба б написати трохи не том, бо в усіх Ваших статтях, а надто про Россію, помилки кишуть. Багато помилок в остатніх статтях виходять з фактичного незнання джерел, а другі з того, що Ви як і всі другі Галичане навіть неспособні критично глянути в джерела, бо не знаєте осівного про Россію і Україну. Нь уху у Вас до цього нема, от через шчо таке все жалке, навіть не до сміху, напр. те, шчо понаписувало (з добрим заміром, конечно) „Дяло“ в статтях „Нові дороги“ і пр. А під всіми цими хибями лежить незвичка до суріозного методу досліджуваньня. Примір цього најлучшиї Ваша статья про „новеллу“.

Ваша новелла ніякого маїже стосунка до Шекспирової кумедії „The taming of the shrew“ не маїе, — а належить до теми Turandot. Між тим Ваша редакція, як кажете Ви, викинула в Вас власне вступ про Turandot. Значить, толком Ваш редактор не здібний судити про такі речі. На шчо ж він собі позволя судити і навіть рішати їх? (Власне, на шчо він редактор?). Мало того: як нарочито у Рудченка (I, 171-181, 172) і в Чубінського (II, 523-548) єсть варіанти власне новелли одного короба з Шекспирової поемої, — а Ви їх то і не згадуєте. От цей факт, шчо чоловік, котрїї сїда писати про наші нар. новелли, не заглянув навіть в збірки Р. і Чуб., і єсть показ того, яка непевна школа в галицькому письменству. Од браку скілько небудь суріозної школи і виходять всі помилки і Ваші і Ваших собратів по літературі, — і ні к

чому б не повело, як би хто почав Вам показувати по-одиночю помилки в Ваших статтях: одні поправите за показом, а другі зараз же поробите. Тут треба радикальній зміні методу: треба вивчити основи, треба починаючи про що говорять, вибрати певні джерела і певних критиків тих джерел, а потім вже і говорити.

Ви писали мені, що підбираєте варіанти до Вашої новелли. Сама по собі вона не дуже то варта праці, але погнавшись за нею Ви можете пізнатись з класичними працями по казкам і новеллам, працями, без знаття котрих не слід і пускатись що небудь говорити про такі речі, а по нужді, — треба обмежитись одним тільки збором матеріялу. Ваша новелла певно пішла од буддійської сатири, в котрій ткач одьагнутий в Вішну літа до царської дочки (дивись у Benfey, Panschatantra II, 48—56 і примітки до неї, також I, 159—163). Ця тема до нас Українців дішла в прямишчому виді, хоть без сатири, в казках про летючій корабель (Рудч. II, 78—85) і також в більш переробленім, ближче до Turandot, як Ваш варіант. Ця тема перемішалась і з темою чарівної флейти і обложилась темою про загадки, котрі дає та царівна та její жених. Получити повну ідею про ці всі метаморфози теми ви можете, глянувши в а) Benfey, op. cit. окрім вказаного ще I, 445—448, далі в b) Der Pentamerone von G. Basile, übers. von F. Liebrecht, день I, вов. 5. і день IV, нов. 10; c) V. Hagen, Gesammtabenteuer т. III, I, XIII, L, XIV, (т. I, N. X); 1) Grimm., Haus- und Kindermärchen I, 52; 2) Hahn, Griech. und Alban. Märchen, N 114 (Die heirathsscheue Prinzessin); f) Schott, Walach. Märchen. N 13 (Die Prinzessin und der Schweinhirt); g) Jahrbuch f. roman. und englische Litteratur, 1866, стор. 24 і далі, 1867 ст. 241. 246 (італіянські казки, порівняні Рејнгольдом

Köhler-ом. Перегляньте всьу колекцію Jahrbuch, а також Götting. Anz. за 20 років і вистудуйте всі примітки до казок Köhler'a, а також рецензії його і Liebrecht'a; h) в Götting. Gel. Anzeigen 1868, 1883—84. і Gesta Romanorum ed. Oesterley, с. 70 (і примітки до неї). Думаю, що ці книги знайдете в Львові в університ. або в Оссолінських. — Добре б прибавити а) Archivio per lo studio delle tradizioni popolari, I 63—64, 6); Legrand, Recueil de contes pop. grecs, 39—46; 6) Sebillot, Contes populaires de la Haute Bretagne, N 23, варіант дуже близьквј до Вашого). Звісно, треба о взяти на увагу великор. і укр. варіанти (з примітками), котрі напечатані в Афанасєва, Русск. Нар. ск. (NN 131, 132, — також 105, 106), а також у Чуб. II, стор. 52, 227, 272, 274, 276, 278, 352. Ceterum censeo: не переглянувши хоч названих вище німецьких виданнь (та, звісно, і руских і руських), до котрих треба б додати Dunlop-Liebrecht, Gesch. d. Prosadichtungen, нічого ї підступати до писання чого б то не було про казки, легенди, новели і т. и.

На цім зкінчу. Простіть, коли чим небудь вразив Вас в цьому листу і повірте, що моїм пером водило не яке небудь особисте вражіння, а любов до справи, та не менше ї до Вашої особи. „Кому багато дано, з того ї потребується багато“. Жаль би був неказаннвј, як би Ви зоставили себе в українофільському болоті, а не зробили з себе Европеїця.

Ваш М. Др.

P. S. На ім'я Нагірного, котрому щиро кланяюсь, мусить привіти з Херсонщини пачка казок і под. етнограф. матерјала. Попросіть переслати мені. Це мусить бути од Потапенка, беллетриста укр. нар. життяа на московські мові.

Він думав спинитись у Вас у Львові літом, як повертав у Росію. Чи був у кого?

Щче по'явиться в Вас та в Наг. один Росіянин, барон Корф (звісно, не вмершій педагог). Він хоче купити ґрунт у Гал., або ліпше в Буковині, не далеко од гр'яниці росієської, шчоб жити собі та помагати при случаю і нам. Я його не знаю добре, але однихнути вважаю себе не в праві, та і не тактично. Може і згодиться. На біду, кажуть, він лубить вишити. Порадьте йому і направте в Буковину до певних і практичних лубдеі, але і стережітьс'я, шчоб не вишов другві Ястремський.¹⁾

Я тільки через те настоював на тому, шчоб ні в кружку, ні в Д'ял' не ховано було імені, шчо таке хованье вменшувало б законне право Кр. і Д'яла. Не вже Д'яло не розуміє, шчо через те „Поляки“ дозволяють собі і „хрести трираменні“ нишчить, шчо і само „Д'яло“ вменшує свої права називати укр. літератора його іменем?

*N. 18. Лист до І. Фр. 25 Окт. 1885. Chemin
Dancet. 14.*

Шановній земльаче,

Оце вчора получив Ваш лист. Мені тепер дуже ніколи, бо саме случилось, шчо цими дньами переїздять через Женеву двоје земляків, з котрими треба подовгу балакати (хоч результат певно виїде тої же самій, як в јамщика-фурмана

¹⁾ Ястремський, Українець, соціаліст, що емігрувавши з Росії був в осени 1876 р. арестований у Львові, за чим пішов арест М. Павлика і розпочала ся ера політичних, антисоціалістичних процесів у Галичині. Відсидівши невеличку кару у Львові, Яст. був вивезений за границю, та незабаром вернув назад до Росії, був засланий на Сибір і згинув там під час одного арестантського бунту, не тямлю вже, в Карі чи в Читі

І. Ф.

в кумедії Горбунова, шчо казав по переду: „Помилуйте, В. бл-діе, слава Богу, 16 лѣтъ ѣзжу!“ а потім, як перекинувсь, то сказав „Вишь ты! 16 лѣтъ и все на эфтомъ самомъ мѣстѣ!“). А потому багато писати Вам не буду. Поспішаюсь тільки одповісти про саме найголовнішче, і саме головнішче про „Зорю“. Перш усього прошу „реферата“ мого не печатати, бо він того не вартує. Пришліть його мені, або сами виберіть з нього чисто бібліографічну замітку про книги, в котрих је спомини про инші етногр. виданья. Далі про „Зорю“ в загалі. Я Вас здивују својеју уміркованностю. В принципі ја зовсім не против компромісів, а надто формальних. Тільки ја думају, шчо компроміси мусять бути в скількостві, а не в якості. Коли організм шче не виносить літру молока, давајте 0,10 л., тож молока, а не чорнила і не молока з чорнилом! В справах же, котрі тачуться мојејі особи, ја не лублю тільки сьурпризів, а надто нешчирих, — а по вмові та по волі ја і голову своју отдам, коли справди треба, або коли навіть чоловік, близькій до діла, скаже мені отверто, шчо треба.

По всьому цьому ја не буду сперечатись з Вами про всі ті формальні компроміси, про котрі Ви питаєте, починаючи од правописі і до підписів. Починајте, або лише продовжујте максимовичкоју, та тільки не бороніть жејі теоретично і навіть ідіть до того, шчо звести жејі на раціональну фонетику. А дльа того трохи згодом підніміть в Зорі питања про педагогічну вартість фонетики і максимовички, запросіть напр. вчителів, шчоб прислали Вам свої замітки про те, як в них је діло навчанья дітеј азбуці.

Про підписи діло зміньяється з того часу, ак в рахунок ввѣходить Россія. Я не можу цілком згодитись з К-м, та не хочу цілком не приймати його резонів. Россійські українофіли більш

сами себе налякують, ніж начальство їх ляка. Я Вам скажу такий курйоз: позажак ја все таки видав дежакі сирі матерјали, то мене не можна викинути з науки в Россіі, — і не обходиться місяць, а иноді і тиждня, шчоб в виданьах, котрі мають діло з слав. етнографіею, починаючи од В. Евр. і кінчаючи Извѣстіями Имп. Акад. Наук і Журн. Мин., Нар. Просв. не було спомину про мої виданьа. Тільки ось в чому курйоз і ја пізнаю, чи статтю писав українофіл (і навіть пријатель), чи чужий, — по тому, як він цитує книжку: коли не зве автора, — значить українофіл і пријатель, — коли зве — чужий! Далі скажу в загалі, коли ховати, шчо „прокльаті льуде“ можуть і непрокльаті праці робити, то тим тільки більше піддержиш думку, шчо вони прокльаті і т. и., словом, і в цьому, як в массі случаїв, треба стеретись, шчоб не врзати самому собі рук навіть раніше і більше, ніж того потребує кат! Та нехай вже робиться проба: не підписуйте мене! Тільки вже далі не робіть уступок рос. цензурі і рос. полохливості. Зміст газети держить отверто європејський, хоч спокійний тоном. Шчо до П-ка і Терлецького, то ја думаю, шчо К-ві дуже вже далеко заходить. Їх не зна рос. чиновник і ніяких страхів проти них не має. Найбільше, шчо Ви можете зробити, переіняти (проти Громади) імя повісти П-ка і не підписувати його имені, а також Т-ого, аж поки не скінчиться печатанье їх праць, а під кінець непременно підпишіть. Ја б на місці К-го написав тоді в Россіі рецензію на ці писаньа П. і Т. і показав їх сурјозність, то публіка б взнала в Россіі обох авторів не як „галицьких нігілістів“ (котрих вона, вірте, не зна), а як авторів поважних і інтересних праць. Імя ж П-ові і Т-ому, як починаючим писателям, потрібно і однімати в них імя заа полохливих фантазіј кїєв-

ського українофіла неделікатно до них самих і шкодливо дльа справи і партії стількиж на Україні, як і в Галичині. А шчо ја правду пишу, шчо сама цензура не боїтьсьа імен Т. і П., доказом того служить, шчо ја в петербурьському „Дѣлѣ“ (1881) писав статьбу про Галичину і в ній називав і Вас і П-ка, і цензура нічого не зробила.

Така моја думка про формальні боки діла. Впрочім ја залічују до формальностей і справу прокламації од редакції, або навіть і остентативну програму. Про мене можна б обігтись і без прокламації і без програми на показ, аби була програма дльа самої редакції, котра б програма вијавльалась в самих статьбах. Навіть таке безпрограма најліпше власне дльа таких станів, як тепер в Галичині, де публіка боїтьсьа слів і не зна річеј і де вона мусить і може легко польубити речі, а потім взнати, як вони звутьсьа. Мајже теж саме можна сказати і про добру частину росс. публіки з оффіц. помазкоју.

Кон-ого нарве прокламації мені не подобаєтьсьа. Він зовсім не такий цензурний, як вдає його К-вј і це показує справді противуприродність того опортунізма, котрий проповідає К-вј. Небієсь, національне питаньна К-вј ставить прьамо ребром. Чомуж не ставить також і політичного і соціального і культурного? Тому, шчо в К-го або в голові темно про ці питаньна, і вони йому не лежять близько до серцьа, або він, як всьакі націоналісти, крутить в цих питаньнах, забігаючи і до консерваторів, і до прогрессистів, аби тільки вони пристали до націоналізму, — або те і друге вкупі. Ја нічого не мају проти постанови ребром націон. питаньна, але тільки тоді, коли также постановити і другі питаньна. А поставити ребром саме націон. питаньна вмовчавши про другі, не вдовольниш ні поліцію (котра б рада була, шчоб віяких питаньнь не ставити і котра все рівно

„сепаратизм“ побачить в программі), ні публіку. Націоналісти помиляються, коли думають, що публіка може жити щодня націоналізмом, завше думати про „свою хату“. Звичайний чоловік перш усього думає, яка хата, а потім вже, чи своєї, чи найнята. Та й своєї хата тим найбільш цікава людині, що їй її можна зробити такою, яка мені подобається. В житті громадянським чоловіком частіше пан, чи мужик, ліберал, чи абсолютист, раціоналіст чи клерикал і т. д., а дуже рідко Русин чи Польняк, Москаль і т. д. От і од літератури чоловік бажає перш усього навчитись чи господарства, чи політики, чи релігії, і т. д. — а потім вже вдоволювати своє національне почуття, навіть коли воно в його збурено, — і через те він буде читати охотно чужі видання, коли вони будуть його навчати тому, що йому цікаво. Ідеал національної газети, щоб вона давала тої щоденній, в основі космополітичній матеріал, котрого потребує чоловік, в національній формі. А національних (як і сектанських, в роді соціалістичних) газет через те ніхто й не читає, що вони не дають такого матеріалу. От через що я боюсь за будучність газети, котра поставить на першій план національне питання, а надто ще, коли вона зовсім промовчить про другі, в суті найцікавіші для звичайного чоловіка питання. По часті для Росії декларація К-го шкодлива тим, що вона знов подасть повід суперечкам між українофілами і сусідніми напрямками, (котрі давно б вже були українофільськими, як би українофіли були розумніші і освітніші) про те, що мовляв українство тільки націоналізм, романтичний та вузький і т. и.

По всьому цьому я радий би зробити декларацію зовсім уже загальною і короткою, — що ось, мовляв, Зоря позволена в Росії, а через те ми й обертаємось до публіки на Вкраїні, що

Зоря постарається бути дзеркалом життя громадського в українській землі в Р. як і в Австрії, освіченого світлом всемірної науки, а також провідником цієї науки в українській громаді, органом потреб цих громад в сфері національній, політичній, соціальної і культурній (Таке що nebude). А впрочім читателі побачуть все далше з самих статей. Тут би ја назвав ті статті, котрі або єсть вже, або обіщані. „Такова, великій Государь, моя мысль и сказка; обаче же твори како Богъ тебѣ на душу положить“. Що до статей, то ја б радив дати хоть з 3—4-го номеру статті по новим роботам над Біблією євангеліямв. На оригінальні праці зібраться діло не так легке, а потому ја б радив „не мудрствуја лукаво“ просто дати на першій раз переводити хоть напр. з рефератів М. Верна про результати праць Рејса (ја Вам послав колись ч. *Revue Politique et litter. i Mélanges M. Vernes*). Згодом можна дати напр. реферат про книгу Wellhausen, *Prolegomena zur Geschichte Israels*.

Од себе ја обіцяју Вам дати а) ряд статей про народні новелли на Україні, б) Старі і нові вірші на Україні, в) Недруковані кобзарські твори, (б) і в) з примітками. Окрім того беру на себе всю редакційну роботу по folk-lore, т. ј. посилајте мені на перегляд все, що до Вас пријде з матеріалів, котрі Ви думајете печатати, то ја прибавлятиму порівняні вказівки і також буду вести бібліографію цього діла. Берусь також давати звістки про цікаві дла соц. політ. розвитку публіки статті в франц., англ. і італ. revue, — а по части і книг. Коли хочете од мене получить роботу шче к першим N-ам, а разом коли хочете зробити мені власне добродіјство, то зробім так. Почнемо печатати свої праці під титулом: Порівняні дослідди про українську народну словесність

і перш усього пустім працьоу: I. Едіп — св. Григоріј в укр. словесности. II. Знов најдені брат і сестра. Ці праці написав ја шче в 1876 р. і тоді вичерпав усе, шчо було печатане про такі речі на 8—10 звісних і півзвісних меві мовах, і з того часу все відновляју. Працьа писана по московськи ј половина переведена по німецьки (сукни сви переводчик взяв гроші за увесь переклад, але 3-вј рік не даје другојі половини). Працьа трохи важкенька дља такојі часописі як Зорья (хоч легче, ніж світогляд Левицького в Правді і статті Зєклінського і т. и.), зајме вона листів з 8. Але все таки вона не без інтереса дља звичајного читача, а дља вченого ј студента вона показује цікавиј матерјал, способи јого опрацьованья ріжними методами в Россіјі і у Европі, ј на решті метод, јаким, по мојому, треба опрацьовати јого, а також важність укр. нар. слова дља історіјі зросту европ. нар. казок і легенд. При порівняньу варјантів ріжних націј ја хотів натякнути скрізь на одмини нац. психологіјі. Авторитети, јак R. Köhler і G. Paris пророчили мені великиј успіх в европ. науковій печаті, коли вјде ця праця, через шчо ја (не добившисьь місця дља нејі в Россіјі через поліціју) задумав віјти з неју до Німців, але коли то шче буде! А працьа гнітить мене, јак не притуплена дитина, і тим паче, шчо там ја вивмовив в системі дејакі загальні прінципи, котрі приходяться говорити порізнъ при других працьах. Так ось збувши в світ цю працьоу, ја вільнішче б пішов далі; може б все в купі зроблене ј те, шчо ја з легкоју душеју зроблю далі, ј згодилось би світові ј оправдало би мене, шчо ја не зовсім дурно јів людськиј хліб. Славјанськиј печаті (науковій) працьа моја здалась би, бо ја там перебиврају варјанти усіх слав. племін. — Так ось і рішајте. Тільки шче мушу сказати, шчо ја

дам Вам мою працю до московськи (нема мо-
жеї сили ще раз перекладати її), а Ви вже
самі мусите її переложити. Вп'ять: „такова
моя мысль и сказка“ і пр. На цьому поки скінчу,
надіюсь скорі Вам послати Чубинського казки.
Я ніколи не думав, що „Нові дороги“ Ваші.
Простіть: Ви часто помиляєтесь в фактах, але
у Вас завше їде мысль ясна і ясно! А в Н.
Дор. нічого того нема. Якесь бездорожжя.
Ваш М. Др.

Спасибі за добре слово до „престолонаслі-
дника“. Він гарненька дитина, хоч завдає багато
хлопоту мамі, а через її хворість і таті. То
може з нього льуде будуть, хоч певно тато не
побачить навіть початку того.

Ще скажу. Праця моја про Едіпа — св.
Гр. і про брата і сестру може служити нату-
ральнішим уводом разом в дві серії праць:
а) про прозаїчні новелли чужостороннього по-
ходу на Укр. і б) про пісні такого ж походу, —
дві серії, котрі ја вважаю обовязком своїм опра-
цьувати, як і політичні шені, — три сюжети,
котрі, кажучи отверто, ніхто тепер і на 10
років вперед не зможеться опрацьовати,
окрім мене, не через те, щоб ја був
до того најздібнішиј, а через те, що ніхто
стільки штавів не протер коло тих сюжетів.
А тры ја штани років з 15.

Поки шчо, а в мене так і нема Зорі за 1884
р. (окрім тих неповних 3-х NN, де Ваша стаття
про потоп, в котрій Ви дуже вже ідете за тим
одним Німцем геологом).¹⁾ Мені треба Зорю дльа
того, щоб написати в Archivio delle tradizioni
про той матерјал folk-lore-y, шчо в ній је. Чи не

¹⁾ Се був реферат, зроблений на основі нової тоді
книги Е. Зісса, Das Antlitz der Erde, т. I. I. Ф.

можна здобути книжки Устїяновича про Раєвського, ја б написав рецензію в В. Европи.

*N. 18. Лист до І. Фр. Chemin Dancet 14, 15
Dek. 1884.*

Шановний земляче,

Два листи Ваші получив. Остатній примушує одкласти на далі ті деякі замітки, котрі ја б зробив в відповідь на Ваші літературні плани і думки. Скажу тільки, шчо ја через те завше подав би голос за переклади коротеньких статей, як напр. *M. Vergnes*, бо це синиця в руках, а до того шче і така, шчо не шкодить і журавлеві в небі. Ляхи далеко дужчі нас літературними силами, а вони колись почали трохи не всю свою нову літературу в *Prz. Tug. i Niwie* з перекладів, а тепер вже мають де шчо і оригінальне.

Звістка Ваша про кгеда, котрій вкусив народовців і Партицького, мало мене здивувала, — далеко менше, ніж попередю звістка про те, шчо Вам „Зоря“ вручається. З боку народовців справди було б неконсеквентно давати самим на себе ножа Вам у руки. А до того вони мали резон не страшитись послідків свого поступка, — бо Виж (простіть, і Ви персонально і другі товарищі Ваші) привчили їх думати, шчо Ви їм усе простили, то і до них в усьакім разі приїдете. Ја вам давно казав, шчо Ви себе не цїнуєте. То і не диво, шчо і льуде Вас не цїнують.

Тепер по моїй думці Вам і К-о застається або піддатись народовцям і вкуші з ними випустити з рук новий рух в Галичині, або виступити хоч з маленьким ділом, (чи газетоју, чи серіјеју книг, чи відчитів) маленькоју купкоју, та твердо і солідарно.

Дуже цікавий ја знати, шчо далі буде. Прочитав справоздавньє Етнограф. кружка і згадав пісню: як ударив мене в спину, аж ја засміявсьа. Бідний Українець, згубивши навіть свій реферат, зовсім уже зробив сьа Кониським. Так јому дурню ј треба, нехај не лізе в воду, не спитавши броду! Напишіть мені, будьте ласкаві, шчо таке јєсть дльа мене цікавого в Zbiór wiadomości Ak. Kr. післьа 3-го тома, бо в мене јєсть тільки 1—2—3 тт. Також шчо воно за штука X. Sadok Barącz, Bajki, Fraszki etc. на Rusi (Tarnopol 1866). Ја замовльав через нашого George цьу книжку, а також Pokucie Kolberga, — та Ваші львівські книгарі ј одповіди не дајуть. Јакиј би в Вас знајшовсьа книгар, шчо обходивсь з нами по європейському? Мені дуже треба Barącz, Kolberga та шче Listy Żółkiewskiego (1866)? та як јіх видрати, не знају. Ваш М. Др.

Ја тепер почав друк II випуска Пол. пісень XVIII ст. ј дуже заньатиј.

Рік 1885.

N. 19. Лист до І. Ф. 22. Яанв. 1885.

Ch. Dancet 14.

Шановній земляче!

Недавно получив Ваш лист, хоть книг, шчо Ви споминаєте, не получив. Після того дістав звістку од П-ка, шчо їдете на Україну. Радіє би ја був передати через Вас лист, та боїєсь, шчо старі пошлуть Вам наздогін донос і лист у Вас витрусять. Найголовніше, шчо ја б хотів написати в Кіјів, це докладні уваги о потребі прогресивно-демокр. газети в Галичині, котра б поставила рух укр. гал. не по народовському. Та думају, шчо це Ви ј сами розкажете на словах. Ја раджу Вам напврати на дві точки: 1) на те, шчо самі мужики Ваші бажајуть чогось живішого ј радикальнішого, ніж дајуть јім народовці, 2) шчо клерикально-уніјатська політика народовців окрім того, шчо безплдна в Галичині, не східна з всеукраїнськоју ідејеју, бо окрім того, шчо вона отдалья Галичан не-уніјатів, вже зовсім не інтересна ј навіть антипатична Русинам православним в Буковині ј Россіі. Ergo політика безконфесіјна најнатуральнішча Русинам. Привавив би, шчо дльа росс. українофілів безконфесіјність навіть опортуністичнішча, ніж уніјатство, котре збираєтсья *orientem convertere*. В усьакім разі Ви внесете світло в квівеьку кумпаніју про галицькі справи. А то ја од сестри мају звістку, шчо вона

напр. і не чула про те, що „Зорьу“ Вам не дали і через те ї послала свою повість в Зорьу Вашу, а вона дісталась М. Подолінському ї братії.

Радив би їа Вам розказати Киїанам про нетерпимість народовців (в н е л і м і н у в а н ь а) і про партійність Тов. Шевченка, котрому гроші дані були з України на те, щоб воно служило всім партіям і напрямкам, а не одній парафії Качали. Напряйте на те, що тепер стан річей подібний до того, котрий був в 1873 р., коли Киїане послали свій „отвертий лист“ в Львів, щоб вкоротити Staatsrechtlichkeit і клерикалізм Качали ї Сушкевича, ї на те, що ніколи Киїане не приєднають до себе свої прогресивні елементи, поки органом їх буде „Дїло“, а не справді прогресивна газета. Про мене особисто скажіть, що їа прошу посилати мені нові книги акуратвіше, ніж доси, а також прошу одібрати в крутонопа Лебединцева мою статтю про казки; дурень з переляку не друкує, і не варта! Після цього їа більше їому нічого не пошлю.

Книги, які можна, пожалуста пришліть мені перед виїздом, а то вони застрьагнуть, та верніть мені мої манускрипти: статтю в Дїло про Тургенева і „реферат“.

Ваш М. Др.

Щисень усьаких, що Ви споминаєте в листі Вашому, мені дуже треба. Чи скоро виїдуть Ваші матерїали про Федоровича?

Та пришліть, ради Аллаха, Kurjer Lw. ті NN, де всьа колотнеча напечатана, з то їа ані словечка не знаїу, хоч мені з ріжних боків про це говорять. Та це чи не Ви нависали кантату на їубілей Кониського? Еї глядіть, щоб не поновивсьа Вам Вол. Б-вї! Це того ж польа їагода, — і на Україні буде Вам великоїу перешкодоїу. Ѓа навіть думаїу, що ї ті гроші, котрі вже зібрані на Вашу Зорьу, лїубісінько підуть на теперішню.

N. 20. Лист до І. Ф. 1885. Ch. Dancet 14.

Шановній земльаче!

Позавчера получив Ваш лист і 500 рб. Спасибі за скору пересилку, хоч вона все таки (звісно, не з Вашої вини) не вберегла мене од жидівських рук, — бо саме днів за 4 перед тим првїшлось позичити, шчоб заплатити за квартиру *і. т. и.* Але Ви *і* не можете собі вобразити, яку плутанину в моїїй голові *і* справах наробив Ваш лист тими словами, що гроші од *К-го*, а шчо *N.* нічого про гроші не передав через Вас! Не буду *і* питати Вас дальше про це, бо Ви навіть не зрозумієте моїх запитань, не знаючи ні наших розмов з *N.*, ні листів його. Споминаю про це найбільш, шчоб дати Вам пересторогу, як чоловіку, котрі тепер приступа до ділових стосунків з Українцями: ніколи не покладайтесь на те, шчо вони обіцяють, бо непременно перемінать *і* думки *і* самі особи підставлятьса други, — а строку ніколи не додержать. В усіх грошевих справах держітьса одного *modus vivendi*: беріть шчо дають (дають же вони справді часто останнє, більш ніж можна б бажати), але не рахуйте на них, а на себе. Почавши тепер з сентенції *і* рад (а к тому начитавшись за останній час усяких Авадан та Каліл *і* Діми) буду *і* продовжати сентенціями з powodu Вашого редакторства, в котрому *я* бачу рішучій момент *і* дльа справи *і* дльа Вас особисто.

Перш усього позволю собі сказати де шчо про редакторство в загалі, з проби 20 років сотрудництва *і* редакторства: 1) Не заражуйтеь двома редакторськими хворобами: а) вважати публіку за дуже дурнішчу писателів, думаючи, шчо мовляв того *і* того публіка не розбере, тм не зацікавиться *я* *і* т. и. Давайте усяку сурьозну

справу публиці, розказуйте просто, але сур'язно, і публіка розбере. б) Не вважайте сотрудників дурніщими себе, підберіть льудеј по власному вибору, вмовтесья з ними в оснівному, — а далі дајте јім вољу робити, а особливо не одкладајте розмови про справи пекучі до того часу, коли сами зберетесь поговорити може ј ліпше, ніж готовий сотрудник в готовій статті. Далі јак украјнофілові позвољу сказати Вам: перш всього не політикујте! Поставте мінімум принципів та держітьсья јого не огльадајучись ні на Івана ні на Петра. На решті, јак бувшому редактору Сьвіта і безспорно потопившому цеј журналу, скажу: починајте зразу з јасного напрямку. Можете не писати осібнојі програми, але робіть так, шчоб в кожній статті чулось, шчо в Вас вона јесть, і принципи ј система проведу јіх.

А најліпше почніть таки з програми. Чи Ви, чи П-к писали мені, шчо думка була колись назвати нову газету „Нова Наука“. Добре імја. Ваша публіка буде повн шчо головно молодіж, то б то ті, хто готујетьсья до громадськојі праці. От Ви ј можете сказати, шчо всі питања практичнојі тактики Ви залишајете на боці, а будете виставляти наукову теоріју життья і праці в громаді ј будете јіјі виставляти без урізок, без ваганья. Дві головнішчі ціли будуть у Вас: наукове вустудіюванье нашого крајевого життья — ј перенос в нашу крајіну наукових здобутків Европи. Прибављу два почастні бажанья: а) непременно зразу поставте себе јасно в Россіјі: поставте себе зразу панукрајінцьями, але без формалізма національно-політичного. Скажіть, шчо Вам ходить о вољність і розвितья всього укр. народу, а не об тім, в јаких він державах останетьсья. Звісно, зајавіть себе федералістами і прихильниками переробу Россіјі на вільну державу і обіцајте слідити за ліберальним і демокр. ру-

хом в Росії. Далі поставте себе ясно до Польщі, а особливо до польського льуду в Галичині. Добре б, як би Ви зразу дали кілька статей про той льуд. Я думају, шчо поки в Польаків нема практично-демократ. партії (їх соціаліст. рух на $\frac{1}{3}$ јазикомельство, а на $\frac{2}{3}$ доктринерство), то русинська демократія мусить виступити ј за Польаків.

З принципіјальним боком діла тісно звязаниј і адміністраціјніј бік. Мене дуже страшить отој фантом комітету, організація газети, котру постановили в Коломиї літом. Навіть звістка про нього здивувала мене. По листам Вашим і П-ка ја був ждав, шчо у Вас јесть купка зорганізованих льудеј, котрі зважились почати роботу, јак авангард. Коли це читају, всьу справу поставлено на дискусіји усякого, хто назвавсья народовцем і хто навіть не буде ј писати сам, а буде тільки дискутувати, јак писати, і јак не писати В а м. Звісно, льудеј питај“, але перш усього „свіј розум мај“, особливо јак сам будеш одповідать за наслідки. А кажу Вам, — момент рішучіј і дльа діла і дльа Вас. Пора Вам вже бути самим собою і рішити раз на завше, чи хочете Ви залишити по собі імја видного чоловіка в нашій історіји, чи стати львівським народовцем, 2. виданьем Навроцького, або шчо. Та ј діло, коли Ви јого провалите тепер, то на довго провалитьсья, а надто спільність Галичан і росс. Українців. В Росії ж знајте, шчо діјсну і стали поміч, особливо працьу, Ви получите тільки от радикальних льудеј (не кажу вже об тім, шчо тільки притягнувши радикальні елементи росс. укр. громади можна поставити твердо українофільський рух, виведши јого з кругу діллетанства ј схоластики). Так треба, шчоб Ваша газета була ј не те, шчо Правда ј шчо С в і т, а дльа того перш усього підберіть Ви собі персонал сотрудників, котрі б

без усяких еквівоків були прогресісти, і згодились би писати дльа газети, та і з ними і засьадьте за виробку програми. Стережітьсьа таких, котрі раді будуть записатись в партію, а на ділі робить не будуть, а будуть вишукувати в газеті ре-зони, шчоб оправдати своје неробство, а Вашій роботі будуть кидати палки під колеса. Простіть, шчо пишу все може абстрактне і лишньє, — але од Вас шче нічого конкретного не знају, а на-льакавий усім попереднім і в останньє Акад. брат-ством, поворотом діла з газетою літом, а також поворотом на пустоту біографіі Навроцького, — бојусь усього.

Ваш М. Др.

*N. 21. Лист до І. Ф. 20. Марця 1885.
Chemin Dancet, 14.*

Шановний земляче!

Вчора в вечері подучив Ваш лист з програм-моју. Сьгодні в ранці перечитував програму з одним земляком, од котрого жду великої ко-ристи дльа Вашого журналу, коли він (через кілька місяців) повернетьсьа на Україну. І те-пер пишу уваги стільки ж свої, скільки і його. В вечері буду говорити про теж з Вовком, ко-трий може писати до журналу. Думају наперед, шчо В. скаже теж, шчо і ми, — бо ја вже роз-мовльав з ним про цю справу перше.

Програма нас не вдовольнила, почивнаючи од імені журналу. Шчо воно за Братство? Кого з ким? Далі ніякі принципи не намічені — окрім общє української једности і самопізнанья, ко-трого форми теж не показані. До того нема про-спекту ближчих сотрудників (всі значніщі пи-сателі — з одного боку за богато, — та і невір-но, а з другого за мало), ні тих статей, котрі вони обіцьали. Ми радикально не годимось на таку думку, шчо, мовльав, газета хоч і перестане, то

залишити кілька доброго корму людям; коли так, то ліпше просто видати кілька окремих книг і брошур. Ми б бажали (та, по Вашим і П-ка листам ще торішньої весні, і Ви бажали), щоб газета, навіть коли б перестала скоро виходити, то залишила по собі ясний напрямок для праці літературної і громадської. Мені же здається, що цей напрямок вказує нам сила річей в Галичині. Тепер у Вас можуть бути тільки три дороги: а) радикальне ультрамонтанство (Мир), в) радикальна Побѣдоносівщина (Слово, Пролом), і е) радикальна ж прогресивна партія, така як єсть в усій Європі (особливо в західній Європі, Англії, Фр., Італії), що не сьогодні завтра візьмуть в руки і державну силу, щоб передати її через кілька десятків років соціяльній демократії, як та підросте і мозком і організацією. Російська українська громада ще в протесті проти Качали і Слова (див. Правду кінця 1873 р.) зајавила, що пристає до того прорадикалізму, коли поставила принципи: федералізм (најконсеквентнішча форма лібералізму) в справах державних, демократизм в соціяльних, раціоналізм в культурних. Ви в своїх попередніх виданнях прибавили: реалізм в умітності, асоціяція в економії. Чому ж не поставити ясно цих всіх принципів в програмі, котра у Вас німало не одрізняє „Братства“ од „Дѣла“ „Зорі“ і т. и.? Без ясної програми, котра мусить бути видна і у підборі ближайших согрудників і статей, журнал обернеться в збірку, котра може бути корисна в літературі багатій і устроєній, тоді як нам треба літератури руководьчої, педагогічної, так сказати.

Ми поки надумали предложити Вам: одкласти вихід першого н-ра на 1 Маја, а впорядкувати: а) генер. штаб редакції, б) спис статей і порядок їх видавань (Од себе посилају на

окремому листочку, шчо думају дати дльа газетв). Ми ж пришлемо Вам свої уваги як матерјал дльа программы. Тепер поки посилају Вам конспект того, на шчо ми згодилисьа. Воно дієсно можно б було цим конспектом і огранічитись, бо не можем же ми писати програму, котру все таки найбільш будете виповнѣвати Ви. Ми можемо тільки подати од себе матерјал программы, котриј Ви приїмете на увагу, — а з конспекта видно, чого ми власне хочемо. Через це прошу Вас: зібравши редакціју тепер же предложіть її конспект; може тепер же виробитьсьа шчось середньє між присланоју програмоју і нашими думками.

Од Вас персонально жду ја детальнішчих звісток про Київ (котрі Ви обіщали) і про ті крутанни і колотнечі, про які Ви згадујете в останньому листі... Все це мені необходимо і дльа того, шчоб ліпше служити Вашому виданью. Вірте, шчо ја готов оддати йому највозможну частину своїх сил, — і коли воно поведетьсьа, буду дуже счасливиј і махну рукоју надовго, коли не на завше на все, шчо виходить за границі зовсім спеціальної праці. Коли ж вона піде зразу хоть тихо та јасно і шчвро, то обіцьају приложити всьакі мої сили і звязки (најбільш на вакаціях, коли можно буде бачитвьє з льудьми з України і Петербурга), шчоб знајти дльа неї најбільшу поміч.

Ваш М. Др.

Јаку книжку Ви мені привезли? Жду моїх манускриптів. „Кацапів“ Ваших нічого ні бојатьсьа ні навіть заїмать: на доноси літературоју не одповідати, — та і доноси јіх дуже дурні. Вони все таки мертвјаки і неукв. Це ми і покажемо і прьамо і косвенно.

П о с т у п.

Щомісячний огляд літературно-наукової і політичної.

Загальний зміст огляду, як усякого иншого гевуе. (Тут можна і перечислити зміст, що в присланій програмі, тільки не повторяючись).

Спеціальні задачі теперішнього українського видання, котрі диктують вибір (чи підбір) матеріалу і напрямок суду редакції про сучасність:

а) оборона національності і її вольности і збуження потреби єдності національної в усіх поділах нашої країни;

б) вишукування в минувшому і теперішньому ознаків нац. сили, змагань до волі і самостійности, організуючих інституцій і т. в.; вишукування найпрактичних способів до досягнення повищої цілі;

в) наповнити рямки національності (бо нац. тільки форма, а не суть) здобутками всесвітньої культури в гром. життє, письмен. і умілости.

г) зробити тепер же наш народ причастним в тій всесвітній культурній праці.

д) винайти в пројавах поступу передових культурних народів засоби для самої нашої боротьби за нац. автономію, знайшовши почасти серед наших сусідів, котрих привілювані елементи тєньять наш народ (у Вєлькорусів, Польаків, Румунів, Маджар, почасти Жидів) поступові елементи, з котрими б могли працювати спільно для цілів всельюдських і почасти наших.

Принципи сучасної всесвітньої цивілізації найбільш відповідні такому поступу: лібералізм в його найконсеквентній формі — федералізму — в справах державних, демократізм в справах соціальних з його найтвердішою гарантією — асоціацією в справах економічних, раціоналізм

в справах письменських, наукових і умілоствях. Наші відносини до текущої політики: щоденні питання політ. тактики зоставляється газетам і спеціалістам політ. боротьби. Наша задача — критика політ. життя з наукового погляду і закладання твердих теорій політ. діяльності, найбільш в поколіннях, що готувальється до виходу в життя.

Наші відносини до сучасних політ. партій і кружків на Україні Русі: стоїмо окремо од всіх тих партій і кружків.

Дамо в себе, на скільки нам дозволить величчя видання, коло наших думок місце всьому шчирому голосу, котрий хто схоче подати в важних справах нашого краю і народу.

*N. 21. Лист до I. Ф. Chemin Dancet, 14. 4
Юльа 1885.*

Шановний земляче,

Ваш лист з грішми дістав давно та не писав Вам, бо не знав Вашого сільського адресу, та до того ж П. не радив мені писати Вам на село. Тепер же пише П., що Ви будете на днях у Львові — а ја виїжджу на кілька часу на село (жінка везе в адміністративну ссилку, бо ја люблю проходити по горах, а не сидіти в них без діла, без бібліотек). Пишу на скоро, тільки щоб подати Вам адрес, щоб не тратить часу. Буде так: Mr. Dr. Chesières sur Ollon, Vaud, Suisse. Як би хто їхав, хай не лякається, це просто над Aigle. П-к зна. Та ја не довго ј буду.

Пишіть мені про журнал. Ја за нього „трепещу“, колиб часу не пропустити. Саме тепер, коли всі партії галицькі осрамились — нам виступати.

Бојусь ја шче: П-к пише, що хтось мусить прийти з України, щоб вмовитись про журнал.

Я знају, що не завше тої їде, кому слід, а хто може, — і через те боюсь, колиб яке Конишчя не приїхало, котре почне лебезитись з Провіт'янами. А нам тепер счепльатись з львівськими народовцями ще більша дурниця, ніж народовцям було їти в „центральної комітет“ (читају оце Ваші дописі в „Краї“). Так Ви вже держіть ся твердо і не дайте провести ненатурального шлюбу, иначе все прогресивне на Україні не буде мати прихильности до журналу. Пишіть, будьте ласкаві, скоро і богато.

Ваш М. Др.

Я оце, пишучи денно і ношно, скінчив II-ї вип. Політ. пісень (кінець Гетьманщини). За місяць виїде.

Попросіть Павлика прислати мені кілька пробних н-рів „Слова“ і „Пролома“, напр. тих, де вони проти Романчука і т. и. говорять. Скажіть, що инакше не дїждусь Пролома. В останньому листі ја, пам'ятају, виразно прохав його вислати именно по кілька н-рів. Неполучка дуже мені шкодить.

*№ 22. Лист до одного рос. Українця - Д. 8.
Юльа 1885.*

Пишу до Вас на догад, по словам других, не знајучи допевно, чи до Вас треба обертатись в справі, про котру пишу, не знајучи навіть де-яких дрібниць в стані цієї справи, а через це прошу Вас вислухати мої слова, як мову загальну і при тому шчиру, хоч би ја де в чому і помилився по вашому досліду на місці.

Справа уся — заснованья в Львові журналу всеукраїнського і прогресивного, під редакцією Франка. Ја про це вже писав і переказував

привітальям у Россію, рекомендуючи Франка, — але тільки при двох умовах: 1) коли журнал виступить з отвертим радикальним програмом, — в дусі кїївської громадської декларації 1873 р. (Федералїзм, демократизм, раціоналізм), 2) коли журнал зразу стане цілком самостійно од теперішніх галицьких партій, в тім числі і т. назв. народовців (*lucus a non lucendo*), шчо теж згідно з кїївською декларацією 1873 р. Тепер ја чују, шчо мов би Фр. готуєть якїсь компроміси з т. назв. народовцями. Так перш усього прошу Вас і других привітальїв знати, шчо ја на таких умовах ніколи не рекомендував журнала, і ніколи до нього не пристану, бо де в чім іспитом в галицьких справах допевнивсь, шчо всьакїй компроміс з льудьми так нерозвитими інтелектуально і морально, так не маючими політичного нюху, як львівські народовці, не може дати ніякої гарантії на успіх журнала навіть літературній, а надто на россійській Україні. Вступаючи в компроміс з львівськими народовцями, ми б були непевні, чи завтра вони нас не поведуть на поклон не тільки австрійській бюрократії і уніятському клерикалізмові, а і самим навіть москвофілам, з котрими ж сидять народовці по всьаким комітетам і топчать нашу справу. Ми не можемо одступитись од нашої декларації 1873 р. вже через те одно, шчо це мінімум того, чим ми можемо прив'язувати до себе прогрессивні елементи в себе дома, — а подивітьсья на все, шчо писали і робили львівські народовці навіть з того часу, то побачите, шчо вони писали і робили все, шчо могли, напроти тієї декларації, топчучи і передаючи в руки поліції найшчврше прхильних до принципів тієї декларації льудей (не виключаючи і самого Франка в його *lucidissima intervalla*). Правда, і народовці посунулись уперед з того часу, як К. Сушкевич, В. Барвінський

ї т. н. об'являли нам, що „хлопові тільки через те погано, що він п'яниця“, та посунулись вони не тільки лајучись і клеवेशучи на тих, хто їх будив, а навіть так нерішуче, що не можна бути певним, що војать який небудь Качала не поступить в політичні лакеї до Чаргоријського, Барвінськиј војать не піде на поклони Сембратовичу (ходив же навіть Окуневськиј до Пелеша). Шче важніше те, що теперішні народовці навіть менше розвита політично і навіть культурно, ніж сам „народ“, котриј і в читальнях і на виборах ставить такі запита, на котрі народовці не вміють і бојаться відповідати. Шчо ж нам за користь ставити себе в компроміс і значить в зависимість з партією, котра робить нас смішними в Россії і товить народну справу в Галичині? На решті треба б якої небудь консеквенції, а яка буде консеквенція, коли ми будемо плакати, що в Россії цензура калічить Шевченка, а в Галичині піддержувати виданья, котрі будуть ховати $\frac{1}{2}$ Шевченка, та шче ј видавати јого за австріјсько-уніјатського легаліста? Шчо за консеквенція видавати гроші на напечатанья в Женеві „Волів“, Шевч., Політ. пісень, а в Львові брататись з тими льудми, котрі тільки за гроші напечатують про ті виданья звістку між торговими објавами, коло пільуль Матіко ј т. н. тај то не завше, а тільки лиш на ці виданья гавкнуть Ляхи або ј Плошчанськиј, то зараз і од себе прибавлять: дујемо і пљујемо!

На скільки можна судити не живучи в краю, але пильно досліджајучи јого житья через 25 років, — ја думају, що в саміј Галичині тепер момент рішучіј, коли може скластись років за 2—3 міцна демократично-прогресивна партія і з інтеллігенції і з народу, до котрої пристане все, що не вмерло із старих партій. Тільки для цього треба, шчо б појавивсь на сцену

хоч невеличкий гурт, котрий би самим смирним і легальним тоном, та висказав отверто і безповоротно принципи нової європейської науки, культурні і політичні. Журнал такого напрямку може (і мусить навіть) на перші роки не пускатись в практику політичну, або лише парламентаризм, та бути тільки науково-літературним та критичним (і в справах біжучої політики), пояснювачи принципів свої і безпринципність або гнильність принципів других, і тоді він викличе нову породу льудей, навіть коли він би прожив сам тільки рік-другий. Журнал же опортуністичний, та шче по галичанському, це гірше ніж псуваньня паперу, це продовжіння деморалізації, котрої і так багато у наших закордонних братів.

Що б же галичансько-опортуністичний журнал міг стати органом всеукраїнства, а не австрорутенства, цього і думати не можна.

Я думаю, шчо наш обов'язок не тільки не помагати в Галичині новому закладу дльа повишче характеризованого опортунізму, а всіми силами стати проти того. Коли б же нашої ради не послухали і льуде в роді Франка, то залишити їх на їх власну одвічальність: хай шче раз стукнуть сьа лобом і скоштують пощечину, це буде лишній став дльа їх еволюції, може і потрібний їм, а нам не який резон з дітьми на чотирі ноги становитись? Ми пождім, поқи вони на дві піднімуть сьа! Вијать кажу, шчо не знају ні Ваших планів, ні львівських обставин справи журналу (Фр. мені давно не пише, а про свої компроміси і переговори ніколи не писав), але дозволяју собі, окрім повишчих загальних уваг, радити Вам поставити умовоју російсько-укр. помочи дльа нового журналу три точки: 1) независимість редакції од старих кружків, 2) ясний програм, 3) участь в редакції Павлика. Во всьакім разі ја прошу Вас передати пријателям,

щчо ја тільки на цих умовах буду писати в новий журнал (та впрочім, будьте певні, щчо журнал компромісоввј і сам дльа мене буде новий „Кіевльаниннѣ“) і щчо предлагају парі 10 проти одного, щчо перед $\frac{1}{2}$ року-рік усьаквј з пријателів, котриј без цих умов полізе в новий журнал, сам побаче, щчо поліз в болото.

Ваш М. Д.¹⁾

N. 23. Лист до I. Ф. Chesières sur Aigle, 2 Cent. 1885.

Шановниј земляче,

Оце зараз получив Ваш лист. Поспішајуєь одповісти Вам пунктуально.

1) Ја ніколи не заквдав Вам через П-ка нетовариського поступованья зо мноју в справі, котру Ви описујете в початку листа Вашого, т. ј. реформи (переформаціји) „Зорі“, ј нічого не писав П-ку про Вас. Це певно П-к сказав Вам свіј суд. Ја з Вами (або лише Ви зо мноју) мав діло не про Зорью, а про осібну газету під Вашим редакторством і все чекав од Вас звістки, або хоч отповіді на мої листи, і тепер тільки, коли получив Ваш лист, котриј треба вважати за *genuine* задуманојі газети, ја дозвољају собі скласти свіј суд і висказати јого Вам. Суд цеј такиј, щчо все Ваше поступованье цілком не одповіда звичајам, јаких держатьсьа льуде в ділових справах.

Ми зачали діло. Ја Вам-вјяснив своју вихідну до нього точку, свої умови. Ви пријняли јіх. Ја поробив звісні виступи в цьому ділі перед дејакими діловими льудьми. За тим Ви замовка-

¹⁾ Копія сього листу, адресованого не відомо до кого, була мені доставлена тодіж М. Павликом.

жете, і через кілька місяців звіщаєте мене, що Ви по якимсь резонам прилучились до реформи другої газети (добавляючи при тому, що ніякої реформи доси нема) і що ја сам знеохотив Вас до редагованья нашої газети тым, що предложив в ред. її П-ка. В середині таких звісток Ви розказуєте, що були на зборі, на котрому Вам докоряли, що Ви переписуєтесь з мною і що Ви на цьому зборі були мовчаливим свідком! (Не можу припустити, щоб Ви вважали за достаточну одповідь Р-ка, що ј він був в переписці з Др-м до недавна, поки не взнав, що Др-в вкрав у Огоновського перед пасхоју двоє поросьат??)¹⁾ Про реформу скажу далі, на скільки ја обовязаний сказати про це, як київський громадянин та ще такій, котрого імја першого таскають в болото і в Россіји і у Галичині за всякй глупий і подлий ступінь львівських українофілів. А тепер скажу про П-ка. Ја предлагав його в редакціју, бо вважав, що редакціја діло колективне, а П-к чоловік не дурний і досить освічений для такої роботи, далі для того, що його знають з звісного боку в Россіји і можуть прихильно обернутись до газети, в котрій він буде, — а накінець потому, що маючи взяти широку часть в праці для газети ја вважав себе в праві предложити за себе *alterum me*, котрого ја найбільше знају і котрій најблизче зна мене, побік з тими, котрих ја зовсім не знају і котрі, як Ви писали, мусили бути в редакціји. Ја тим наче не думав образити Вас особисто, що знав досв, що Ви були з П-ком вкупі в редакціји Друга ј Гром. Друга і що Ви з П-ком в загалі приятели. Коли ж тепер Ви мені кажете, що моје предложеньє сталося Вам „тим доткливішче... що ја бодај потроха знају, яку симпатіју має П-к

¹⁾ Се якийсь дотеп незрозумілий для мене.

в Галичині не тільки перед старих але і серед молодіжжі“, — то ја можу тільки здивуватись. Јаке діло нам з вами „до старих“? Їх антипатія єсть дльа нас рекомендація. Шчо ж до молодіжжі, то мені ј не снилось, шчо б вона антипатіювала П-ові. Правда, ја читав елімінаційну глупость (шче більше ніж подлость) написану в „Дьль“, котрого офіційальним редактором состоїть молодіж товариш П-ка (про котрого П-к завше говорив, як про најсимпатичного собі чоловіка), та колиб усьа молодіж Галичини справди була солідарна з тією глупостью, то це б значило, шчо ј вона не варта навіть старих Площчанців, і шчо значить нам треба видавати газету, шчо б создати нову молодіж. На решті дивно мені, чому ж Ви в свіј час зараз же не написали мені того, шчо тепер пишете, а напроти того првјмили мою умову і обіцьали написати незабаром програму і т. п. ???

2) Тепер про згсду — реформу? Ја, не можу судити про те, јаку вартість і јакиј резон маје згода невідомих мені льудеј, котрі називають себе галицькою молодіжжью, з староју редакцією Зорі. По правді не моје діло судити ј про те, јака може бути згода між Вами, котрвј збвратєтьсьа популяризувати Рејса, ј попом Ом. Огоновським, не можу судити тим паче, шчо Ви не пишете ні про јакі прівципи з гори, а тільки про особи редакторів, котрі мусьать знаменувати згсду. Але коли Ви кажете, шчо згода наступила ј на бажаньне „Українців“ то тут ја собі „позволю смѣть свое сужденіе имѣть“.

Перш усього згода, так згода! По јакому праву Кон. чи хто другіј не обернувь в цьому ділі до мене, до В-ка ј до П-ка? По јакому праву П-к не був покликаниј на раду? Оставивши на боці те, шчо ми, објективно кажучи, як літератори, не гірші од М. Под. і т. п., ми не тільки

не в еліміновані з української громади, а навіть рівночасно з тим, як нас елімінують у Львові, Українці поручають нам написати звісні праці, посилають нам гроші і т. д.

Накінець і најголовніше, ніхто не має права робити од імені квівської укр. громади згод, противних декларації 1873 (отвертій лист до ред. Правди), котра єсть ніщо друге, як основа програми, котру ја Вам послав. Та декларація підписана була і нами і другими льудьми, котрі тепер по ріжним кінцям працюють дльа нашого народнього діла і котрі не можуть признати своїми представителями, а шче більше начальством панів з „Дѣла“, Тов. Шевченка і т. п. Як собі хочете, а тут з Україною вийшло по меньшій мірі *qui pro quo*.

По Вашим же словам впрочім виходить, шчо з усього цього угодово-реформового пива не буде ніякого дива. По мојому — вийде трата 2—3 років, на котрі одкладено виступ справді прогрессивного органу і прогрессивної партії в Галичині, а вмiстi з тим і піднѣаютьѣа пошани до українофiльства і в Россiї. Певно, так сталось через те, шчо инакше не могло бути, а через те треба помиритьсѣ з цим фактом. За себе скажу, шчо ја вже мајже помиривсѣ, та жалко мені Ва с, бо Ви багато винні в тому, шчо так склалось, бо Ви підрізали і справу, і самого себе. Через кілька років справа впливе, але керманичем буде хтосѣ ившиї, а не Ви!... Про Рејса зараз почну клопоти, як вернусѣ в Женеву, т. і. через кілька днів. Тільки одного Рејса мало дльа таких виданьнѣ, які Ви задумујете.

Вијасніть пожалуста справу посилки мені Вами квив: ја нічого не получив. Требујте з пошти. Вчора писав ја карту П-ку і прохав роспитатисѣ в кого знајучого:

1) Чи були коли друковані по польськи *Gesta Romanorum*, або чи єсть рукопись
2) чи про них хто писав? В звичайних курсах Пол. літер. нема спомину, а ја не вірю, шчоб G. R. не було по польському. Справку цю мені треба дуже, дуже скоро.

Ваш М. Др.

Оце шче перечитав Ваш лист, і тепер найбільше кинулось мені в вічі, шчо „Зоря“ маје тепер матерјал з України. Ја певнісінькиј, шчо тој матерјал дано на Вашу газету. От і ввесь результат Вашој уніји-згоди. А погодивсь з о+а (-1) і забрали матерјал данїј Франкові, а Франко був „мовчаливим свідком“, а потім підписав згоду. Во истину свѣтата Уніја, не згірша тіјејі, котру боронять львівські народовці од „фанатиків нігілізму“.

*N. 24. Лист до I. Ф. 18 Sept. 1885 Chemin
Dancet, 14.*

Шановниј земльаче,

Оце получив Ваш лист. Спортивсь ја не лублю зза однојі криміналістики, ні прокурорської, ні адвокатської. А до того Ви нічого не говорите про головні точки мого попереднього листу (визваного тільки Вашим). Так шчо ја тим паче мушу „предать волѣ божіей“ і останьну нашу тѣажбу, як передав јїј „дѣло о неджентльменствѣ Стат. Кругка“. Скажу тільки об тим, в чім, мені здајеться, Ви омильно зрозуміли мојі слова.

І. Пишучи Вам, шчо за кілька часу повстане нова партіја в Галичині, та тільки не за Вашим проводом (ја не памјатају, јаке власне слово ја написав), ја зовсім не думав вкладати Вам осо-

бисту амбіцію. Цього я тим паче не думав, шчо написав Вам, шчо мені жалко за Вас. Ви можете сказати, шчо Ви не просите мене казати Вам шчо небудь про мої чувства, і ја замовчу. А поки ја појасню свої слова. З теперішніх Галичан Ви більш других маєте даних стати провідирем нової партії, дльа пользи самої тієї партії. Бути ж ініціатором — підніма самого чоловіка, сили його, віру в себе, без котрої не може бути енергії. Огльанувши ж всеу історію Вашого розриву з народовцями (до статей в Країні) і потім згоди (до мовчанья перед Вахнянним) Ви в глупині духа сами не можете не бачити всієї чудности свого поведінья, та і другі бачать і тепер, а далі вбачуть більше.

II. Я не хотів сказати, шчо Ви отдали „якісь матерјали“ Зорі. Шчо матерјали јесть, ја це звѣдав з Вашого листу (Ви казали: „Зоря, мајучи тепер матерјал з України, засне“ і пр.). А з листів з Россії ја знав, шчо дехто готовив матерјал дльа Вашої газети. Зведши до купи дві звістки ја міг вивести, шчо хтось, напр. Верниволя (alias Пусломелья) отдав Вахняннам Ваші матерјали. А за це, ја думав та і тепер думају, спасибі јому де хто не скаже. Це мене підводить до

III го пункту. Ја б мусів здурити, шчо б винити Вас за те, чому Українці не держуться декларациї 1873 р. Ја тільки нагадував про декларацију і казав, шчо Верниволя не мав права її обходити, коли говорив до Українців. Ја і тепер на тому встојују і тим паче, шчо јесть на Україні льуде, котрі јї не забули і котрі не підуть в сотрудники народовського журналу инакше, як по непорозумінью. (Ја Вам писав, здајеться, шчо в 1877—82 рр через тих народовців в Кијіві було заборонено в громадї говорити про Галичину і шчо власне ја до сварки лајавсь листами і словами проти такої проскрипції).

IV. Про alter ego ja скажу, шчо і ja знају, шчо в літературній праці прокурація не можлива, — та редакційна праця друге діло, особливо, коли вона зрачу поставлена була і Вами на коллегіальну точку. Ja мав резон бажати, шчоб коло членів Стат. Кругка був чоловік трохи твердішчвї і більш Европеєць і джентльмен. До того ja думав, шчо це б і Вам було лишче — опора в коллегії, та і особа дльа Вас пријатна. Тепер тільки бачу, шчо в останньому ja помиливсь, бо Ви і в сьогоднішньому листу зачіпајете П-ову „натуру“. Накінець ja думав, шчо наш обовјазок показати П-ові довірѣа після глуного і подлого ввелімінуваньѣа.

Те, шчо Ви тепер пишете про Ваше редакторство в Зорі, шчось неожиданне після того, шчо Ви писали в попередньому листі. А куди ж ділись другі редатори, пропоновані на раді? Окрім того Ваша звістка мені не зовсім і јасна. На јаких умовах Ви стајете редактором? Јаку компетенцію матимуть над „де јакими (!!) статѣями“ Парт. і Под? Јаку Ви над јіх статѣями (напр. над компіляціјеју з Бедекера Под-ського)? Чи Ви будете підписуватись редактором? Чи зостанеться газета власністю Тов. Шевченка? Не розуміју ја ј смислу Ваших слів, шчо Ви „не сміјете просити мене ні о шчо“.

За справку про Gesta Romanorum спасибі. Ja знав, шчо до 1879 р. нічого не було про польський переклад јіх, та думав, може послі шчо знајдено. Ja такв певнісінькїј, шчо Gesta були по польському, бо дејакі руські (мало-ј бідо-) переклади прѣамо говорѣать: „переложено з друкованої польської книжиці“, а одна рукопись (в Петерб. публ. бібл.) так назива рік і друкарню краківську. — Семенського ја ніколи не бачив.

Про арест П-ка ја знав учора з його листу ј бојавсь, шчо діло почалось зі Львова, з Петербурця ј Вас. Тепер бојусь тільки, шчо „Дѣло“ і з поводу П-ка напише глупость і подлость подібну тіј, яку сьогодні прочитав ја про Паломників (N. 97). Як таки не розуміти, шчо *hodie mihi, cras tibi?* Найгірше, шчо такі підлости підхоплюють „Кієвляни“ і роблять всіх нас винними за них. Та як і не робити, коли наші не тільки не протестують проти тих подлостей, а шче ходять під ручку з авторами їх? Скільки посилок моїх Ви получили? Шчо з ними сталось далі? Шчо сталось з Петербуржцем? Шчо з барішнеју? Напишіть скорше хоч по два слова! Получили Ви міј лист дльа Петербуржця?

Оце перечитав Зорьу 17 і в „Дѣлѣ“ шче допись з України про штунду. Безшчасніј Ви чоловік з такими сојузниками. Автор „Въ гостяхъ“ сотворья характери (кукли) ј коллекції зовсім вільно од реальности, а Кокорудза крутить Шевченка, як попи Христа і заплутається шче гірш попів, бо в Посланіі Шевченка јесть просто чепуха, як напр. всі виходки против німецької мудрости. А шчо собі думав автор допаяи про штунду, — то ја собі ј пригадати не можу. Але ж все рівно його архієрејем не зроблять, шчоб він викоренив штунду. Пожалуй, можно подлости робити, але дурнем бути, јіј Богу не можна. — „Штунда — результат обрусенія!“ Ну, а млоканство серед кацапів, а реформація серед Европејців???

Одваживсь ја також прочитати два листи „Соколиків“. — Боже ти міј!

Сь кого они портреты пишуть?

Гдѣ разговоры эти слышуть?

Ог, як на путне (Рекльу, Ланге, Тіле), то нема в Львові грошеј, а дурниці печатајуться! І Ви теж мусвтимете кінчати „Соколиків“? Шче

літом прочитав ја Горovenка. Тож штука! Анахронізм, невірности, герој придуркуватвј, розв'язка — дурень з печи. А „Зоря“ каже: „збудила загальнїй інтерес так в Галичині як і на Україні“. Не вже? Коли правда, то можно поздоровити нашу публіку з літературним нбухом. Ні, як собі хочете, а така література і така публіка перш усього потребує Гераклової лопати.

Получив лист Петербуржца і Вашу приписку. З Павликового аресту навр'яд шчоб було шчо сур'юзнішче, як було з Вашим в Дрогобичу. В можому останньому листу нічого цікавого дльа поліції нема; розмова јшла найбільш про літературу. А про самїй факт ареста скажу, шчо він не без зв'язку з „внелімінованьнем“ П-ка. Не добре себе покаже Ваша молодїж, коли не примусить „Д'бло“ показати зуби поліції і заступитсь за П-ка. Вп'ять скажу: *hodie mihi, cras tibi*. Буде час, коли Вас арештујуть на 14 днів за те, шчо в Квїві були, а Белеја як волоцьугу, — коли не покажете зубів. Цікаво було мені прочитати, шчо В. Коц. мав реферат „Нові українські пісні про громадські справи!“ Певно він мав нові варјанти тих пісень і обробив јх инакше ніж ја. Чи буде ј коли јого працьа напечатана? А коли ні, то чи не можна получить од јого варјанти?

Ваш М. Др.

Шче одно питају: Петербуржець пише, шчо јого товаришчі будуть працьувати дльа „Зорі“. Але вони не тільки соціјалісти, але навіть богато шче пријдетсья прикласти рук (між ничимі мені), шчоб одвести јх од хвбної близости (в доктринах і в діланьбу) од россіјських „нігіліетів“. Питају ја: як буде јім вдаватись „Зоря“ з цвїрінканьем Дроздів і других птахів за рідноју віроју, унијацькоју ј православноју, — а також

ввелімінуваньня з суспільности і літератури власне тих, хто зложив $\frac{3}{10}$ української соціалістично-раціональної літератури?

N. 25. Лист до І. Ф. (без дати). Chemin Dancet 14.

Шановній земляче,

Вже більш місяця, як ја шчо днѣа збираюсь писати Вам, та все одкладају, — бо шчо днѣа чекају на јаку небудь одповідь або з Россіі, або од Ан-ча про ті гроші, шчо ја муєив получить (700 руб.). Вже з Јульа ја жду тих грошеј, двічі переказував у Россіју, двічі получив темну одповідь, шчо послані, — але як?? не знају, — і головніще, не получају јіх. Вєсьакіј скаже: коли вони послані, та не получені, то значить пропали, і значить тој, хто послав, муєить шукати јіх. Та така аргументація дуже за проста дльа наших льудеј! Так ја і бјуєсь оєь уже 4 місяця, шчоб хоч передати кому слід таку просту річ, шчоб гроші не пропали в кінець хоч дльа тих, хто јіх посилав (як вже се случилось). Між ничим обертавсь і до Ан-ча, так тој мені раз одповів, шчо чув, шчо гроші послані, — а в другій і третій сталось шче дивніще. Звелів мені А-ч писати јому в Неаполь, а сам просидів 4 тижні в Римі і написав за день перед виїздом, шчоб ја писав не в Неаполь вже (звідки він не догадавсь витребувати мій лист!!!) а в Львів, на адрес П-ка (ја писав в Неаполь, по просьбі П-ка з тьурми, шчоб А-ч нічого јому туди не писав, нічого) або *poste restante*. Ја дльа вірности написав на адрес Б-ја, але вијать прошло більш 2-х тижнів, і ніякојі одповіді не мају. Чи А. живий, чи вмер, чи доїхав до Львова, чи переїхав јого? і т. д. і т. д. нічого не знају! Тим

часом ја доживсьа до крају, — так, чи жістемимо ми завтра, не знају.

От через те ја не можу Вам добути Рејса (174 ф.) ј не можу навігь сказати, коли ј як добуду, чи отдам Вам моју позичку. Тепер прошу Вас: 1) вибачити мені міј гріх, 2) написати мені, шчо чули об А-чу, 3) спитати Б-ја, чи дістав він лист дльа А-ча, а перед тим статью дльа К. Ст. і шчо зробив з ними, 4) дозволити мені послати другу статью на Ваше імја і прохати Вас бути на далі посередником між К. Ст. і мноју (з Б-јем бог з ним! То А-ч видумав зробити јого посередником; ја просив перемінити, бо не хотів безпокојіги Б-ја клопотами дльа „ввелімінованого“, та, як сказано, А-ч мого листу не дістав. А з того, шчо Б. мене не звістив про те, чи дістав він посилку і лист дльа А., бачу шче раз, шчо мені не слід навязуватись Б-ју). Будьте ласкаві, одповідајте мені скорше на мојі пвтанья.

Прибавльу дешчо про літературні справи.

Перш усього випису Вам кілька слів з „Кіевлянина“, 1885, N 190. „Изъ Львова пишуть въ Варшавскія газеты“ (мабуть в В. Дневникъ):

„Къ стати сообщимъ со словъ галицко-русскихъ газетъ, что авторомъ издателемъ злополучной брошюры о Нар. Домѣ состоятъ нѣкто Мих. Ткаченко, — пошленькая личность, фигурирующая въ качествѣ издателя анархическихъ сочиненій Олены Пчілки, сестры извѣтнаго украинофильскаго коновода Драгоманова і самой рьяной соціалетки“. Цъа виписка покаже Вам, на скільки ја був правіј, коли писав Вам, шчо за всьаку „народовську“ дурость і подлость в першіј лініі одповідати приходиться нам, велімінованим. А тут шче автор дурости і подлости навмисне звядлив одповідальність на велімінованого Ткаченка! На це жалівсь шче П-к і ја јому писав шче в останньому листі в Львів, шчо б він опро-

тестував ту брошуру, та він нічого не зробив. Не вже ж і другі, „Дѣло“, „Зоря“, котрі вважають Ол. Пчілку за свою сотрудницю, те ж пропустять мовчки свинство зроблене проти неї за поміччю народовця? Я наперед знају, шчо пропустять! І тільки звертају Вашу увагу на цей новий document humain.

Коли заїшла розмова про „Кієвлянинъ“, то скажу, шчо на днях там явилась прокурорська стаття проти українофілів з powodu роману Юрій Горovenko. Я вже П-ку писав свою думку про цей роман: в ньому нема роману, нема характерів, в добавок автор не зна ні університетського ні гимназичного життя, ні деталів історії громади в Росії і почасті в Київщині, ні рос. літератури, — наплутав анахронізмів, помилок всякого роду, і в добавок зробив з свого героя явного дурня і навіть не українофіла, — бо ні один ні українофіл, ні навіть український соціаліст під команду Исполнительнаго Комитета не становивсь, бо Исп. Ком. зразу зајавив себе централістичним. Весь роман з артистичного і політичного боку јесть верзьяканья ј чревоіщанья школи С. Жука ј подібної Кузьки.

До того автор в најівній дурости дішов до способів чьето шпiонських. Дм. П. Пучка — Дм. Павлович Пільчиков, Отава — Полтава, Ломаківська гімназія — немирівська гімназія, звідки вигнали недавно Лоначевського, звісного в нас під назвою Ломаки і т. д. „Кієвлянинъ“ і взяв дльа свого резюме епіграф з „Горе отъ ума“: Ба, знакомья все лица!!! Це резюме наробило в Київі переполоху, але ж јіј богу, слесарша сама себя высѣкла! Чудні льуде, всильујуться мирити з собою правительство (і яке!), навіть одпихајучи од себе сімпатіі свіжих льудеј, — і сами на себе подајуть доноси поліції навіть в тому, в чому справді не винні! От так мудрј консерватизм!

По часті українофільського консерватизму нове глаголаніє в „Дѣлѣ“, вже не цей раз Ал. Барв. про штунду, трохи не підбило мене написати йому полуотвертій лист. Де таки видано, щоб національна партія одпихала од себе найбільше розвитих льудеј з свого народу і цілувала зад найбільших ворогів своїх? Та роздумавши ја вскромивсь: лізти мені до Б-ого не слід, в печаті галицькій нема мені міста, — напишу Петербуржцѣям, може наектографујуть (Гуттенберг шче дльа нас зараньнѣ птицѣа).

Заговоривши про „Дѣло“ попрошу Вас звернути увагу редакції, шчо в R. des deux Mondes не було ніякої статті про Костомарова, як хтось ввірив „Дѣло“ (була в Revue Universelle et Bibliothèquе Suisse кореспонденція з Петербурга), а також, шчо в оставьому N-рі зовсім невірно зрезьумовано замітку Р. Стар. про арест Куліша і Костомарова. „Зоря“ з страху (двојакого: іудејського і українофільського) не привела з Р. Стар. кінцѣа — самого головного, а „Дѣло“ не поцьало і того, шчо написала „Зоря“. Конечно, Р. Стар. у Львові нема. Так лише вже в таких случаях буквально переводити хоть з „Зори“, ніж не бачивши в очі оригінала писати по фантазії.

Вашу „Зорю“ поздоровльају з кінцем пташиного романа Дрозда, та тільки коли на далі Україна буде надільати Вас кошачинними творами в роді „Гессенської мухи“, то публіка не багато виграје. Про Ваші замітки позвольте сказати, шчо тон рецензії на поетів „Ниви“ занадто вже драматичнѣ і через те може образити особи поетів (котрі, звісно, заслужујуть урока, коли не мовчаньа). До того треба бути консеквентним і не печатати в „Зорі“ такогож кошачинного чвриканьа, јаке не подобајеться Вам в Ниві: і Гетьманець і Бердьяјів тіж сами „Нивјане“. Простіть, коли

я скажу, що і приміток до ст. Я. Ш. за багато,¹⁾ — а про Наріжного і зовсім не на місці, хоть і дуже цікава. (Ви б попрохали якого Петербуржця написати про Наріжного статтю довгеньку. На мій стыд ја ніколи не бачив нічого з Н-ого, навіть „Бурсака“, про котрого частіше згадують, — бо нігде в наших сторонах не надбиував його писаннів, а в Петербурзі ніколи не жив стільки, щоб мати час взятись до Публ. бібліотеки. А окрім того, що Н-вї вважається всіма в Росіїї за пролога до Гоголя, ја чув ще од батька (котриї проживав в 1824—1837 в Петербурзі, і писав з братом навіть українські стихи), що Н-вї був осередком доволі великого українського кружка, котриї приготовляв в Петербурзі поле дльа Гоголя, а також і дльа „Исторіи Руссовъ“ і Шевченка). Та не вже за рік цифри статистичні Я. Ш. могли змінитись так, що стаття його стала негідною? Ја бојусь, щоб Я. Ш. не вразивсь, що його праця пропала даремно. — Цікаво знати, хто автор *Ruchu Litegaskiego*. Мусить бути той же, що і фельєтонів „Двѣла“ про цензурні заборони укр. літ. в Росіїї, бо однакові початок і однакові помилки (напр. зарахованья Сперанського до Українців). Цевно теж „націонал“ а la Коняскиї, тільки дотепнішчиї і стараннішчиї. Жалко було б, коли не навчиться по європејськи і крутиться. Костомарова лист до „Сл. Заря“ звіснїй в Росіїї (вирочім, кому?). За нього колись дуже лајав Катков Костомарова дорікаючи йому найбільш за раду: будьте прежде всего австріјцем а послѣ славяниномъ. А це таж рада — будьте перш усього легальним, „помиріте з со-

¹⁾ Про містїціям лишньа, бо Я. Ш. сам не каже, що він почавсь од Л. Т., таї Ви не праві кажучи, що він почавсь од Гоголя, а не од Адама.

боју уряд“, котру додав Кост. і Кониському, як видно з фельєтонів „Дѣла“. Це таж дурниця, котра продиктовала лакейськїй вступ до статуту „Нар. Рада“ в Дѣлѣ! Шче де шчо треба б було сказати, та треба пускати лист. — Посилки Вашої виїать не получив.

Ваш М. Др.

Коли Ви бачите Терлецького, то попросіть його звести рахунок з Helfer'ом (чи як) про По вопросу о Малор. Литер. і одібрати в його останнї екземплярї. А то ні в мене ні в кого нема цеї брошьюри, а її вноді питають¹⁾.

*N. 25. Лист до I. Ф. Chemin Dancet 14 Genève
8 Нојабрьа 1885.*

Шановнїй земльаце,

Два днї назад получив ја лист В. Б., а вчора ввечері Ваш. Спасибі Вам за добре слово, а також і за 10 г. Остатні придадуться на розсилку II. вип. П. Пісень. Посилају ј Вам. Отдайте, б. л., надписані екземплярї кому слїд, а рештоју розпорядітьсьа як знаєте.

Спасибі за замір одрекомендовати мене редакції „Зорі“ — та тільки ја думају, шчо даремні Ваші заходи. Один з редакторів — спеціаліст по словесності, так мусять і сам знати і мої виданья і навіть вартнїшчі рецензїї на них. Окрім того, коли рекомендація потрібна, шчоб ввести мене в сотрудники „Зорі“, то це тим паче даремна річ, бо ја писати в „Зорі“ сам не стану,

¹⁾ З кінцевих уваг сього листу видно, що він написаний у перших днях жовтня. Згадана в листї статя „Ruch literacki Rusinów“ була друкована в варшавськїм Ateneum, автором її був справді Кониський. I. Ф.

поки там редактори Партицькиї і М. Под. Ви знаєте, шчо написав Парт. про мене в Газ. Шк. а потім в Зорі-ж (Черкезов і Маріја). Партицькиї знав шче з мого переїзду через Львів в 1873 р. мої політичні думки, бачив їх в переднім Слові до Федьковича, котре сам росхвалив в своїї же Г. Шк. І після цього всього він написав, шчо мене р. уряд послав за границу проповідать „нігілізм“. Потім тої же П. вилажав мене за Черкезовим, котриї (теж свого роду Парт-вї, бо носивсь по Женеві з моїм рукописом, з котрого зроблена Истор. Польша) все мене оклеветав за те, шчо ја не пристаю до „нігілізму“. Нарешті за Марію П. зробив з мене полонофіла. Після цього всього Парт. або просто подлий чоловік, або маје якусь політичну і приватну мораль не з тієї планети, на котрії ја виріс. Як же нам бути в одній хаті, або шче мені проситись у його хату? Ја навіть вважаю те, шчо мої товаришчі, котрі послали мене видавати Громаду і котрі підуть в „Зорю“ П-ого, ламають сунста divina et humana товариських умов од розбіжницьких до політичних, од нумідійських до європеїських. Та нехай другі роблять, як хотять, а ја на старости не хочу робити безстыдство і молодим людим погожі приміри подавати. Шчо Парт. одкликав свої слова (једина чесна умова!), це бути не може.

Отже прошу Вас нічого з моїх рукописів, шчо в Вас је, в Зорі не печатати. (До того ж про Тургенева ј реферат тепер вже застаріли). Звісно, шчо сами Ви можете писати про мої праці, шчо Вам завгодно. Ја тут ні при чому. Ја б навіть радішчиї дати Вам всі рецензії про мої виданьња, не дља того, шчоб то був матерјал дља рекомендації мојеї, а дља того, шчо в тих рецензіях говорять сѧ ј про

Україну, — та на лихо в мене самого нема кількох з найважливіших рецензій. Те, що зосталось, ја Вам пошлю; робіть, що знаєте.

А Ви без усяких рекомендабельних замірів зробіть рецензію на Пол. Пісні. Це Ваш обов'язок, — бо справді смішно, що про них був спомин у Французів і Англичан, а не було навіть бібліографічної звістки в Галичині, навіть ради матерјалу, котрив всеж таки народ наш наробиw. Розбираючи, Ви певно що небудь скажете таке, котрим ја можу покористуватись. Жаль, що ја не знају, яке власне „незнатьтя фактів“ (помилки?) мені закида Кон. Може ја справді в чому небудь пробрехавсья: література українсько-галицька часом труднішча до вистудіюванья ніж логографіи. Ја не читав шче дальшого протьягу статті Кон. (окрім початку). Про автора скажу, що Ви трохи помилујаетесь, коли кажете, що ја мају „неприхильність до цього чоловіка“. Јого власне не лублять і не поважајуть в Россіји, — але ја його мало знају. Мені навіть симпатична його вјидливість в українську справу, і в короткий час нашого знакомства в Кијіві ја всьаково старавсь бути з ним добре. На остаток ми навіть умовились видати в купі Антологію поетів укр. (по його просьбі), при чому ја написав йому схему і мусив написати передньє слово, коли він вибере взірці. Та тим часом вијшла Lex Jusephovicia і Кон. як тонквј конспіратор і мудрив опортуніст порішив обіјтись без мене і як јурист, задумав підвести під царськвј уряд легальну міну: послав своју антологію в Петербург в цензуру, а там йому зјіли його працьу, не вернувши навіть манускрипта, з котрого він не залишив собі копії. Хоч правда, новіј манускрипт не трудно було зробити (бо такі речі по готовіј схемі роблять писарі) ј послати на друк в Галичину, де дльа таких книг је вла-

стива публіка — та після мудрої легальної міни це б була вже „шкідлива для діла нелегальність“. Через таку мудру міну трохи не пропав було роман „Воли“, котрив перше був пропущений цензурою, а потім спинений і котрого ја три роки видирав з Росії. То так наша антологіја ј пропала. На звістку про це, — памјатається, в листу самого Кон., — ја одповідав приказкою: „Привикла собака за возом ходити, то ј за савьми побіжить“ і запитом: чоґо ж він другого ждав? На тім наші відносини скінчились. От власне подібними мудростями Кон. мені ј найбільше антипатичні. Подібні мудрості миряться в його з узісінькою національно-сепаратистичною ідеєю і вкупі з безталантливостію і необразованністю роблять з його прешкідливу фігуру, котра даје примір українофілам-чиновникам і збужує велику нехоть до українофільства в середніх верствах інтелігенції в Росії ј у молодіжі, котра бачучи рухливість Кон. і не бачучи прилюдної йому опозиції з боку українофілів, уважа його за репрезентанта україноф. ідеї. В кінці всього за Кон. скрізь іде глупість і плутина як раз львівсько-народовська, з котрої навіть самому Кон. нема користі: бо ј начальство його на гръаниці потрусить і публіка не пожалує за ним. Ось слухайте про одну мудрость Кон. і коми! Задумали вони показати українство в квіївській городській думі (раді) і подали петицію, шчоб назвати одну школу іменем Шевченка. Підписатись склонили самого кн. Репніна (онука того, шчо Ш-ко в його проживав), коли це — баць! царя вбито! Дума не хоче слухати про Шевченка, сам Репнін бере назад підпис свій. Звісно, Кон. і українофілам назад ітти не можна. Ось Кон. і каже, шчо Ш-ко сам того ж бажав, шчо ј царь-освободитель. Звісно, не помиливсь: Кон. і К-о тільки даремно осрамили

Ш-ка і все таки подали сами на себе донос, бо всі 13 чоловіка, що подписали петицію, записані були в неблагонадєжні. Це характерний примір українофільського оппортунізма, з котрим ја завше боровсь і за котриј мені так протививј Кон. не як чоловік, а як метод думати і чинити.

От через те мені так і гірко було побачити, шчо „Зоря“ вјшла не новим органом, а суммоју двох Кониськородів, россієського і галицького, під Вашоју етикеткоју, через котру скрізь лъуде будуть мати право вважати Конисізм за правдиве українофільство. Ну, та тепер нічого про те говорять. Тепер треба ждати часу, коли дльа Вас і всіх свїжішчих елементів в Галичині і в Россіі вјявиться неможливість іти вперед при такому компромісі, — внакше, коли Ваша „Зоря“ або розвалиться, або перејде в Ваші руки цілком. Ја б бажав, шчоб розвалка вјшла з за якого другого предмета, а не з за мене. А все така і ті кілька NN-рів „Зорі“, котрі вјдуть з Вашоју етикеткоју при Конисізмах (в роді про Штунду) і других дуростях і лакејстві в „Двль“, багато пошкодять українському руху в Россіі, — бо знајдуться в ріжних лагерях обрусителів (од „Кієвлянина“ до народновольців) лъуде, котрі будуть тикать пальцем в усякі такі речі, прибавляючи: „Ось, мовльав, шчо таке українофільство“. Так шчо ж будеш робити?! Нішчо на світі не пропада! То і Кониськвј мусить мати свїй плід. З сього боку ввелімінованвј з Гуттенберговеских станків українофільських ја мушу взятись до архаїстичних способів противудіјства наслідкам Конисізма і думају написати кілька заміток, котрі може будуть гектографовані (все таки новішча штука, ніж гусьаче перо!). Почну з „Штунда і українофільський консерватизм“. Одначе це вже проєктв. Шчо чути про Павлика?

Чи дістав хто ті 50 рубл., шчо мусили прїти йому з Россїї? Чи передані йому?

Ваш М. Др.

Чи писав Вам Петербуржець? Мені писав, навіть приписав, шчо гроші за книги посила, та ја не получив. Кумедїя якась робитьсьа по ції частї з нами. Можете собі виобразити: навіть жінка моја не дістала своєїї рентї, котру вона мусила получитьи шче в Семтебрї (225 руб.). Двічі писала матері моїї — нема одповіді. Мабуть нечиста сила якась хоче нас „ізмором видушити“. Vederemo! Чи нема якоїї спасенноїї душі в Відні, шчоб могла зробити дльа мене дві три невеличкі виписки з деяких німецьких книжок, без котрих ја не можу викінчити однієїї своєїї праці по folk-lore? Перше це робив мені Польанський і добре робив, спасибі йому. Та як настав Ausnahmezustand, то П. написав мені, шчоб ја ні до кого не озивавсьа, поки він не напише. Та так і стоїмо доси! Ја вже в Дармштатді вишукав собі благодїтельного Німця (можете виобразити собі, Oberst і Бісмарка не боїтьсьа), та дечого нема в бібліотеці Гессенського Височества такого, шчо мусить бути в Австро-Венгерського Величества. Та ось біда, хоч би знаїти в Відні між земляками не то вже благодїтельного Obersta, а хоч би Freiwilliger'a, котрїї би не бојавсь під Ausnahmsgesetz виписати дльа мене три кавочки про Prinzessin im Sarge, Der dankbare Todte і т. и. Боги безсмертні! які малі бажаньня мої!

P. S. S. Гльавувши між своїї книги ја маїже не најшов газет з рецензіями на моїї виданья. Шчо можу дістати, скоро вшльу. А тепер посилају короткїї index. Противно було мені писати його: на Вашїї душі грїх.

За сим на окремиї картці переписано рецензію проф. L. Léger на книжку „Нові українські пісні про громадські справи“, поміщену в *Revue critique d'histoire et de littérature* 1881, N. 47, і дописано в низу олівцем:

Отсе переписував ја ці слова Француза, тај думав: Ој ти брате, ти Мусію, чи бачив ти таку чудасію? — На батьківщині або ні слова про твою працьбу, або лајка ј клевета, між иншим навіть, шчо ти Льахам-панам продавсь. А чужі говорять про працьбу ј навіть ті, шчо, як Леже, був колись за одно з Мьєрославским, тепер признаје публично своју помилку з поводу твојејі праці¹⁾ Ось на це ја б звернув увагу, колиб писав про такі рецензії. Ця чудасія возможна тільки в землі, котра властиво шче не доросла до літератури, шче нічого не читаје.

N. 26. Лист С. Тургенева з uwagiми М. Драгоманова.

Смерть І. С. Тургенева (д. 4 Сентябра 1883 р.) ввклкала ріжні маніфестації по всему цивілізованому світу, а між инчим у Галичині. Уже з сего одного можна думати, шчо галицко-рускіј публиці буде цікаво взнати, як судив знаменитвј писатель про справи, котрі најблишче торкајуть саму ту публіку. По тіј то причині вијмају ја з збору спомнів мого — хоч не дуже то близького знакомства з І. С. Тургеневим, про котре ја

¹⁾ Ось відповідне місце з рец. Леже: Les chants sont pour la plupart des chants de haine, le Jacques Bonhomme de l'Ukraine n'est pas tendre pour ses maîtres; il maudit la corvée; il abhorre le service militaire. Un fait intéressant au point de vue de l'histoire générale, c'est la haine que ces chansons respirent pour les Pans (seigneurs) polonais. Les nombreux textes cités par M. D. prouvent d'une façon irréfragable l'erreur de ceux qui, en 1863, ont voulu étendre à ces provinces l'insurrection du royaume créé par le congrès de Vienne.

в свій час опублікују најцікавіші дльа громади факти, одну частинку, а з листів, котрими удостоїв мене незабутній покіжник, один листочок, котриј ја в оригіналі радиј буду дати до збору автографів јакого небудь галицького товариства. Осъ дипльоматична копіја згаданого листочка :

Парижъ

50, Rue de Douai.

Вторникъ, 21/9 Марта 76.

Милостивый Государь!

Я получилъ въ одинъ день и Ваше письмо и Повѣсти г. Федьковича. — Искренно благодарю Васъ за столь лестный знакъ вниманія. — Я успѣлъ безъ большого затрудненія — прочесть Ваше предисловіе — и могу сказать, что раздѣляю вполнѣ Вашъ образъ мыслей — въ чемъ я впрочемъ не сомнѣвался, зная Ваши прежніе труды и Ваше направленіе. — Какъ только я прочту повѣсти г. Федьковича — я позволю себѣ выразить Вамъ, съ полной откровенностью, мое мнѣніе. — Заранѣе чувствую, что тутъ только и бьетъ ключъ живой воды — а все остальное — либо призракъ, либо трупъ.

Примите увѣреніе въ совершенномъ уваженіи и преданности

Вашего покорнаго слуги
Ив. Тургенева.

Щоб појаснити сеј листок, ја мушу додати від себе пару слів. Листок сеј јестъ відповідь на моју записочку, при котріј ја відіслав Тургеневу з Відня в 1876 р. недавно перед тим видану мноју в Кіјіві книжечку, Повісті Ос. Федьковича з переднім словом про галицько-руське письменство. Окрім чоґо другого ја думав, що мушу відослати до знаменитого писателя, котриј

переложив на своју рідну, великоруську мову „Народні Оповідання“ українського повістьяра Марка Вовчка — повісти нашого буковинського земляка, котрив в австрійській часті нашої країни займає такеж саме місце, як М. Вовчок займає в часті російській. Я не ждав, що знаменитий писатель, далекий по своїм звичайним інтересам від наших кутків, зацікавить ся подрібностями про літературні справи і незгоди, про котрі говорило моє переднє слово до повісток Федьковича. Аж вишло инакше, як бачите. Тургенев не тільки звернув на се увагу, а і подав свій міткий суд про напрямки і школи в галицько-руському письменстві. Щоб точніше пояснити той суд, ја мушу нагадати основу мого „Переднього слова“, з котрим „вповні“ згодив ся Тургенев. Я поділив головніші напрямки в галицько-руській літературі і відповідно тому в політиці на три круги: перший австро-рутенський, клерикально-бюрократичний; другий той, що не зовсім точно звать обще-руськимъ або руськимъ, а третій народно-український, до котрого належить і Федькович. Про ті три круги говорить Тургенев в остатних словах свого листу до мене. Тільки в народно-українському, щиро-демократичному напрямку чує автор „Записокъ охотника“ жерело живої води, а все проче в Галичині дльа него або марево або труп. Що власне „призракъ“, а що „трупъ“ — сам не берусь догадуватись, а оставляю се другим.

Sapienti sat. М. Д.¹⁾

¹⁾ Ще перед одержанєм попереднього листу Драгоманова (ч. 25) була отся статейка надрукована в „Зорі“, ч. 21 з д. 1 (13) падолиста стор. 248—249 в ось якою моєю увагою поміщеною в нотці: »Зараз по смерті Тургенева, в осени 1883 р. одержав я від многозаслуженого видавця „Історичних пісень Малоруського народа“ повисший лист знаменитого покійника ураз із заміткою, поясняючою значіня того листу. На преве-

№ 27. В редакцію „Зорі“.

Ласкаві Добродіжі!

З превеликим жалем ја мушу просити Вас вмістити в Вашій газеті оцеј міј листок.

В 22. Ч. Вашојі „Зорі“ ц. р. побачив ја моју замітку з листом до мене покійного І. С. Тургенева, а в примітці до нејі кілька слов, підписаних д. И. Ф., про попередню дольу цејі, замітки, а в кінці „бажаньня не тільки власне (д. И. Ф.) але і загальне, шчоб і дальші листи Тургенева до д. М. Д., як також јого споминки про Тургенева були також в „Зорі“ напечатані“.

З поводу цього вєсього ја мушу сказати, шчо 1) замітка моја з листом Т-ва була послана мноју в 1883 р. — саме тоді, як смерть Т-ва вживалась звісними льудьми як привід до демонстраціі проти народньо-українського напрямку в галицько-руському письменстві, — послана не д. И. Ф., а в редакцію „Дѣла“ і шчо таја редакція не схотіла напечатати јіјі;

2) шчо ја тільки прохав д. И. Ф. відобрати від ред. „Дѣла“ ту замітку і вернути јіјі мені, як документ, котриј, враз з ненапечатаньням јого в газеті, котра вважајеться за орган „народовців“, може служити показом певного градуса

ликий жалъ і лист і замітка з причин від мене незалежних не могли в свій час бути напечатані. Судячи однакож, що такі річи, як гогоє Тургенева о нашім письменстві, ніколи не траять живого інтересу, особливо тепер, коли наша публика за посередництвом видаваної п. Лушницким „Библ. рускихъ писателей“ має нагоду знакомити ся з творами Тургенева в оригіналі, я подаю сей лист ураз із заміткою до прилюдної відомости в „Зорі“. Думаю при тім, що виражу бажанє не тільки власне, але і загальне, шчоб і дальші листи Тургенева до М. Д. як також јого споминки про Тургенева були також в „Зорі“ напечатані“.

Наслідком сього був поданий далі документ № 27. І. Ф.

морально-політичного розвитку звісної групи гал-
руських діячів, але

3) ја не давав д. И. Ф. порученья печатати мою замітку в „Зорі“, з причини по котрій

4) ја не можу також сповнити ј бажанья, висказане в примітці д. И. Ф.

Ја не можу нічого дати в газету, котрої одвічальним редактором состоїть особа, шчо написала про мене ј про мою публичну діяльність такі речі, які зацікавлені тим можуть знајти в „Газетѣ Школьной“ 1877 р. і в самій „Зорі“ недавніх років, — бо вважају противним інтересам нашої молодожі літератури заводити в ній звичаї Гоголевих героїв на взгляд Нодрева, котрій „встрѣчался съ тѣми пріятелями, котрые его тузили, и встрѣчался, какъ ни въ чемъ не бывало: и онъ, какъ говорится, ничего, и они ничего“.

Прошу приймати завіренья в пошаві Вашого покїрного слуги.

М. Драгоманов.

Женева 19 Нов. 1885.

*N. 28. Лист до I. Ф. Chemin Dancet 14 Genève
7 Dek. 1885.*

Шановниј земляче.

Давненько вже треба б було мені Вам одповісти на Ваш лист, та дуже був затурбований виписками з книг, котрі безпреремінно мусив вернути в Дармштадт на строк. Та до того наскакували цікаві речі в нових книгах, то так і записувавсь і зачитувавсь до задурю, шчо просто вводі пера не хотїлось вже брати в руки. Окрім того все ждав надходу з Румунїї збірки Gaster'a (*Litteratura populara romana*), шчо б змогли Вам де-шчо

Листи Драгоманова.

8

положителъне написати про колядку Вашу. Чомусь не надходить. То вже треба писати, а то ще будете лајати, і по праву.

Я раднішчїй стати у Вас до праці над поділом Folk-lore з нового року. Воно і так як Ви пропонуєте добре; щоб давати цікаві шматки з примітками, — а то мені здається ще ліпше пустити попереду систематичнїй вступ, — напр. переклад статі Cosquin, Les contes européens et leur origine, котру було ја виготовив (з примітками з укр. матерјалу і переднім словом, котре ліпше обернути в заднє, про науку про казки на Україні) дльа К. Стар. Також ја радив би почати виданьнє матерјалів з чогось капітального, — напр. з збірки кобзарських дум зробленої ще в 1808 р. (цікава і історія цієї збірки!). Варјанти пречудесні і деякі зовсім нові. Цьа штука зразу заставить говорити про себе вченїй світ. Так напишіть Вашу думку, — і ја зараз же прилагожу до печатв. Тільки ще одна подрібність: вже етнографічнїй матерјал не можна печатати Вашеїу „етимологіеїу“. В загалі скажу, що Парт. і потім В. Барв. зробили велику дурницю своїм поворотом до етимології, тоді як бачу і з корреспонденції про „вандрівку“ цього року, народ лубісінько читає нашу українську фонетіку; (і тут народовці погнались за панами і випустили народ!) і колись привідеться ж вертатись і од цієї дурости на покинуту розумну дорогу. От початком повороту може бути печатаньнє хоч етногр. матерјалу фонетикоїу, тільки вже радикальноїу, „громадськоїу“, котру вжив же Ом. Ог. в Studien. То ја б радив такоїу фонетикоїу напечатати кобзарські матерјали.

Кольадка Ваша дуже цікава. Вона з тих, що ја колись назвав „богумільськими“, — і тепер, після однієї роботи петерб. академіка пр. Веселовського ја бачу конечно, що їх не піјмеш

без порівняння з грецькими, болгарськими і румунськими духовними стихами. Я вже і дльа других цілів виписав собі деякі букарештські і атенські видання, а тепер вони пригодяться і дльа Вашої колядки. Тільки пождіть трохи.

І на шчо Ви поспішались з листом Т-ва і мојеју заміткою? Хај би собі одішов Парт. в народовську „нірвану“. А тепер ја мусив писати протест в „Зорю“, кажу мусив, бо бачу тут діло принципа, а не особи. Најарикріше мені в цьому ділі власне те, шчо принцип мушу боронити ја, а не другі. Назад ја не одступлю, коли б П-вј не напечатав мого листу (хај коли хоче, лаје його і мене, як хоче), то ја попрошу Вас напечатати його, коли П. вијде; коли Ви не напечатаете, все буде кінчено між нами. Ја шче не написав Вам вьсього, шчо треба було про статті про Бібліју і христіянство. До тих книг, котрі Ви назвали, добре б прибавити Wellhausen, Prolegomena zur. Gesch. v. Israel і Stapffer, Paléatine au temps de Jesus. Та ја думају, шчо багато часу пројде, поки Ви чи хто вишиј зберетесь на оригінальні статті в цих справах. Та не так воно і легко. От тим то ја і радив пускати переклади невеликих статей популярізаторів таких як M. Vernes, котрі і самі пишуть і спеціальні речі (це најліпшиј род популярізаторів, котриј особливо розплодивсь в Англіји). Новішча, позитивна польська література почалась з перекладів; колісь ними мајже цілком поповняльсь Niwa і Prz. Tygodniowy, а тепер Польакв вже мајуть і оригінальні праці нової школи. А ми все абираємось! Справді, подумајте про переводи! Дльа того ја б радив би Вам мати Revue Politique et Littéraire і Revue Scientifique. Там трапляються статті як раз підхожі дльа „Зорі“. Пропустив ја више сказати про De Gubernatis Folk-lore в Італји. Ја не читав статті, бо Auf

der Höhe не бачу, але знаючи Де Губернатиса думају, що він тьагне все на міфологію à la Grimm i M. Müller (як напр. не тільки в своїй Zoological Mythologie, але навіть в новітній Storia delle novelline popolari) і через те думају, що ліше його не переводити.

Не радив би ја Вам чіпати ј мою Корделіју: дуже вона далека од українських тем. Вже ліше зверніть увагу на статтю Г а л и ч а н и н а Кузьмичевського в К. Старині Ноябрь. Там тој же метод показаніј на близькому матерјалі. З Петербуржцем щось сталось не так, як Ви думаєте. Він мені було писав, що перевозка пішла добре, а також, що гроші вже посіла. Тим часом ја їх не получив. Через кілька днів получив виписки з книжок без усякої приписки, — а далі нічого. Ја послав на данній адрес одповідь на питанья, прислані шче з дороги, — і не мају ніякої звістки. Може вже „нечиста сила“ добралась, а може ј звичайна „обломовщина“! Хто їх, Россіян, розбере!! От з К. теж не мају ні слова, а між тим В. Б. обицьав через 2 дні попріјзді написати. Прости їх Господь! Жалко тільки, що при таких звичаях ніяка робота не піде, бо ј ці звичаји јесть тільки експонат тупости натурн.

Чи получили Ви книги? Чи роздали, кому слід? Чомусь „Дѣло“ в бібліографіји не згадује. Придеться послати јому гульдена, щоб, як колись, напечатало хоч торгову звістку, коли вже не хоче літературноји. Јіј Богу, не хочеться мені самому робити јім сорому, — а що ж мені робити? Треба ж јакось дати знати людім, що праця вијшла.

А що, чи знајшов Терл. в Відні кого небудь, хтоб зхотів виписати мені де що з книг? Вас ја питају: Чи је в Оссолінських Караджича Привовјетке, А ф а н а с њ е в а Поетич. возврѣнія славянъ на природу, Пыпина Отреченныя

книги (Апокрифи), Тихонравова Апокрифи, Буслаява, Историч. Очерки р. лит. и ин.? Коли жєсть, то ја напишу, шчо треба мені вислати.

Чи можна вже вислати мені назад книги по звичајному праву ј артелѣам, котрі ја послав дѣла кружка Вам і Павлику? Тут вже жєсть лѣуде, котрим цѣого треба.

Ваш М. Др.

Спитајте Т-ого (котрому кланѣјємось), јакиј тепер адрес Січі і чи можна послати туди Політ. пісні?

*N. 29. Лист до I. Ф. Chemin Dancet 14.
Dek. 1885.*

Шановниј земљаче,

Оце зараз получив Ваш лист. Лїј Богу, тепер коли ја прочитају в *Faits divers* в нашїј *Tribune de Genève*, шчо в Львові пријнята на радї народоцїв нова конституція ходити на чотирьох ногах, то зовсім не здвигуєсь! Шче Ваш комїтет і листу мого печатати не хоче, післѣа того, јак без всѣакого права потѣаг мене в своје болото! Мусить же бути јака небудь одповідь на запросини од „Зорї“ мені — спочивати ј на далі в тому болоті. Але хај, јак собі хоче комїтет, — а коли він не напечатал мого листу, то ј це буде новїј факт, котрїј буде судити скоро галицька україньська публіка. Та зоставмо на боці комїтет, — а поговорім проміж себе.

Ви зовсім помилѣајетесь, думајучи, шчо мені треба „сатїсфакції од Парт.“. Јакі сатїсфакції од чоловіка, котрїј свідомо набрехав в Газ. Шк., шчо ја затѣагав у своїї сїті народоцїв і коли вони одвергли мене, обернувсь до молодих, котрих і обалѣмуть і т. д., — тоді јак сам П. був на

тому зборі в К. Сушк. в 1875 р., де ја на питања: чога Ви од нас хочете? — одповів: нічого, окрім того, шчоб Ви не виставляли себе репрезентантами нашими; ідіть самі по собі, а ми будемо јги сами по собі. Теж саме казав ја всім народовцѣам в місті і кожному нарізно і будучи ві Львові в 1876 р. (Теж саме говорвть і тепер міј „протест“ в Зорі). Цеју брехнеју П. показав, шчо він чоловік без честги, — јак непотрібноштьу цејі брехні і неконсеквентноштьу перебріхуванѣа Черкезова ј Пихна в „Зорі“ показав, шчо він і розуму недалекого, а од таких льудеј навіть амбіціја піхотних офіцерів не требује сатісфакціі. Це до особистого боку діла. З літературного ж боку між нами нема ј не може бути конкуренціі: ја јому не перешкоджују, ні П., ні кому другому лаври од публіки првјматв; моја ж робота теж перед публікоју і хоч на мене лаврів і не кладуть, а все таки роботу ту знајають льуде ј на Україні ј за границеју, так шчо коли б ја навіть був амбітвнј, јак гусарськиј корнет, то міг би обіјтвса без декораціі П-го і К-о. Не о таких річах мені јде в усьому цьому ділі, — а о достојінстві льудни! І најгірше мені тут те, шчо власне ја мушу боронити це достојінство в цьому ділі, а не хто другвј. Простіть, коли Вам скажу отверто, шчо мені гірко, јак таки Ви так мало набули собі нѣуху, шчо втискали мене в „Зорѣ“, — та шче ціноју уступок! — А ларчикъ просто открывался! Шче Давид, хоч сам був не великвј джентльмен, сказав: „Блаженъ мужъ вже не иде на совѣтъ нечестивыхъ.“ (Всѣ святые говорили по русски!)

Ја думају, шчо не буде в Вас добра ні в літературі, ні в політиці, поки Ваши прогрессісти не зарубајуть собі на носі цього псалма! Ја зовсім не фанатизм раджу, а спокійнвј одхід на своју дорогу власне од фанатико-мертвѣац-

тва. Ваші народовці повторяють Левницьких, котрі заїли Шашкевичів, — св'ятоюрців, котрі їли самих народовців; вони готові спалити всякого, хто не їх, — а самі вони хто і що?! Гробів, навіть не поваплени!

І Ви мусите уступати їм! Себе калічити! Для чого?! Скажіть хоч Ви осібно, що виграли Ви, до чого довели кого небудь з того самого часу, як після Гр. Друга Ви по'явились в „Д'яль“? Про „Зорю“ скажу, що останні NN. навіть гірші, ніж були за часів Партицького. Виграли ми, значить, тільки те, що тоді коли хто казав: „Ну, та і дурні льуде українофіли, що в їх такій органі“, ми могли сказати: „Та це не наш“, — а тепер того сказати не можемо. — Мо'я думка про Ваші проекти видавницькі така: що або кидайте Зорю, і цілком отдайтесь своєму органі, — або нічого з Вашого двоголові'я не буде. Не будь народовці такі неуди і пустоголові мертвіаки, а при тому і фанатики, — то може булоб з ким держати коаліційний органі, в котрому вони б писали сво'є, а Ви писали сво'є все (хоч це і трудно), — а тепер вони на Вас непременно цензуру накладуть, коли вже вони вихолошчу'ють (простіть слово; це колись Ів. Аксаков видумав про цензурну печать) самого Шевченка.

Нічого прибавлять, що коли Ви заложите собі св'ій органі, то ја візьму в йому долю, јаку самі мені назначите. А для „Зорі“ нічого не пришлю, поки не надруку'єте мого листу. Про кобзарські матеріали скажу, що ја їх в усьакий час можу надрукувати в Россії, навіть в Р. Архиві, чи Р. Фил. В'єстн., та тільки мені цього не хочеться, бо хочеться звернути тими матеріалами увагу всього вченого світу на „сво'ю хату“, а не на „позичену“. (Правду сказавши, ніхто, як та наша дурна хата, і не винен, що жеї або не зна'ють, або шче і носа од неї вернуть!!). Додам

щче, шчо уваги до кобзарських матерјалів ја думажу писати најкоротші: тілько показати варјанги в раньших варјантах, і нагадати хронологію. Другі матерјали пожалујета шліть. За книжки спасибі, — хоч щче не принесли. Krauss'a не посилајте, в мене јетсь.

Ваш М. Др.

Посилају картку, котру був написав ранком. Не забувајте, шчо статъта про інтермедіји Гаватовича не моја. Пригадав ја щче Гессенську муху. Воно мені не подобајеться својеју нереалностью. Це зовсім запізнена Квітковичина ј Стороженківщина; на ділі ј мужики наші ј чиновники не такі дурні, ј коли бувајуть дурні, то не так, не на таквј лад. Це тільки автор од поганой манъери, або ј од малого розуму такоо з себе дурника вдаје.

*N. 30. Лист до I. Ф. Chemin Dancet 14 Genvee
28 Dek. 1885.*

Оце дістав Ваш лист. Дуже вльачниј за виписку з Вагаґса, а за зміст вдвоје. Сугограф варјант польської казки, дуже віддалениј од наших (Драгом. стор. 71, 73; Чуб. I. 201—203. II. 27. Рудченко I. 27—39) і дуже подібниј до Kolberg, Lud VII. 70—37. А з змісту Вагаґса бачу, шчо мені хоч душу чорту закласти, а збірку ту добути. Мені казав хтось з тутешніх Польаків, шчо Вагаґс у Львові. Чи не можна до нього самого діјти та випрохати книжку? А поки шчо будъте ласкаві списіть N 44 (Grzegorz), 45 (Bij-Bunьака) і 55 (Kozak). Тільки прошу писати трошки виразніше, бо ја Ваше польське писанъье з трудом розбирају. Та шчо таке в N-рі 4-му? Може списіть і јого. Ваша казка — варјант

Драгом. стор. 329 (Дитя съ ангельським голосом и М. Богатий) і має звязки з легендою про Константина В. (див. в Romania, 1877, Веселовск. Le Dit de l'empereur Coustant), тільки осложнена мотивами одшукуваньчъ усьаких чудасіј. Цікавиј варіант! А про Ваші бібліотеки, шчо не мајуть навіть Караджича, не знају вже шчо ј казати. Коли не знајдеться в Відні благодітеля, шчо б там випсеував, то хоч кидай перо!

Про Свидницького, на жаль, нічого не можу Вам написати, бо не знају навіть, про якого Свидницького јде діло. Ја колись шче студентом стрічав двох Св.: один, Јсаіја, був зовсім божевільниј, в Кијіві більш мовчав, ходив по товаришчам, читав книги та заносив јих в чужі квартирі, а в Одесі в 1866 р. зробив донос на украјвофілів, такіј дурниј, шчо начальство нічого не второпало (сам Св. про те розказував, а мені передавали в Одесі в 1867 р.), ј пожаліло навіть тих 25 р., шчо јому за донос дало. Не думају, шчо б цей Св. написав роман. Другиј, брат јого Анатоліј написав було кілька етнограф. статейок в Основі і був чоловік не без розуму, хоч дуже необразованиј. По ідејам був гајдамака (він зложив пісню „В полі долъа стојала“, або ліпше переробив з народньојі, додавши куплет про ножі на царів та на панів). На решті теж јакось з глузду почав зјїздити, бо став пити дуже, казали, через несчаснј слуб (колись мені Д. Мороз розказував, шчо пришов до јого Св. і казав, чи не міг би тој взяти од нього жінку і т. в.). Цей Анатоль вмер в Кијіві шчось в 1867—8 році; перед смертю він служив в архіві в университеті, а раніше був знов на Поділю вчителем в повітовому вчилишчу. Коли роман написав јакіј небудь з цих Св-ких, то не диво, шчо Вам ніхто з Кијіва не шле біографіјі, бо з тамошніх телерішних лудеј ніхто про них не зна, окрім

В. Б. Ок-гого шче в мене не було ж звістки про нього ја не мају, бо навіть одповіді на лист йому (з Піснґами) до Ст-ва не получив. Дам йому все, шчо сам схоче взяти. З К. получив 150 р. (через Париж), але ані слова листу. Радіј, шчо В. Б. живиј, а шче раднішчиј, коли він здоров. В Петербург мав окказіју передати про те, шчо Ви до них писали. Та як Ви јім писали? Ја бојуєсь, шчо коли вони зоставлять листи довго лежати, то шчоб шче не влопались!

З „Зореју“ ја, јей Богу, не второпају, чоґо Ви од мене хочете, јаквх уступок? Ја јіјі не чіпав і раднішчиј був дати јіј моју працьу, коли там не буде П-ого, котрого ја теж не чіпав (навіть хвалив). Лиш тоді, коли мене посаджено в болото, ја наивсав, шчо там сидіти не хочу і од цьоґо одступатись не мају права. Ніјакого виходу тут не може бути, јак напечатати мій лист. Не зхотять, ја мушу јого напечатати окреим листочком і розіслати землякам, між котрими знайдуться льуде (тепер нехај мало, але за кілька часу більше), котрі не поглядять по головці „Зорьу“ за те, шчо навіть не зхотіла напечатати мого листу. Значить, коли ја встојују на тому, шчоб мій лист був напечатаниј в Зорі, то це в јейі інтереси, а не в мојім.

Далі, — звісно, ја радіј скорше подати на світ дејакі свої праці (хоть не дльа того, шчоб під старість держати экзамен перед галицькоју публікоју на титул патріота і т. в.) через Зорьу, та коли дльа того треба мені перејти через униженьна ј піддержувати паскудни норови в літературі, то ја тим паче можу пождати, або пітти і в чужі хати. А в својіј хаті хај вже собі без конкуренціјі сидить правда і воля д. Партицького! Вам ја не радив кидати „Зорьу“, а тільки казав Вам, шчо поки Ви собі по крајніј мірі не вимовите авторства в Ваших сојузників, то

в Зорі нічого бути не може. З того, що Ви в мене просите уступок, бачу ще раз, що Ви ніякого авторитета не маєте, що Ваш союз значить і не союз, не компроміс, а простий „полон у псевголовців“, і коли Вас туди завдала не Ваша воля, а добрих товаришів, то тим більш мені Вас жаль!

А виїять таки дуже жаль, що Ви поспішили об'явити, що на той рік дасте Коскена і д. в Зорі, — бо ја Вам писав, що як теперішня редакція не зхоче печатати мого листу, то ја попрошу напечатати нову редакцію (конечно, з приміткою об тим, що стара не зхотіла) і без того не можу давати що небудь і новій редакції, бо значило би, що ја предоволен зазивом старожі. Знов кажу, що најліпшиј вихід з цього кругу — напечатати тепер же мій лист і дати П-ому, нехај лаје мене скілько хоче. Тоді з новою редакцією буде на ново. Впрочім в усякім разі не забудьте, що коли в новій редакції зостануться які небудь псевголовці, то ја не внакше дам свою працьу, як за повнем своїм підписом. Будь Зорья цілком Ваша, ја радиј ховатись (то б то ховати Вас) од росіјської цензури, але ховатись од австріјської та ще од псевголовців нема резону, — напротив. Добре булоб, як би Зорья як небудь зајавила, що вона коаліційне ј безтенденційне виданья, бо ја б напр. не хотів би брати одвічальність за всякі кінокефальські ідеї, котрі можуть випустити в Зорі, або ј у Двль лубезні сусіди. Само собою, що ја лишу собі право втекти з „Зорі“, як тільки сусіди дуже підкадять своїх благовоніј.

На закуску випишу Вам з „Кіевлянина“ про Вашу замітку в „Крају“ про Міцкевича: „Любопытство отмѣтитъ, что переводы и передѣлки эти принадлежатъ почти исключительно Россіи т. е. представляютъ несомнѣнно отраженіе общерус-

скаго літературнаго інтересса къ Мицкевичу, а нѣтъ ихъ вовсе въ Галиціи^а. Правда це? Веселих свѣт і нового року!

Ваш М. Драг.

Єсть шче спосіб скінчити зо всіма старими сварами; це обернути отверто Зорьбу в коаліційнїй журнал науково-літературнїй усіх Русинів, котрі годьатьсья проміж себе в ідеї національнїй, хоч і розходьатьсья в політико-культурних ідеях, — і зробити в такім смислі декларацію на новїй рік. В знак щчирости такої декларації хай редакція надрукує статтью Павлика з його підписом. Ја тоді беру назад лист свїй і готов писати анонімно, коли це треба дльа Россїї.

N. 31. Лист до І. Ф. Без дати, з грудня 1885.

Шановнїй земльаче, — посилају Вам моју роботу, котру прошу одіслати в ред. К. Старини по адресу: Трехсвятительская улица д. N 8 й въ Кїевъ. Статтью можно послать під бандеролеју, а лист пошлїть в коверті, тїлько все рекомендујге.

Про своју роботу дльа Зорї тепер нічого не можу сказати. Пријньавсь було за перегляд Cousquin'a, та бачу, шчо треба мајже все перемінити: пројшло вже більш 2 років, як ја писав, а за тој час більш набрав усьакого матерјалу. А ја страшно втомленїй. З статті про Гаваттовича та про Наср-еддіна побачите, яку дрібну працьу треба було прикласти до таких работ, а ја, навіть вернувшись з гір, писав зразу шість таких работ (прокльатї фольк-лори навіть легче јдуть, як зразу в кїлька куп розкладајеш матерјал). Це все, та серед фїансової еквилібрїсткї зовсім вмучило мене. До того фїансова нужда ріже мене

не тільки сама по собі, а по тій обставі, в котрій вона на мене нальгага. З К. ја не мају ні звука післьа того, як поїхала баришня, — а вона, як бачу, казала зовсім не те, шчо Тр. торік, — так шчо, значить, ја з Нојабрѣа того року не мају нічого точного з К. — а те точне торішнє зовсім не сповнилось. А. обіцьав через два дні написати нове точне, — і ні слова! Виходить таке, шчо мені громада дала одставку шче гірше, ніж колісь Толстој, — бо тој хоч за 3 місяцьа перестеріг, та ј дав одставку чисту, јасну. В Петербурзі лежить дві мојіх работи. Обернувь ја до својіх льудеј, котрі сами визивались помагати мені в літер. справах. Писав і переказував, шчо коли мојі наукові праці не годьацься, то шчоб знајшли хоч романи перекладати. Нема навіть одповіді! К. Ст. напечатала одну працьу. А. сам взявьсь влагодити моје платне сотрудництво там (доси ја писав безплатно); ред. грошеј не шле, а А. слова не пише. Робитьсья шчось невиданве: з 100 пријателів, котрі „братались, сестрились“, з працьами, котрі доси переважно хвалили льуде, в котрих навіть завзьатішчі вороги знаходили шчось, накінець з готовностью робити јаке вгодно діло, аби дали, чоловік сидить, мов кішка на башті серед повені, дожидајучи кінцьа. Доси, як би не сестра, то був би кінець, — а в сестри својіх 5 дітеј. Ја, звісно, все храбрьсь, все рвюсь в својіх матерјалах, все пишу, шчоб викласти хоть в скільки небудь конечній формі те, шчо набрав та пригадав за 10 років, шчоб хоч кому небудь здалось, як лизень злиже, та на решті бачу, шчо навіть цьа працьа перејіда машину. Иноді зовсім обьективно бачу можливість нервного удару, або сходу з ума. А коли приходить думка стрибнути в Рону, то вірте, не так діти, як III-вј випуск Політ. Пісень, шчо шче не виданвј, вдержујуть. Хоч би јого видати,

— а там шчо буде, то буде!... Та ба, 20,000.000 на нація не може видати навіть 30—40 листів з того, шчо Англичанин признав за „національну гордость“. Навіть најприхвильнішчі льуде кажуть: дуже интересно, добре оброблено, та жалко, шчо до нас мало доходить!...

Не подумајте, шчо ја жаліюсь. Ја тільки констатују: раз шчо Вам, молодшим, ця констатація може на шчо згодитись, — а вдруге вона звинить мене в Ваших очах, коли ја опізньюсь з переробкою Cosquin'a. А може ј не опізньюсь. Може кризіс перејде легче, ніж ја думају, ніж мусить. Будьте ласкаві, напишіть мені зараз же, як пошлете статтьу. Ваш М. Др.

Петербуржець живиј! Не давно писала барвишня, котра мусила јого бачити, ј переказала јому, шчо ја написав довгий лист на јого запити по давньому јім адресу, та шчо ја не получив јого грошеј і прошу, шчоб звістив, як послані, та шчоб зарекльамували. Тепер барвишка мене пита: чи получив ја гроші і т. н. і т. н. Тепер і скажіть, на шчо Адам видумав мову, а Горох алфавит? Но по крајній мірі хвала Озирису, шчо шче не дав Тифонові проковтнути нашого Петербуржця!

Н. 32. Перший лист до Петербуржця.¹⁾

Високоповажній добродіју!

Вибаchte, коли Вам вдасться, шчо ја опізнивсь з одповідью. Ваш листок ја получив не в Женеві,

¹⁾ В осени 1885 р. прабув до Львова молодий студент Українець із Петербурга, здасть ся Дмитрівський, з наміром — порозуміти ся листовно з Драгомановим про різні річи переказані йому кружком петербурських і інших земляків. У нього завязала ся жива переписка з Д-вим. Виіздячи навад

а на селі 4-го, а звідти привіхав в Женеву тільки на другий день, вчора; сьогодніж неділя, пошта замкнута після 11—1 ч., а книгарні цілий день. Завтра ја пошлю Вам книги; наші видання я руські, що Ви просите. Тільки 5 N-ра В. Н. В.¹⁾ нема ще, та кажуть, що ј не буде, бо кружок збанкрутовавсь. Книжку Плеханова посилају взупі з т. IV. В. Н. В. В ній дешчо јсть користне дља нас (окрім того, що повторено після нас через 4—5 років), та багато розмазні (на взгляд тих мужиків, що Чичикову дорогу в „Маниловку, а не Заманиловку“ показујуть, як це впрочім часто бува в кацапських писаннях). Најцікавіше, ј најсміліше (а це дља Россіян дуже велика рідкість), це бунт проти Чернишевського. Тепер би пора критично переглянути початки рос. радикалізма (Черн. Добр. etc.) і тоді б вишло на верх, що коли заслуга радикалів-кацапів в тому, що вони перенесли в Россію європейскій радикалізм, то страшенна біда, що вони јого обліпили отечественною „неумытостью“, поставили без політичної дальновидности, — через що трохи не весь радикальній рух в Россіі (в усій — і з Україною, бо Українців по части розбито, а по части вони сами по необразованности ж дали себе пошити в дурні) за 25 років був вистріл „мимо Сидора да в стѣну“, а то „в корову замісь ворони“. Ну, та не Плеханову піднятись на таку радикальну критику рос. радикалізма. Добре ј те, що зневажений Тихомпровим він збунтувавсь хоч проти Н. Воли, — впрочім тоді, як вона вже „сама себе высъкла“. „Опыта программы народниковъ“ (Спб.) ја

у Россію Петербуржець деякі листи забрав із собою, а отсі два, недатовані, але писані в осени 1885 року, лишив у мене, не важучись брати їх із собою. З огляду на їх ширший інтерес друкую їх тут у повнім тексті.

¹⁾ В. Н. В. = Вѣстникъ Народной Воли. I. Ф.

не читав, як і „Рабочаго“. Думају, що під титулом „народників“ нічого нового і путнього не буде (бо само титло вже ідолопоклонством і містикою отдає, — а нам треба перш усього вольности і критики). Що ж до боротьби Укр. з централістами, то думају, що тепер, коли найбільш авторитетні з них, народовольці, провалились, — з ними тепер легше боротись: може б теоретично ї не боротись, а почати самим робити своје українське діло, щоб завзяти позицію практично. А то централісти не без резону кажуть, що Україні тільки з ними борьаться, а сами нічого не роблять.

Дуже мені радісно получить од Вас звістку, як од одного з товаришів в Петербурзі і Кієві. Шче з Кієва ніколи почувеш звістку, а про петерб. Українців тільки в некрологах і прочитаєш. Будьте ласкаві, напишіть мені, чи багато укр. кружків в Питері, які їх напрямки, що вони роблять, що думають робити в недалекому часі, чи єсть в них стала організація (періодичні збори, касси і т. и.)? Листуватись жа з Вами найрадішчій, — та як до Вас писати? До мене легко: пишіть Mademoiselle E. Rada, Campagne Revaclier, Plainpalais, Suisse; гроші ж посилайте (а ніколи ї листи) Banque Foëx et C-ie, Boulevard du Théâtre, Genève. Гроші обервіть бумажкою, на котрій надпишіть: pour N. 14, або ї на конверті перед уллицею напишіть також. З Політ. Пісень посилају Вам тільки I. виуиск, а з II-го тільки листки, що напечатані, ї корректуру. Не зкінчено, бо ні нашчо кінчить. Треба Вам знати кондїції наших виданьнь. З Кієва жа получају більше-менше акуратно 1500 рублів в рік на життьє; на виданьня 1200 р. мені поклали, як мене вигнано, а 1600 р., як жа їхав за гръраницю. На це жа поклав видавати Ист. П., котрі вважају окрім усього иншого за діло життья своєї особи. Окрім

того квіївські політики деколи посилають мені гроші на видання політичні. Оце літом політики прислали 150 р. та перед тим 500 р. на Політ. пісні, а коли їх видання забезпечено, то на політ. брошюри. Цими грошми ја заплатив часть довгів, бо мені пришлось доплатити з власного кармана 800 фр. за „Воли ревуть“ та 1000 фр. обішлись мене власне окремі відбитки Истор. Польщі, та 900 фр. залшив на мене довгу Подолінський на періодичній „Громаді“, як заболів. Тепер, не получивши в Јулі обіцаних 700 р. з тих 1500 р., котрі мені ассігновані громадьянами на життьє ј типографіју, ја не мају на шчо кінчати 2 вип. Пол. Пісень і навіть брошюрки Костомарова, бо вже 2-їј місяць навіть годујуєсь в довг з сім-јеју і з наборшчыком (останній рік ја вже не платив јому грошми, а він живе в мене, году-јеться ј николи, як јесть гроші, то ділимось). Ја сподівавсь викрутитись грошми, шчо заробльу статтьями в Россіји, — так три з них застръали, бо, кажуть, цензура ј поліція чује мене ј під псевдонімами. Так ось, заліши в „заколдованное мѣсто“, ја ј не можу поки витанцьувати 2 вип. Пол. Пісень, — хоч сподівајуєсь все таки не вмерти, поки не напечатају хоч XVIII в. (XIX-їј можна видати ј без мене, бо зоставсь видати тільки матерјал, а коментаріј увесь зробленіј в брошюрі „Нові украјіньські пісні про громадські справи“).

Додам шче про видання Шевченка, шчо б Ви хоч знали увесь стан наших діл. Ми, т. ј. найбільше т. зв. Кузьма, наборшчик наш, задумали стереотипне видання всього Шевченка (поезії). Для того 2 пражських томи зведено в один, хронологично. З набору робльяться стереотипні форми з папье-маше (по котрим можна для всякого одлити свинцові дошки) і по одній дошці свинцевіј, з котројі можно в усяк-квј час печатати. Робота уся ведеться проміж

другими і через це дуже (надто вже!) не скоро, — але все таки тепер $\frac{4}{5}$ зроблено і до нового року все буде скінчено. Тоді, заплативши франків з 400 за дошки (довгу), сим матимемо можливість, коли хто нам зветь і вишле гроші за друк, папір і оправу, дати стільки примірників повного Кобзаря, скільки треба. Але ж чи треба кому? Галичане довольствується обкусаним Кобзарем, а про наше видання (2 випуска було пушено) навіть не зхотіли звістити в бібліографії „Дѣла“. Російські українофіли тепер в унії з „Дѣлом“, — то може теж знають, шчо повний Шевченко не опортунний тепер писатель. В усякім разі прошу Вас передати громадянам про стан діла з виданням Кобзаря, про котре ја зроблю к кінцю року печатну рекламу з računком.

Як пересилати до Вас книжки? Це трудно сказати мені звідсі. Jestь в Румунії оден хлопець, котрий давно про це побивається, в якихсь стосунках в цій справі з Киїанами. Та йому якось не везе (мені він здається по листам не дуже розумним і торопливим). По його приказу ја послав чимало книг в Букарешт місяців тому з 6—7, та не знају, шчо з ними. Вельку шкоду робить Бісмарк, котрий хапа женеверські посилки, як nihilistische Schriften, так шчо через Германію посилати трудно. Остається Австрія, та тут треба б такого, шчоб перевіз в пассажирському багажі з Цьуриха наур. на Vorarlberg, а далі вже осібні організації, шчоб перевести з Галичини або Буковини в Росію. Як би по обидва боки границі були наші льуде з місцевих жителів? Та як би!... Як би в росс. Українців більше рухливости, а в австрійських менше узкого опортунізму і більше чесности!

Щче застається одповісти на питання про видання росс. емігрантів. Окрім вид. плехановсь-

кого кружка за останній рік нічого не вийшло скільки небудь інтересного: виходить *Общее Дело*, инакше *Генеральская Коза*, котра недавно лизала ручки терористів, а тепер убрикнула їх труши, — та брошюри Алісова, котрих ја вже давно не читају (ватерклозетом пахне!). *Коза* Генеральська тепер перепечатује Льва Толстого „своје сује-мудріје“. Ог і все! Вибач е склад і почерк. Шче не оддыхав од чемоданів, виправа дітеј пішки, кіньми ј парохомом в один день.

Ваш М. Др.

Н. 33. Другий лист до Петербуржця.

Сьогодні рано послав два пакети книг, а третій пришло одкелати на завтра, а тут получив два нових Ваших пакети. Книжки дошљу завтра, а тепер потребују одповісти на Ваші нові питання, як зможу на сксро.

I. Дневник пропагандиста можна напечатати тут. Пришліть хоч по тому адресу, шчо ја дав вище. Виданьяе коштуватиме 75—100 фр. за лист, гльадючи по числу екземплярів (500—1000) ј паперу. А можна напечатати і в Галичині, коли нема нічого обидного дльа австр. уряду ј коли ловкј чоловік візьметься вборонити од поліції.

II. Про Стефановича „житіе“ за грраницеју навряд, шчо б богато було матерјалів; жив день за днем; потроху інтригував проміж „русскими“, чимало брехав на „Українців“, писав не багато: спершу реферат про „народничество“, котрј редакція „Общины“ звајшла безграмотним (тоді вона була анархічноју à la Proudhon і западническоју); потім переробив јого в статью „Наши задачи на селѣ“ (робљючи вступку западникам — город.). Далі написав рецензіју на „Громаду“, де все перебрехав і поправивши трохи (по мојим

показам) напечатав в „Общинѣ“. Проїздившись в Россію напечатав „Дружное Посланіє“, де трохи покусав народовольців, до котрих потім пристав і котрих осоромив промовою своєю на суді (курйоз з нею: тут народовольці казали, що гектографію цієї промови „швіони“ видали, щоб дискредитувати р. с. рев. — а в Петербурзі Л. Нар. В. причислив Ст-ча до „цвѣту партій“). Стаття в *Pungolo* потім увійшла в „*Russia Sotteranea*“; тепер автор певно чимало дав би, щоб їй не було. Коли хочете, ја знайду Вам переводчика на статтю і постараюсь зібрати писання Ст-ча, хоч „Дружное посланіє“ стало тепер рідкістю. Тільки цікавий би ја знати, на що Вам згодилась би матеріяль дльа біографіі цього *delinquente* з неандертальським черепом, котрий більше-б був на місці між конокрадами, ніж між соціалістами?

III. Про Льва Толстого що Вам сказати, окрім: „Жено, что мнѣ и тебѣ“? Ми стоїмо на погляді еволюції-історіі, а він бере Христа як абсолют і крутить його, як йому треба. Так крутили Христа і Евангеліє вже 1800 років і нічого не вишло. Тепер розумні льуде двільяться на христіянство, як на історичний, т. е. перемінний факт, а на Евангеліє, як на літературні пам'ятники звисних часів, — а ключа до впровадження громади шукають в самій натурі цієї громади і їй зросту. Що до науки „не противсья“, то і їй пробували давно і не раз, — та во первих з того і повернулось, а во вторих льуде накінець тратили терпіння і починали противтись. (Останній раз протестанти років з 40—50 терпіли, а як перестали, то зробили Голландію, Шваїцарію, Англ. республіку, С. Ам. Штати, — де все таки лише стало жити, ніж в Візантії і т. п.). Теж, що в Россіі „яретвчать“ Л. Т-ого навіть соціалісти, не дивно, бо в Россіі в загалі до

евольуційного погляду не звикли, а про ход релігійної евольуції нічого зовсім не знають. Тут не допоможе „дѣльная критика“ Л. То-го, бо одна стаття не може замінити школи (гімназії, університета) і постійної печати. До того єсть в Росії елементи, котрим фатально треба переказитись релігійну горьачку: це заміна реформаційного періоду, котри не дала проїти в свій час (XVII в.) Москалям поліція, а нам перше унія і козаччина, а потім поліція ж. Як переказатьсья на релігії, то ліпше візьмутьсья і за політику. Звісно, бажалось би, шчоб хоч соц. молодіж, а надто наша українська менше казилась на релігії, — та на це нема радикального ліку, як наука про історію релігії і почасти христїанства. (Я б радив виписувати *Revue historique des religions*, котра ось п'ять років як виходить в Ліоні-Парижі і коштує всього 30 фр. на рік).

IV. Про листи, котрі ја споминаю в 61—62 N. 13. В. Сл. розказувати гідко, бо вони малюють подлость і дурость людську (Стеф., Аксельрод, Плеханов, Засуліч, Дейч і т. п.). Коротко суть діла ось в чім. Як приїхав ја в Женеву, то зблизивсь з тутешними анархістами (старої школи, прудоновської, а не теперішньої Мозто-Крапоткинської дурне-мазурсько-провокаторської), котрі себе зајавляли Европејцями і федералістами. Вони були недовольні народничеством Землі и и Воли і јакобінством Нар. Воли. От ми і задумали де з ким утворити западническо-федеральній підкоп під „самобитничество“ і „обрусїніє“ господствујучого в 1879—1881 кружка в р. с. рев.; за базис рішили взяти Румунію (Раллі) з Бессарабією і Галичину (Шавлик) з Україною. Аксельрод взявсь поїхати в Росію емісаром. Тільки там його записали в „самобитные“, в „Чорній передѣль“ (од котрого він одхришчувавсь в листах до мене) і він звів діло на те, шчо при-

слав од якогось „южного“ кружка програму, хоч і „черно-передільську“, але все таки „Федералну“. Програму ту мусила виправити комісія з Ст-ча, Деяча, Плеханова, Жуковського і мене. Її привезла делегатка і оставила в мене. Але поки А-д був у Россії, Жуковськij (западник і федераліст, трохи не українофіл, див. „Реформи и революція“, отдѣльный оттискъ изъ Общины, изд. Громады) посваривсь зо мною через Польаків і в купі з Польяками (!!) став за централізацію і обрусѣніє „проти націоналізма“. Чернопередільці тоді щось шахрували з Польяками і собі бацнули за централізацію, забувши навіть те, що сами написали в 1-му N-рі. Звісно, що довідавшись, що А-д прислав мені програму з федеральними јересями, та ще і з цитатами на „Громаду“, вони скандалізувались і взявши в мене програму для перегляду, дальше заховали јї і кликати мене до комітету не думали. Тимчасом Аксельрод пријїхав в Руминію і прислав мені лист, в котрому був і другij з підписом „хлопцям“, до Ст. + Деяча. Ја поніс јого в ресторан, де вони обідали, і застав там все „сонмишче“ і делегатку. Завелась розмова і про програму. Вони стали щось перебрїхувати і на решті Пл-в викликнув: „Да вѣдь программа у насъ!“ „А у мене копіја!“ — сказав ја. Через 2—3 годни приходить „делегатка“ прохати, щоб ја оддав „копію“. Ја сказав јї, що копії цілојі в мене нема, јесть тільки частина (введеніє) зроблена Павлком (теж членом конспірації, як сказано) — і що в јїї інтересі, як вірної делегатки, не тільки не одбирати в нас цього шматка, а навіть дати нам повну копію програми, бо по всьому видно, що „чернопередільцы“ ту програму не хотять пускати в світ. Делегатка і сама призналась в цьому, але все таки плакала за копією. Тоді ја сказав, що

бачу, шчо все це діло jde так несурjозно, а по-тому ja напишу А-ду, шчо вмиваю, руки а jji обiцьюю випросити „копiю“ в Павлика, як побачу. Так ja i зробив i однiс копiю в квартиру сонмишча, де застав одного Ст-ча, j отдав jому ту копiю. На мою звiстку Акс-д одповiв менi листами, в котрих прохав не зрiкатись редакцiї, жалiвсь менi по секрету на чернопередвльцiв i Жуковського j т. и. На рештi приjхав i привiз менi лист од кружка, в котрому мене прохали приложити руку до програми j печатати. Але Деjч стрiтив Акс-да (як сам тоj розказував Павлику j менi) словами: „Вибiраj або нас або Др-ва,“ — А-д перельакавсь. Ja тим паче одрiксьа од редакцiї i прохав тiльки Акс-да, шчоб вiн по-вiдав усе „кружку“. А-д поjхав, потiм вернув-шись сiв в Цурiху. Проjшло бiльш року, — i коли „делегатка“ попалась в тюрму (якась Евге-нiя) i Павлика теж не стало, чую ja, шчо Ч.-Пер-цi розказують, шчо ja викрав з конверта якусь програму i т. п. (Потiм в листах до Сi-човикiв у Вiдень писали вже, шчо копiю ja по-слав в III отдiл.). Приjхав А-род, (котрого Ла-вров рекомендував у хронiсти Мальшиньському в Вольное Слово), ja jому j кажу: „Глядiть, шчо брешуть; приjмiть мiри, а то буде погано, як ja возьмусь“. Акс-д боживсьа, шчо до мене дiшли фальшивi чутки. Тiльки ja получаю лист од одного „jужанна“, в котрому всьу „емiграцiю“ i мене винуватьаь, шчо программа не напечатана, а з дру-гого боку, другiй „южанин“, приjхавши з Моск-ви, каже менi, шчо в Петро-Розумовському хо-дить по рукам чернопередвльська программа, буцiм то редагована спiльно зо мною, i розка-зують, шчо ja за одно з Ч. П. Саме тоj час з'я-вльаjетьсьа брошюра Черкезова з брехвею про моje похищення документа. Ja питаю Акс-да, шчо вiн буде робити? Вiн просить мене нiчого

не писати, а обішча сам виступити проти брехні. Проходить час, і Акс-д пише мені, шчо він забув, шчо таке посилав мені, і потому виступати проти Ч-ва не буде, а шчо, мовльав, коли в мене јесть јого листи, то він би готовиј передати діло третејському суду. — Ја одповідају, шчо не розуміју, в чім ја з ним мав би судитисьа, та коли він хоче, то прошу дозволу подати на суд усі јого листи. Тој одповіда, шчо пише наскоро в дорозі, поки каже тільки, шчо ја можу робити ј јого листами, шчо хочу. На тим і замовк — і підписујетьсьа на запросі-протесті Пл. і К-о. Ја, звісно, плуунув на них. І тільки тоді, јак довідавсь, шчо брехњу розказала Ч-ву В. Зас. (котра тим часом ходила до мене на ради і переговори) і коли післьа того, јак получивши звістку, шчо Ст-ч дуже себе погано держить в тьурмі, ја мусив предостерегти В. З-ч, а вона мене звела (нежданно дльа мене) з Д-чем, ја нагадав цју справу, написавши В. З-ч, шчо б вона мене наперед не зводила з завѣдомыми клеветниками. В. З. предложила трет. суд. Ја пријняв з умовоју, шчо вона сама вибере сторону ј за мене, та тільки, шчо б суд був гласниј. Вона тоді предлага умову, шчо б при суді розбирали також і те, чому ја не хочу одповідати на отвертиј лист Пл. і К-о і шчо б судивсь і з ними. Ја одповів, шчо лист осібне діло і шчо можу судитись з неју, бо вона повторьяјучи брехњу, могла бути „в недоразумѣнію“, — а ті пани добре знали, јаку программу ја получив, јак получив і јаку копију оддав сам јім — значить, вони могли бути тільки „завѣдомыми“ брехунами, а з такими ја не можу судитись. Засуліч одповіла, шчо коли ја не хочу судити ъ з Пл. і К-о, то ј вона не хоче зо мноју. Тоді ја вже покликав јіјі судитись за брехњу, котру вона розпускала. Вона одповіла, шчо не може оддільатись од своїх пријателів. Послі, коли

ви́явилось, шчо за пти́ця Стеф. і коли всім ви́явилась народновольсько-дега́євська грязь (од котро́ї ја остерега́в р. с. рев. массу), ј коли при́їхав сюди Степняк і його жінка, котрі були при справі з програмо́ю (в мене́ єсть јіх листи, де вони́ розка́зують все діло так, ја́к ја написа́в Вам), то Плеханов і Де́я вже звернули́ все на Стефановича. Вони́ розка́зують, шчо Ст-ч, коли побачив, шчо ја јду́ (з копі́єю), то випхнув јіх в другу́ хату, замкну́в јі́ї і коли ја пішов, то вквнув копі́ю в ка́мін, а јім сказа́в, шчо копі́я то була́ не з програ́ми, а з осібно́го, інтї́много листу́ Акс-да і шчо він би́ то зробив мені́ до-статочні́й ви́говор, так шчо да́лі вже не треба́ јім про це зо мно́ю ј говори́ти. Може́ це ј прав-да, і тоді́ ви́jde, шчо Пл. і Д. не завідо́мі клевет-ники, а тї́льки попи́хачі Ст-ча. В усьакі́м разі́ всі вони́ ј Зас. показа́ли себе́ зовсім не джентль-менами́, а Акс. просто́ дрянь. Він так себе́ оправ-дува́в Павлику́ (котри́ј ніколи́ не бреше): „Знаете́, П-кз, ја́ жидъ́ и бою́сь Ст-ча́ и Д-ча“!...

Ну, тепер мені́ треба́ сказа́ти, ја́к Лир: „Добри́й аптека́рь, да́ј мені́ унци́ю мускусу́, шчо́б очисти́ть мо́је вообра́жені́е“ — і пере́йти до лі́тературно́го террорі́зму ј федера́лізму.

V. Те, шчо в Росси́ї прозва́ли терроризмом, власне́ ј не терроризм і не ма́је собі́ теорі́ї в Евро́пі, а значить, і в лі́тературі. Шчо́сь поді́бне, тї́льки шче́ більш чу́дне, стали́ тут видумува́ти нові́ анар-хісти, та тї́льки јіх писа́ньня, котри́х полови́ну творять шпіо́ни-провока́тори (*La Rev. Sociale*, Правда) те́ж лі́тературо́ю назвати́ не можна́. Була́ в Евро́пі лі́тература́ царевбивства́: стара́, нај-більше́ по латині́, показана́ в мо́ї́й брошу́рі *La tyranicide* (посыла́ју). Дивно́ мені́, чо́му тер-рористи́ з народникі́в-роско́лофі́лів не переробили́ по сво́јому́ Мі́льтона тра́ктатів. Дешчо́ зна́дете в кни́зі *Lafitte, De la democratie pendant la*

Ligue. Про теорію царевбивства і тероризм часів великої фр. революції знайдете в усякій історії тієї революції (напр. з новіших Castille Villaurmé), найповніше в Mortimer-Ternaux, Histoire de la terreur і Vallon, Histoire de tribunal revolutionnaire. В публичній бібліотеці це все певно єсть, як і Bucher, Histoire parlementaire de la révolution française, де знайдете в відповідних місцях промови, процесс і т. н. Добре б прочитати Edgar Quinet, Le Révolution, а також порівняти з револ. французькою рев-ю С. Амер. Сполуч. держав, — останню хоч по Найману (єсть і т. в руській перекладі); добре прилучити статтю Макс. Ковалевського в В. Європи недавно про старі основи самодержав в. Сп. А. Держ.).

Про федералізм в принципі з писаній континентальних перше місце займає Прудона Du principe fédératif (англійські і іспанські речі я мушу пропустити, спом'янувши тільки Рі-у-Маргал, Les nationalités, переклад по німецьки єсть С. Franz, Der Föderalismus — неудо́вова-ривні і Etwäs — тепер не дістанете). Багато доброго єсть у Мілля, О свободѣ, Лабуле, Госуд. и его предѣлы, Od. Barrot, De la centralisation et ses effets; Dupont-White, L'individu et l'état і в старого В. Constant, Principes de politique. На цім позвольте перестати. Бо́юсь пропустити пошту. Але теоретично про федералізм за і проти можна спорити без кінця; єсть речі, де треба централізації, є другі — децентралізації. На практиці в федеральному питаньнї важні дві точки: а) в націон. фед. легкість освіти і близькість суда і адміністрації до льудей на національній мові; про стан цього діла тепер в Європі є добра книжка Fischhof (його матерјали) Die Sprachenrechte in den Staaten gemischter Nationalität; б) в адміністративному строї ведення діл тимв, хто в них найбільше заінтересованв. Останнє найліпше видно на де-

талях життя громадсько-державного в державах централізаційних і федеральних. Треба показувати нашим льудім, як живуть в Швейцарії, Англії, Сп. Д. Сів. Америки., розяснити деталі конституції державних, провінціальних, муніципальних (Decombynes, Les Constitutions Européennes; Daréste, Les Constitutions modernes). Спеціально почасти того, як росла ідеја демократії обік з ідејею вольности в Швейцарії, интересна книжка Th. Curti, Gesch. der schweizerischen Volksgesetzgebung. Важно слідити за тим, як тепер з ріжних боків підїдають централістичній парламентаризм. Про статті Lebellet і др. јесть в Вол. Слові, про книгу Hines (?? тепер вziali в мене) в В. Евр. „Кризисъ Парламентаризма“ Словимского (не все вичерпано). До тогож сорту Lanordouys, Les assablées parlantes.

Ја б прохав Вас як најскорше зробити мени виписку казки про одчитуваньна заколдованого або мертвјака в Рыбникова, Пъсни, IV 234—9; Пермскій Сборникъ II 173—4; Худякова Сказки I N 11, Эгнограф. Сборникъ V 129—120. І в загалі ја б дуже прохав Вас знајти чоловіка, котриј би вzialсь робити виписки з њвжок, тільки скоро!

Чи не можна б купити не дорого Radloff, Proben der Volkslitteratur d. Türkenstämme Sibiriens, вид. Акад. Наук.?

Ціну наших видань знајдете на сорочці Вільнојі Спілки. Вольного Слова малі N-ри по 50 сантимів, великі по 1 фр. Зробіть сами сумму і одкиньте 50%, а коли хочете, то ј більше. На руські книги заплачено: 5 + 5 + 2 франки = 12. Перевилка коштује 10 ф. 25 сант. Получено од Вас 10 франків. А тим часом хоч кричи: довг, довг і довг. Та просіть, шчоб писали. А то просто вноді хочеться в Рову стрибнути і все думајеш, шчо ти нікому не потрібен в громаді, а сімї тільки шкодиш, задержујучи јїјі тут.

Рік 1886.

N. 34. Лист до І. Фр. Chemin Dancet 14, 2 Януарія 1886.

Шановний земляче,

Ще позавчора получив ја Ваш листок. Спасибі, шчо послали пакет в К. Ст., — тільки чудно мені, шчо в Вас (в Гал. чи в усій Австрії) нема посилок Geschäftspapiere з бандеролежу, коли вони вивовлені інтернаціональною конвенціею, — так всьуди ј получав такі посланки з Германії ј Россії.

Спасибі також на добрім слові ј за добру думку, — тільки все таки жалко, шчо Ви поспішились написати про мене листи в Россію. Дуже бојусь, шчоб вони не зробили лихого вражівнья, а то ј шкоди. А шчо страху вони наведуть напр. на А-ча, це вже діло вірне. До тогож ці листи зовсім не будуть мати практичного наслідку¹⁾. Ви не знаєте стану річеј. Шчо до сестри, то Ви дуже помилујетесь. Вона, або лишче чоловік јїї мајуть дуже не богато, а останніми часами, через глупость адміністрації, котра поручила К. перебудувати монастир на суд, а грошеј не назначила, так шчо жиди-підрядчики всі контракти обернули на К-ча, — зовсім у довгах (надіјуть сьа, шчо виплатять сьа, коли накі-

¹⁾ Я звертав увагу деяких Українців, в тім числі й сестри Д-ва, на його сумний матеріальний стан. *І. Ф.*

нець їм гроші за суд звернуть, — але коли?). До того К. помага своїм родичам, між инчим одній сестрі, шчо в ссилці, і другій, у котрої чоловіка вислано. Останній $\frac{1}{2}$ рік і ми прожили тільки помічю сестри, чого мені найбільше тьажко. Громада теж властиво видавала мені більш, ніж може як кружок, хоч менш, ніж обіцьала і шче менш ніж мусилаб давати як партія. Тут, коли хочете, громада винувата, бо через нерухливість мало до себе притягла льудей з ширшої публіки, а через неконсеквентність і реакційні виходки і звязки (і в Росії і у Вас) навіть одниха од себе симпатії прогрессивної публіки (колись було в Черниг. губ. дльа „Впередь“ збиралось по 3000 руб. в тиждень і примушені приміром других навіть українофіли давали по 50 руб. ті, в котрих ја було на громадські виданьня ледви по 10 виривав). Так це діло таке, шчо не поправите в один час. Власне кажучи, недодачі громадьян наших були завше. З того часу, як ја в Ж., ја ні одного року не получав стільки, скільки назначалось, і приплачував навіть за екстренні замови (напр. на Волів мені вислано 1000 фр., коли виданьня коштувало в двоје; ја доплатив з заробка в Рекльу). І все такв, кажу, кружок давав більше, ніж од нього можна вимагати. З цього боку нового в моїм стані тільки те, шчо ја тепер не маю заробку, шчо б докладати недостачі. Тут Квјане не можуть нічого помогти. Моглиб Петербуржці, так там одні дмуть сьа на мене за те, шчо колись не вдержали Жит. од подачі дурної і лакейської записки Лоріс-Мелікову про українофільство як корвєнвј дльа урьяду рух, бо він одводить молодіж од соціалізму і політики до націоналізму і культури. Другі, напр. Мордовцев, до котрого ја мав глупость обернутись (за одно з справою добуваньня варьянтів у Костомарова), не прощають мені того,

щчо ја був проти них, коли вони з дуру вискочили бути проти українофільства. Так бачите, Ви тут нічого не поробите Вашими листами. Одна велика вина Кијан, щчо зовсім нічого не пишуть. Це мене найбільше пече після торішних розмов Тр. і листів А-ча. Та ја бојусь, щчо Ваш лист тільки пошкодить: льуде не прощчають другим того, щчо вони перед ними винуваті, а коли можна причепитясь до того, щчо, мовляв, таквј сьаквј жалі-жеть сьа на нас, то окривджениј тим паче стаје винним.

Щчо Ви кажете, буцім ја впав, бо стратив віру в себе ј льудеј. — теж не зовсім вірно. Ја багато віри в себе ніколи не мав, бо знају свої невеликі сили. Одно тільки ја також знав: *gutta cavat lapidem* — і працьував як міг. Працьују ј тепер, навіть може більше, ніж колись. Та тільки обставини звернулись так, щчо моја працьа навіть не видна нікому. Про льудеј ја завше державсь правила: не дуже на них складај сьа; обертајсь з усьаким як з најліпшим, але не дивуј сьа, коли наскочиш на гіршого. Та щчо ж ја буду робити, коли вијшло на те, щчо зовсім не можна покладатись на наших земляків і щчо вони показујуть себе, чи *volens* чи *volens*, а гірше самого пессіміста? Про Россіјан ја говорити не буду, бо вони живуть в обставинах самих антисоціјальних. А Ваші могли б хоч в чому небудь показати, щчо вони таки соціјальні звірі. Ја вже про відносини до мене особисто не буду говорити, бо јіј богу аж смішно, щчо після того, јак ја вигризав у київських громадян гроші на бібліотеку Січі (нагадују Вам, щчо мене прозвали з злоју іроніјеју Михајло Галицквј за те, щчо ја завше приставав з Галичанами), ј сам двічі видавав по 800 руб. на заплату довгів за книги, котрі zostались в тіј бібліотеці, — ја не можу знајти Січовка, котриј би дльа мене зробив деколи випеску з книги (коли

я ж роблю дльа чужих льудеј з Бретані, а мени робльаць Англичане, Італїянці і т. и). Про Федьковича, про „Союзъ“ і т. и. не буду говорити лїпше зовсім. — Ну, а дльа себе, дльа својеї ідеї шчо робльаць Ваші земляки? молодїж? Не може бути спору, шчо останньа була на лїшшїй дорозї в 1875—77, нїж тепер. Ви скажете, шчо треба вірити в прогрес. Так, в Англії напр. ја в нього вірю, бо бачу, — а в Персії, в Егїпті!... Про Галичину ја можу сказати як јамщчик у Горбунова: воть подїжъ ты, шестьнадцать лѣтъ и все на эфтомъ самомъ мѣстѣ (перекїдајусь)!

Про Ваших соредакторів і Ви на кїнець кажете: свинї вони! Ја ж Вам це казав шче тоді, коли доказував, шчо првставши до Зорї замісьць свого журналу Ви зарїзали і справу і себе самого підрїзали. А тепер якїж будуть послїдки з того, шчо Ви таке признали? Ви все таки зостались з свиньами, та шче і мене до них затьагли і дајете закусувати. Оце получив ја оставнїї N. Зорї Парт-ого. Мого листу нема, а між тим знов је мої двї статїї приобїцьванї. (В Россїї, кому треба, вєї знајуть, шчо Коскен — моја робота і шчо збїрка 1808 р. је тїльки в мене). Виходить, шчо свинї на моје зерно будуть собї шче мїшки приманьувати! І мени, коли приїдеть сьа накінець виводити свинєї на чисту воду — а це треба в санїтарних цїльах — то знов приїдеть сьа показувати і Вас в дуже дивогльаднїї ролї. — Ја Вам најсурјозно раджу: примусьте Ви нову редакціју напечатати мїї лист (з примїткою, шчо він був присланиї шче до старої редакції), бо ја непремїнно, пождавши мїсьаць, напечатаяу вєю оцьбу справу окремими листками. В усьакїм разї ја Вас тепер оффїціально, як члена редакції, прошу передати в редакціју мїї запит, як вона дума зробити з моїм листом, і коли не хоче напечатати, то одиовїсти

мені прьамо ї ясно і вернути мені лист як документ.

Ваш М. Др.

Чи чуть шчо про П-ка? Ок-го не чуть. Всьа-квї раз забувају Вам написати, шчоб Ви таки дали „Пол. Піснв“ в Акад. Круж. Треба шанувати фірму окремо од тих, хто сьогоднї під неју сидить. Завтра можуть бути инші. А до того, коли вони доносьать, то ї народовці теж доносьать і на них і на нас. Над цим грїхом ніхто в Львові не возвисивсь сурїозно.

Ом. Огоновському порадыте добре переглянути його Die Ruthenen в Encykl. v. Ersch und Gruber. Там јесть помилки. Целевича „Переход козаків“ просто скандал, звісно, окрім актив. Вступ такї мїг написати тїльки чоловік, котриј в руках не держав Костомарова. Не відомі йому ї Дневнїя Зап. Марковича, котриј був у тому поході. Сором, сором і сором! Шчедрївки в „Зорі“ всї не нові. Далеко повнїшчі варїанти јесть у Головацкогo ї Чуба.

*N. 35. Лист до І. Ф. Chemin Dancet 14. 14
Janv. 1886.*

Шановнїј земльаче,

Позавчера получив Ваш лист. Об тїм, шчо зроблено, зајво споритись, а через те скажу тїльки трохи в поправку того, шчо Ви пишете з поводу листів Ваших в Россїју про мене. 1) У сестри нічого перемїнитись не може: за Гоголя треба ж все рївно заплатити; обїцьянок Кобринськїј теж треба додержати. Теорїја ж Ваша: Erst die Menschlichkeit, dann die Kunst, до мојеїї пригоди не підходить, бо ја в Женеву посланїј дльа Kunst. 2) В Київі теж все по старому: ја все добивавсь

получити нестільки гроші (продавши шчо небудь з мајегочку жінки-дітеј гроші ја здобуду), а лист з програмоју праці чи ліквідації женевських інституцій: чи мені видавати З випуск пісень? шчо робити з чоловіком наборщиком, шчо з типографіјеју, складом книг і т. д.? Такі питаньња зовсім не філантропичні, а чисто ділові, обіцяв мені вијаснити А-ч, та ј доси мовчить. Ја впрочім цього ј ожидав! І Ви Вашим листом не здвигнете јого з місця. Хиба кумедно, шчо прибавилась четверта варјація на мотив, котриј грајемо ми з землякаами останній рік: знову пишуть: вислано, — а ја знову не получив. Тепер треба, шчоб впјать ја написав: не получив, ergo шукајте, а мені одповіли впјать: вислано і т. д. і т. д. Зостајеться заспівати:

Ој ти брате, ти Мусіју,
Чи бачив ти чудасіју?

Ја не бачив і не чув нігде, окрім між Українцями, котрі при всіј шчирости і пр. ніякого простісінького діла не можуть зробити, шчоб не заплутати.

До таких простісіньких діл, незвісно ј якого розуму заплутаних, належить і процес міј з Зореју. Обрид він мені до оскови. А потому ја предлагају шче один, здајеться вже, најпростішчиј вихід: лист міј мусять же бути в редакції; хај К-вј рішить діло, і хај одповість мені, јак всьакому иншому корреспонденту в кінці газети, шчо знаје. Ја всьакоју одповідьдју буду довольниј, бо покладајучись на Вашу рекомендацію сподівајусь, що К-вј, јак чоловік совісниј, порішть діло, зваживши јак принципіальниј бік діла, так і свіј стан і інтерес партіји, газети і т. д. Тільки хај не тьагне діла.

Такиј же простіј вихід і в справі мојого сотрудництва в Зорі, котору справу теж јакась нечиста сила, котра орудује українськими спра-

вами, встигла заупутати. Коли редакції интересна моја праця, то хај об тїм напише до мене, як це роблять звичајно всі редакції, котрі хотять сотрудників. Теж саме хај зробить і з Вовком, коли хоче його працьу ј матерјал.

За Баронча велике спасибі. Робльу виписки ј як звінчу, одішльу назад.

Од Ок-ого получыв книги з Полі, а потім лист з Станиславова. Він до мене не добравсь. З книг Краусс в мене давно був, Аѳанасьева ¹⁾ Р. Нар. сказки теж і ја питав про Аѳ-ва Поетическія воззрѣнія славянъ на природу, а не казки. Ок-вј пише, шчо Ви просите вислати книжки Ваші скорше, а Січові можна довше держати. Котрі Ваші, а котрі Січові, ја не знају. Напишіть. Поздоровляју з новим роком.

Ваш М. Др.

Чя дали Політ. Піснї в Акад. Кружок? Про Целевича ја писав не к тому, шчо таких статей не печатати, а к тому, штоб такого не писати. Не буде добра в крају, поки льуде будуть виховувати свїј розум на безпідставному верхоглядству.

*Н. 36. Автограф Драгоманова з 4 (16)
Січня 1886²⁾.*

. . . Що нам новий рік принесе? Відай теж саме, що й торік: гіркев нічого...

¹⁾ Котриј, к слову, вовсім не Чужбинськіј. Аѳ. Чужб. був Українець доволі гаупиј, а Аѳанасьев просто — кацап, доволі розумниј.

²⁾ Отсей автограф — переписаний рукою Д-ва уступ із листу до нього одного Українця, — мабуть М. Старицького — друкую тут під датою написаною на ньому, хоч се, як кажу, лист не Д-ва, а до Д-ва. І. Ф.

Літературних праць бідно, — я розумію про праці солідні, — бо нема рації писати що небудь під сокиру заборони цензурної. Останніми часами репертуар драматичний збогачуєть ся чим раз більше новими утворами. Але й тут на двоє гадати: схочуть — пропустять, не схочуть — висукають такі причини, які сами здорові вигадують.

В имья святого розуму, в имья хоч найменшої віри в людей, не губить її до тих, котрі шанували, любили Вас із усією сімьєю Вашою, котрі добре цінували Ваш хвет і талан Ваш на полі розробу нар. матерьялу, на полі списування истор. подій в житті народу нашого і котрі й доси не залишили в серці своему тих же щирих, гарячих почутків. Що хочете думайте-гадайте про особисті почуття людей до себе, тільки одного, благаю, не думайте, що праця Ваша над народним матерьялом не єсть потрібна рдині.

Цей і цей дійсне шлях, виключно цей шлях потрібний, корисний, многоцінний, силновдатний. Пробі не кидайте його, не цурайтесь. Ніхто тіі роботи, крім Вас, не зробить, будьте певні.

N. 37. Лист до І. Ф. Chemin Dancet, 31 Яанв. 1886.

Шановний земляче!

Сьгодні в ранці одіслав Вам Баронча, з котрого одначе не все вспів переписати, шчо було треба. Коли можна, трошки згодом візьміть його вп'ять дльа мене. По дурному ця книга зложена, та видно, шчо матерјал був перед чоловіком дуже цінний, а дльа моїх студій — безцінний, так шчо хоч всю книгу перепечатуј. Получив ја од В-ја гроші. Коли будете писати в Київ, то звістїть, шчо К-чевський 50 р. получил і дуже дявује.

Мају звістку ј з Петербурга — далеко не таку рожеву, як те, шчо Вам писали з Києва.

Кажуть, що почали старатись, щоб помістити одну мою працю в якомусь товстому журналі. Про гроші нічого не пишуть. Ну, та це тема скучна. Я сам на неї махнув рукою і став на тому, щоб продати що можна, та викінчити III т. пісень і стереотипного Шевченка, котрих вже майже весь набраний. Треба конче напечатати, хоч поки 500 екз., аби був, аби нагадати, що не вся українська література скопцями пишеться, та ще і скопцями добровольними. Оце начитавсь ја перших NN. Д'яла, Буковини, Зори за 1886 р. і думају: наслав бог багато ляха на нашу землю, а такого пче не було, щоб льуде сами себе оскопльали, та ще за дурницю: за уніятський клерикалізм! Ваша примітка до Льуборадських нагадала мені примітку в Правді 1873 р. до казок про попів: 12 років дурнісінько пропали для нас! Коли навіть Льуборацьких не можна пускати в світ без такої примітки, то ја вже не знају, яку живу справу можна буде зачепити в Зорі живими словами? Не берусь загадувати, чого Ви доб'єтесь в Галичині, — хоч і думају, що коли народ у Вас не дурнісінький, то він або сам отвернеться од Вас, як одвернувся од сьвятоюрців, або „обрусителі“ Вам його одіб'ють, коли хоч трошки порозумніщајуть та виступлять з агітацією аграрно-православною. Ну, а в нас на рос. Україні коли українство не видума нічого розумнішого, як теперішня Ковишчина з „Зореју“, то молодіж ви'ять піде за рос. „народовольцями“, коли вони знову прокинуться, і буде цілком мати рацію.

Простіть, що ще не висилају Вам грошеј. З першої получки од матері вишлю Вам хоч половину, коли не всі.

Ваш М. Др-ов.

N. 38. Лист до І. Ф. Chemin Dancet 14, 6 Фебр. 1886.

Шановній земльаче!

Получив учора Ваш лист і „Зорю“. Замітка про мій лист виїшла, як і слід було ждати: редакція зробила все можливе, шчоб виставити Др ва дурнем, — а так як він і єсть дурнем, хоч може „съ другой стороны“, — то так йому і треба.

Просьби про Шевченка сповнити не можу, вже хоч би через одно те, шчо не маю під рукою матеріялів.

Шчо „Дѣло“ не пускають вже в Россію, тому нічого дивного нема. Дурна б була цензура московська, шчоб забороньати укр. книжки свої, а пускати австрієські. Важно тільки те, шчо „Дѣло“ підскочило під заборону пієльа вьсього його лакејства навіть до рос. православія, котре воно хотіло підпирати проти штунди і т. в. і шчо його заборонили за лакејство папізму од імені вьсього укр. народу! Коли цього не рознесуть Аксакови і Каткови по Россії, то можна буде навіть радіти, шчо „Дѣло“ не ходитиме у Россію і не буде класти сорому на українськїй рух.

Шчо незабаром і „Зорю“ спивьать, це тільки питаньня часу. Кажучи по совісті, в тім великої страти для України не буде. Же це нитка — коли певно „Зорю“ получають 30 мастодонтів, а 80 створінь постдільувіјальних здвигають плечами читаючи „Зорю“. „Нитка“ буде тільки тоді, коли „Зоря“ буде хоч в чому небудь доповньати петерб. і моск. журнали та буде більш європејським журналом, ніж россієські.

Баронча певно вже получили. Шче раз спасібі. Павлику кланьајтесь і скажіть, шчо лист його ја получив і почав одповідь, але як треба написати цілу діссертацію, а в мене дома не зо-

всім благополучно (Ліда трохи в гарбачку нервову не вкочила і тепер ще слаба), то ја перервав писаньня. Завтра мабуть зкінчу. Страшенно ј мені жалко, шчо П-ку не можу помогти. Вам би порадив помістити јого Ланге або Тіле в Зорі, заплативши хоч трохи за роботу, — то була б поміч чоловіку ј нитка міцнішча ніж $\frac{3}{4}$ того, шчо друкујеться в Зорі, — та звісно, рада моја піде на вітер. „Голені вуси“ і т. в. будуть печататись, а європейські речі хај полежать!

Кал. — не второпав навіть Ор. Левіцкого. А в цього остатнього најцікавішче — показ, шчо братства спершу були не реакціеју за православіе, а початком свого роду реформаціі, — думка, котру ја ще в 1870 р. в В. Евр. казав потім в I томі Громади ју В. Евр. 1884 в статті а поводу јубилеју Федорова-друкаря.

Про Руданського пријміть в досвід такі факти: ја переслав јого першу пісню Іліади в Правду ще 1869 р. і прохав надрукувати ј написати до Руданського лист. Правдъане манускрипт згубили, а листу до Руд. не написали. Руд. розсердивсь на мене ј не одповів мені на 3 листи, — аж коли ја случаєм здибав у Флоренціі в 1872 р. одного пана з Јалти, шчо дуже прихильно говорив про Руд., ја попрохав написати до Руд., і тој одповів сухо: скажіть Др., шчо ја залишив усаку літературну працьу. Незабаром Р. вмер і вже од јого брата дістали ми в Квјіві јого манускрипти. Ја знову послав у Правду перші пісні Іліади і I п. Енеїди, але насилу догрив сьа, шчоб јіх почали печатати. Гриз ја Правду шчось років а 2, та ј то Правда не напечатала всього а Іліади, шчо послав јіј Руссов. Безспорно Правдъане причинились, шчоб добити енергіју Руд. до житьтя і шчоб погубити јого працьу по смерти.

А впрочім — навіщо ја це все пишу Вам? Коли вже наисав одно лишньє, то привишу

ї друге: оце в середу читав ја остатню конфе-ренцію в тутешньому студентському товаристві (Россіјане всьаких сортів, з Дьахами і Жидами, Болгари і т. и.) про стан науки folk-lore. Після вводу ја концентрувавсь на легендах релігійних польських, великор і укр. — звісно, порівнячим методом. Вишло в мене три періоди, або ліше — уклади: 1) церковній, 2) апокріфічний (жидівсько-магометансько-богумильський), 3) протестантський. Більшість укр. легенд вклалась в останній. А наші „народовці“ розпинаються за православје і унію! Звісно, що ја своєму етуду не знајду місця ні в Россії, ні в Галичині. Попробую обробити дльа Archivio per le tradizioni popolari.

Ну, бувајте здорові.

Ваш М. Др-ов.

№ 39. Лист до Прихильного без дати, з перших днів лютого 1886¹⁾.

Любезный землякъ!

Сейчасъ получилъ Ваше добавочное письмо. Брошюрки посылаю. На вопросы могу отвѣтить только приблизительно точно, такъ какъ Вы не пишете о времени и мѣстѣ высылки денегъ. 300 руб. получилъ еще въ зашломъ году, а 500 руб. отъ Окуневскаго въ прошломъ. За тѣмъ получилъ черезъ барышню, что была во Львовѣ, 150 р. (Получилъ и изъ Франціи в к. прошлаго

¹⁾ В сѣчні 1886 приїхав із Київа до Львова делегат від тамошньої укр. громади з соборним листом до Драгоманова. Той лист вислано поштою, а потім делегат написав ще додатково лист від себе. На сей останній лист Др-ов відповів отсим листом без дати, майже рівночасно з просторим сліду-ючим листом із 8 лютого. З обох листів делегат зняв собі копії, а оригінали лишили ся у мене. Ф. І.

года 150 р., но это, кажется, не тѣ деньги, о которыхъ Вы спрашиваете.). О 100 руб. я могу написать только то, что, кажется, уже писалъ Вамъ. Въ прошломъ году лѣтомъ былъ въ Львовѣ гражданинъ изъ Петербурга и требовалъ книгъ. Осенью я получилъ отъ него письмо, въ коемъ стояло написано „Посылаю 100 руб., а черезъ нѣсколько времени вышлемъ больше“. Я давалъ этому господину адресъ одного банка для высылки денегъ, и потому думалъ, что онъ высылалъ на банкъ, — но банкъ клянется, что не получилъ. Остается одно, что какъ нибудь пропало на почтѣ, ибо иначе корреспондентъ мой извѣстилъ бы меня, что и онъ ошибочно написалъ о посылкѣ. Я нѣсколько разъ предупреждалъ, чтобъ искала пропавшую посылку, но больше никакого звука изъ Питера не получалъ. Что это значитъ? Это мнѣ тѣмъ болѣе грустно, что я утратилъ и единственнаго корреспондента, который мнѣ аккуратно исполнялъ просьбу, выписалъ нѣкоторые матерьялы изъ книгъ, которыхъ нѣтъ въ продажѣ. Если Вы имѣете въ виду такого благодѣтеля, то укажите. Ей Богу, по цѣлымъ годамъ лежатъ у меня неконченныя работы изъ за того, что некому сдѣлать выписку страницъ въ 2—5. И странное дѣло: въ Парижѣ, Лондонѣ, Оксфордѣ находятся изъ туземцевъ — намъ чужеземцевъ — люди старые, по горло занятые, которые дѣлаютъ мнѣ подобныя услуги, а въ Вѣнѣ и Питерѣ, гдѣ нашихъ земляковъ и патриотовъ куча — не находится. Не смѣю приписать это отсутствію патриотизма и приписывать своей непопулярности, но отъ того мнѣ не легче, да и популярности не приобрѣтешь, не выпуская работъ изъ „портфеля“. *Circulus vitiosus!*

Я не знаю, какъ пойдетъ въ Россію мое длинное письмо. Во всякомъ случаѣ передайте

какъ устную добавку отъ меня двѣ вещи: 1) что я настолько не уклоняюсь отъ писанія на русскомъ языкѣ для заработка, что вѣсколько разъ просилъ столичныхъ людей, въ томъ числѣ въ послѣдній разъ одного плодовитаго писателя изъ Украинцевъ, чтобы нашли мнѣ переводную работу, хоть иностранныхъ романовъ, но на просьбу не получилъ даже отвѣта. (Между тѣмъ даже здѣсь въ Женевѣ есть эмигранты, которымъ подобныя работы заказываютъ изъ Россіи).

2) Передайте также, что я получилъ приглашеніе писать по укр. вопросу въ новую болгарскую газету „Независимость“ (изданіе 3. Стоянова и пр. инициаторовъ В. Румелиотскаго соединенія). Буду писать, конечно, безъ денегъ. Пожалуйста, не забывайте меня. Пишите чаще. Вѣдь Вы ничѣмъ не рискуете. Посылайте письма или Фр-ку или прямо на мой адресъ, написавши какое хотите имя (хоть генерала Бум-бум), только на мой домъ.

Ваш М. Др-ов.

N. 40. Першій лист до Киян, 8 февр. 1886.

Перш усього велике спасибі Вам за Ваш лист, — бо, скажу просто, пережити таке, яке пережив ја за останні 1½ р. „одиначного заключенія“, не бажају ја і ворогу своєму і Вашому. — А затим буду одповідати Вам так „откровенно“, як Ви того просите. Коли б в Вашім листі були тільки категоричні зајави і цифри, то нічого було б мені і говорити, — але як більша частина його — мотиви, філософіја, то і ја дозволю собі пофілософствувати.

Ви кажете, що наші політичні публікації дали дуже мінімальні пльус і зачіпајете при-

чини того; далі кажете, що ті публікації стали розкішшю. Розібрати причини мінімалізма — дуже важно, не дльа криміналістики, а дльа філософії, на котрії мусять основуватись і терапія. Отже перша причина — невидержка договору з Вашого боку. Наші публікації звелись на писаньня двох-трьох індівідів, коли вговорьувалось писати більше дьужини. (Я не забракував нічого присланого, окрім статті Укр. і Москва, про котру доволі буде сказати, що вона була компільацією з „Исторіи Руссовъ“). Через це наші публікації не тільки виїшли односторонні, монотонні, а і тратили авторитет. Я сотню раз чув, — навіть в вічі, а тим паче за очі: чого це Др-в говорить про якийсь елемент, партію?! Він тільки сам, або в 2-3-х! — Друга причина ще гірше. Ви не тільки не додержали вговору до праці, а з першого ж дня почали підкопуватись під вмовлені ідеї, почвнаючи од приступу до Слав. благод. Комитета в момент добровольців, — і до спілки з галицькими народовцями; по середні були вскоки до Л. Мелікова з консерват. програмами, тоді як другі з товаришів навіть мені в очі казали: „За нас терористи діло зроблять, то лучче їм (тајком) помагати, ніж јавно з укр. громадівством компромітуватись“ і т. д. Такі причини більш рујнували діло, ніж мала енергія при перевозках. Правду сказати, ја такої енергії ніколи не ждав од звісних мені льудей, — та ждав, що коли буде всестороння і консеквентна постановка наших ідеј, то компанія буде рости, а з тим буде рости і енергія всьаких спеціалістів пропаганди. А коли само коріньня зразу показало себе фальшивим і гнилим, то јаких же нових паролів можна було ожидати? Тільки ж все таки, позајак ідеї наших публікацій (не мої тільки, а і Ваші) все ж таки ідеї здорові, а не

гнилі, то дуже Ви помиляєтесь, коли вже маіже мінімальній плює їм ставите. Чи так, чи сяк, а в цих публікаціях висказувалась в першій раз післьа рукописів Шевченка політично-соціально-культурна програма українська — без цензури, перед усім світом, європейським і россієським, — і в мене єсть докази і рецензії печати (переклади: сербські, польські, італіанські, англійські, французські, іспанські), і листи, з котрих видно, що світ такв хоч трохи та запримічав Україну через ті публікації. Єсть в мене листи з ріжних кутків Россії, в котрих говориться, що коли всьа жива молодіж українська не пурнула в море „народовольське“, то тільки дьакуючи тим публікаціям. Окрім того єсть публіка, котрої Ви не бачите: напр. усьакі народи, що переїздьять через Европу, студенти, що тут вчатьсьа (а їх тепер більш 1000), офіцери, що були в Болгарії, — дуже потроху, але цьа рибка все такв хапа нашого кукельвану. *Gutta cavat lapidem non vi, sed semper cadendo* — це був завше мій девіз, це најліпшиј політичниј девіз. Як не чудно, а Ви не оачите і Галичину. А тим часом один з Ваших недавно сам переказував мені, що він чув у Відні про вплив „Громади“ на молодіж. Я не вагаюсь сказати Вам, що все, що тільки єсть живого в Галичині, навіть у „народовців“, єсть послідком коли не просто громадських публікацій, то того руху, котрого пројавом були і ті публікації. Пригадайте, що в 1875–76 р. К. Сушкевичі, В. Барвінські казали ввразно нам (Вам) в очі, що „в нас соціальної квестії не ма“, що лихо наше „лінивство і пјавство“ хлопа і т. в. Пригадайте, що про „віча“, про конспірації, про мужицькі спілки (Bauernverein) і т. п. Галичанам казали перші: Громада, Гр. Друг, В. Слово. Наші ж виданьба

казали їм про потребу лаяцізації політвкн, по-требу вкраїнської программы, про те, щоб пу-стити проти польського панства спільну агітацію серед хлопства руського і польського і т. и. По троху подібні думки почали пролазити і в „Дѣло“, „Батьківщину“ — яноді просто в компіляціях з наших виданьнь. Коли наша проагандя їде дуже слабо в Галичвині, а остатніми роками на-віть зовсім заслабла (тепер галицькі народовські виданьня стали дальше од жевевських, ніж 2 роки назад), то тут винні Ви з Вашим потворством подлостям В. Барвінського, Вашою санкціею паскудству „Дѣла“ проти Павлика і накінець тим, що Ваші делегати благословили противу-натуральній сльуб Франка з Зорею. Тільки ж власне најновішчій реакційній поворот галицького народовства і робить знов потрібними жевевські публікації дльа Галичвини і дльа Россіі. Ми це зараз розберемо.

Ви мене просите прийняти Ваше „прямое заявленіе, что теперь всѣ подобныя (моїм) изда-нія для нас бесполезны“. Замість них Ви „порѣшили вести дѣло внутри, въ предѣлахъ возмож-наго (??) въ разныхъ сферахъ и направле-ніяхъ (??) озабочиваясь главнымъ образомъ созда-ніемъ сочувствующихъ людей и группъ“. Коли б тут говорилося тільки про мої писаньня, — ја б не став і споритися, тим паче, що трохи далі Ви просите мене писати навіть за гръаницею, хоч не на наших мовах. Але Ви говорите про „бесполезность“ всьаких „подобныхъ“, то б то політичних і закордонних, то б то безцензурних видань. І в тої же час Ви думаєте „создать сочув-ствующихъ людей и группъ“. „Сочувствующихъ“ чому?? Звісному політично - культурно - соціаль-ному ідеалу? Так треба ж його показувати! Де ж Ви його покажете? В теперішній російській під-

цензурній літературі!! Так Ви менше маєте змоги зробити це, ніж навіть великоруські ліберали та соціалісти, бо Ваша програма сложнішча і не може виложитись о „езопській мові“, коротенькі натяки, аллегорії, — накінець по тому, що в Вас нема і не може бути в Росії цілком свого органу, журналу, яких все таки великоруська опозиція має десяток. Коли Ви не хочете закордонній печаті, то Вам прийдеться заводити свої таємні друкарні, гектографії, або рукописання а la Léon Tolstoj, або просто погребти себе, як групу будучого.

К слову сказати; мальуючи мені теперішню апатію до „забороненого слова“, і рівняючи її з часами Николаја I і Герцена, Ви помилились проти історії фактичної. Видання Герцена були в кожній сім'ї не за Николаја I, а після його смерті. Од перших же видань „вольної типографії“ одхрещувались усі, навіть найближчі приятелі Герцена, котрі навіть посвляли до нього Щепенкіна радити, щоб перестав видавати „безполезныя - вредныя издания свои“. Дальше вишло ось що: режим Николаја I став на стільки явно згубний, що льуде з толком (а вони все таки ростуть в XIX ст. навіть в Росії) почали крутити головою, потім писати критичні статті і розпускати їх в рукописах, а то і посилати Герценові (Голоса изъ Россіи), котрий накінець задзвонив в Колокол, і тої став доходити до всякої сім'ї — і получив авторитет власне через те, що Герцен не мовчав у глузу ніч. Оттак буде виїзять в Росії (так було скрізь), і коли в теперішню глузу ніч українство не буде нічим себе заїавляти ясним і голосним, то ніхто не піде за ним, коли настане ранок. А він настане, коли не з ініціативи в самій Росії, то з Европи, де од Ірландії до Болгарії не таким вітром віє, щоб льуде

заснули. В політиці не годиться далеко заскакувати фантазією, та не годиться і дальше хвилі і свого носа не дивитись! Ви ж скажіть мені, шчо мої писання безполезні, та заводьте свою, таки політичну літературу, а то пропадете „безполезно“.

Згадайте остатні 25 – 30 рр. Увесь прихильний українству рух в 60-ті роки був на кредит стихів Шевченка оттаквих, як Сон, Кавказ і т. и. Як тільки показалось, шчо за цею політичною поезією політична проза темниенка, а потім висунулась программа Костомарова „примирить з собою правительство“, так од нас свіжі льуде і одвернулись. А тим часом все таки Шевченка в кешеню не сховаєш (хоч галицькі народовці і вселюються), то Ніхни все таки скубуть і скубтнуть навіть невинних віршоплетів. Так чи не лише вже, коли бути в одвіті, то за діло? Звісно, ја памјатају, шчо „храбрость не обязательна“ і розуміју, шчо сидючи в Женеві, мені не слід бадьорити льудеј (хоч вірте чесному слову: не раз мені оттут приходвть так, шчо ја завидував тим, кого повісили і розстрельали, і коли б ја мав право перед взъатоју на себе працею пітти на шибеницьу, ја б пішов на неї з дорогоју душеју). Та ја завше казав і казатиму, шчо тим з українофілів, котрі не хотять ризкувати собою, треба в Россіі зовсім притаїтись особисто, (знать не знаю, вѣдать не вѣдаю), та за те за гръаницеју показувати свою думку јасно і без урізок, шчоб була мајаком дльа сміливих. На лиху ж собі і справі наші українофіли завше хотіли бути јакојусь шівлегальною оппозиціеју, шівтајемними діјачами, — і таким робом подавали сами на себе доноси уряду і не заробльали ні јакојі пошани ні дльа своїх особ, ні дльа своїх ідеј в громади. Шчо ж буде, коли зовсім вимре українське політичне слово за гръаницеју?!

А тепер же надстоїть нове лихо. Ви не хочете укр. печати, котра б чесно висказувала Ваші ж науково-прогресивні думки. Але Ви не можете завязати рота романтикам і реакціонерам, крутіям і по просту дурням, котрі знайдуть собі місце в галицьких газетах народовських і єзуїтських (чи відомо Вам, шчо тепер і „Миръ“ і „Русь“ преукраїнофільські виданьня? Ось напр. в останні часи в „Дѣлѣ“ яквїсь мудрець, не при маленькій сепаратистичній думці в кишені, нараз рекомендувавсь росс. урядові і церкві в консерваторі і спасителі; між инчим впевняв світ, шчо „штунда, то результат обрусенія“ і натякував, шчо як би українофілів архієреями поробили, то вони б православїє виратували, — подібні дурости казав і Костомаров). Я певнісінькї, шчо того мудрецьа архієреєм не зроблять, а сорому на укр. рух такі заходи накладуть не мало, — і лиха принесуть не мало вже тим одним, шчо піддають пару подібним же мудростям галицьких політікїв. Ці останніми часами вже прьамо взяли собі проводирем єпископа Пелеша, котрі в повнісінькому сеїмі бухнув таку велику історичну новину, шчо мовляв „грецька шизма допіру заведена була в руській церкві в XIII ст. і шчо од того пішли і усі лиха руської церкви і національнота“. Одвітно такї науковї мудрости їде і політична программа усїєї руської нації: австрієськї консерватизм і уніятськo-римськї клерикалізм. Цїєїю программою галицькї народовці конечно розривають з усім прогресивним навіть в старому укр. руху (Шевченка і К-о). Я певнї, шчо гал. мудреці зостануться „на бобах“, — хїба шчо деякі обїмуть „посади“ — а „народ“ сам їх покине, бо народ сам вже вишов з габсбурьської лояльности (як де, то в московську аграрну, — ја це сам бачив, як „ходив в народ“ в Карпатах) і з церковного

консерватизма. Такою программою (котру вони самі видають за Вашу, і котру всеякij матиме право такою вважати, коли Ви будете мовчати) галицькі народовці тільки в кінець підірвуть ту пошану, котра ще держиться в Россії до українофільства за кредит Шевченка, — підірвуть у громадян, — а Каткови будуть Вам дорікати зміною на користь Габсбургам і — пані!

Перед такою перспективою ја, по крайній мірі, скільки б Ви мені не казали, що мої пол. виданьня „безполезні“, з свого боку „прошу прийняти мое пряме заявленіє“, що на цих же тижднях, скінчивши деякі початі історико-літературні роботи, съяду писати дві брошурки: „Українофільський консерватизм і протестанство на Україні“; 2) „Австро-уніятська реакція і український рух в Галичині“. Ја не вірю, щоб (особливо без Вашого натиску, котрий потрібний тепер дальше більше ще, ніж в 1873, коли ми всі написали „Отвертій лист до ред. Правди“, — котрий Ви зовсім забули, бо тепер Целеш повів Галичан ще далі назад і од України, ніж тоді Качала), — не вірю, щоб мої брошури мали безпосередні результати, — але ја певний, що через кілька часу навіть Ви самі скажете мені спасибі за те, що ја не промовчав, не залишив без протесту безглузди розрив з ліпшими традиціями нашого народу і громади, не кажучи вже про європеїську культуру. Вмісті з тим ја хочу влагодити брошуру про першу добу львівського братства, в котрій покажу, як воно јшло до свого роду реформації і од чого воно не вигоріло. Брошури ці попробују написати так, щоб вони могли појавитись в Астрії і щоб третья була там популярною з поводу јубилеја Ставропігії. За тим ја зроблю все можливе, в крайнім случају попрошу матір, щоб продала частину хутора, — та викінчу виданьня.

стереотипного Шевченка¹⁾ вже задля одного того, шчоб запротестувати проти кастрації Кобзаря галицькими народовцями, котрі так його обчистили, шчо ніякій рос. цензурі ї не спилось. — Це все мінімум, котрий ја чују себе обов'язаним зробити в теперішню рішучу хвилю для нашої справи і партії. А там нехай „потомство“ (не дуже далеке) розсудить нас: чи те полезно, чи „безполезно“.

Переїду тепер до суррогатів, котрими Ви радите мені замінити женевську політичну печать: до писанья в „иностр. периодич. изданияхъ и въ русских пер. изд.“ Перш усього ја не можу пропустити цієї форми, в котрій Ви говорите про цей суррогат. Форма обидна! Ви просите „сслужить Вамъ службу“ і мотивуєте цю просьбу в кінці тим, „что эти самыя работы дадутъ Вамъ некоторую матеріальную поддержку“. Та хіба ж ја доси не служив цієї служби?! Можу сказати, шчо коли виключити деякі галицько-буковинські філологічні роботи в Archiv f. die slavische Philologie, $\frac{3}{4}$ всього, шчо за останні 15 років писалось на „иностранныхъ“ мовах про Україну, було писано коли не множу, то з поводу моїх публікацій і по моїй ініціативі. Ви не все знаєте, шчо писалось, так ја тому не винен. Окрім того коли навіть ја менше писав, ніж треба було і міг бв, то тут винні багато Ви, не тільки тим, шчо своєчасно не посилаєте потрібних книг, навіть Ваших видань (по цій часті ја б міг наповнити 3 листи примірами најнещасливішими: ја напр. доси не мају Ниви, Повістей Нечуя і т.

¹⁾ Воно все маїже набрано; треба тільки заплатити довг на стереотипах, та взїяти гроші на тиск, папир, переплет і т. и. Тим грошім, шчо мені прислались, ја мају рахунок, їх не стало б на те, шчо б оплатити самий набір, котрий, як і частину стереотипів, оплачував, значить, ја сам.

и.: в загалі коли ја не випишу книги з Петербурга, то нема її і мушу каньчити з рік, шчоб од Вас получить, та і то иноді не помога), або тим, шчо не даєте мені фактичних справок (так напр. ја хотів владити реферат про цензуру укр. книг до римського літерат. конгресса і прохав тексту ігнатієвського указу та списка непропущених цензурою книг укр. — і не получив доси, більш 2 років, нічого, окрім указу, котрив случаєм прислали мені з Харькова — не Ваші!), а і своєю принципіальною неустойкою, иноді рівною зраді, — в Россії і Галичині. Ви дуже помиляєтесь, коли подумаєте, шчо тутешня публіка так собі, ні з того ні з сього, *pour les beaux yeux del' Ukraine*, заінтересується, жеу і жеу нещасною долею та шче з національного боку. Ні, вона интересується (окрім цехових спеціалістів, котрі і зубом знайденим в кургані интересуються) тільки тим, шчо ухо і очі її ріже, шчо з її власним життям зв'язується. От напр. вона дуже заінтересувалась „нігілістами“, більше лајала їх, а все таки говорила про їх, — між инчим потому, шчо питала себе: яку ж форму приїме велика дубвна Россія після нігіл. агітації? Тепер Европа интересується Болгарами, бо интересується тим, хто буде держати в руках Босфор. Очевидно, шчо Україна не може интересувати Европу з національно-діпломатичного боку (тепер навіть Польща з цього боку нікогисинько не интересує), а могла б интересувати з двох боків: як один з фокусів демократичного строја і як один з фокусів рос. прогресивно-культурного руху, як би він був. Но шчо ж ја напишу Европејцям? Шчо Україна посвела до Ваала на жертву свої книги, коли її сказано наперед, шчо Ваал їх пожре. Шчо передові Українці признали всьаку політичну літературу українську безпольною? Шчо українська про-

грамма чудесно зрозумована станіславівським єпископом Пелешом?

Ось Вам кілька фактів з історії моїх літературних заходів: 1) Почавсь сербо-болгарський рух 1875—77 рр. Я, котрий вже од 1868 р. було „помішавсь“ на „Восточнім питаньнью“ і на ролі Українців (як народа Чорноморського басейну) в цій справі, насторожив уха; наші Одесіти і Киїжане почали ворушитись в пользу Балканців, — ја почав писати брошюри, котрі переводились і розумувались не тільки в Кракові і Новім Саді, а і у Парижі і Лондоні. Я сів писати статтю в формі листа до англ. проф. Фримана (Freeman, автор Исторіи Федеральнаго правленія, що тоді виступив був за Болгар і вкупі за Россію) і хотів виложити йому український погляд на Вост. Пит. Коли бачу: мої київські близькі — в Слав. комітеті та ще і моє ім'я туди однесли; Костомаров і Мордовцев в „Новому Времени“ і навіть буквою не промовили, що був і єсть український інтерес і погляд на Вост. питаньнє. Ну, ја і сів — і до Фримана вже і не рипавсья.

II. В 1878—79 галицькі народовці почали було до глузду переходити. Я зараз же написав в „Дѣло“ Благосвѣтлова статтю: „Литературно-общественныя партіи въ Галиціи“ (у Вас в Україні цієї статті не заримітили). Про Галичину скоро почали писати і Німці з поводу Наумовича і К-о. Я знайшов перекладчика своєї статті, приробив вступ про „два панславізми“ (Хомякова і Шевченка). Тутешній кореспондент Allgemeine Zeitung взяв манускрипт і як пробний баллон пустив в цій газеті передову статтю про федер. слав. Bestrebungen der Ukrainer, дуже прихильну до нас. Що-ж? „Дѣло“ Барвинського, котрий саме тоді вернувсь з України, получивши од Вас миропомазанье, переробив ту статтю в себе, восхваливши свою паравію і ви-

пустивши все, шчо говорилось власне про нашу (Вашу і моју) групу і про наші принципи, і повернувши її во славу народовської схоластики. А потім бац! — пішли народовці до Сембратовича, закинули всеукр. і свіцьку політику. Ну, ја вп'ять сів з своєю роботою, — бо кінець її був такий: шчо ось, мовляв, в Галичині по'явля себе рух, котрий таке і таке нове діло почина в Слав'янстві, пристає до того-то і того в Європі. Прошло шче кілька часу. З самої Галичини почали доходити до мене голоси молодших народовців, шчо треба шчось свіжіше і народніше видумати, ніж народовська схоластика і уніятський клерикалізм і лакејство. Надумались видавати науково-літературну (замітьте, не агітаційно-політичну) газету, прогресивну (замітьте, не революційну, і навіть не соціалістичну). Ја готуюсь до праці в ній і берусь ви'ять за німецьку статтю, тим паче, шчо здивавсь з розумним і доволі впливовим Німцем, котрий заінтересувавсь укр. рухом (замітьте, найбільше як одним з елементів реформи Россії) і предложив мені, шчо перекладе і видасть мою *La littérature ukrainienne* в *Universal Bibliothek* Рекляма. Ја кажу: брошюра вже одстала, треба переробити цілком, а ось маю роботу про два панславізми і Галичину — поле їх конфлікту. Подобалось, — ја тільки жду програми галицької газети, шчо б фінал до німецької статті написати на тему: ось зерно нової партії слав'янсько-європеїської. Коли це бац! При помочи двох Ваших же делегатів летить к бісу прогресивна газета, а зостається коаліційна „Зоря“ з „Голыми вусами“ каноника директора В. Д. Ільницького. Шчо ж ја Німцям ці „вуси“ покажу як прапор нової партії на славній Україні?!!

III. Третья історія трохи другого роду. Кілька років тому назад фірма *Maison neuve* в Па-

рвижі почала видавати книжки *Les littératures populaires des toutes les nations*. Предложили мені зробити томик український. Я згодивсь, тільки не зараз, бо перше треба критично вивчити всі тексти Політ. пісень, що зібрані дльа Ист. Пфе., бо без того навишеш глупости, як случилось навіть з Костомаровим в його статті про пісні в „Р. Мысли“. Через це ја порішив одкласти редакціју томика, а приступити до такої критичної роботи. Дльа цього попрохав вислати мені копіју пісень, котрі zostались в Росіі. Два роки прохав ја об цім, аж поки получил не копіју, а текст (трохи розгубленїй проти того, як ја лишив його). Довго часу пішло, поки ја переписав тут ті пісні (оріґінали тепер готов звернути, коли скажуть, яким способом; про це питав, але одповіді не получил). Тим часом виданьня *Les littératures* синилось. Але ја не трачу надії видати виповненїй томик, тільки треба перше видати хоч XVIII в. Політ. пісень укр. народа в повному критичному аналізу текстів, над чим ја головніше працював 2 роки і буду працювати шче по кр. мірі рік, — а коли Ви мені не допоможете, то і більше. Так, значитьсьа, робота ця залежить не од одного мене.

Не глядючи на це все, ја і останніми часами, не чекаючи Вашої „просьби“, „служив службу“ — знајомити Европу з Україною. Так цими днями појавитьсьа в *Encyclopädie von Ersch und Gruber* моја статтьа *die Kosaken*. Так ја жду тільки актив про початок козацтва (актив, котрі приобицані були в „Недѣль“ шче в 1878 і 1879 р.), шчо об викінчати статтьу про Січ Запороську (її встрії і політ. ідеї) дльа англійської печати; так жду кінца виданьня Шевченка, шчо об мати повід написати статтьу про нього. Так ја знаходжусь в постійних взаєминах з фольк-льористами (*folk-lore*, народнє

знаття) різних европ. країв, виготовив і напечатав кілька заміток для *Mélusine*, *Archivio per le tradizioni popolari*, *Folklore-Journal* etc. Коли моја дочка зкінчить свій курс, то діло це піде скорше, бо ја сам погано пишу на чужих мовах, навіть на французській, як самоучка і чоловік не маючий вільного часу.

Тільки не думајте, щоб так вже легко було пролазити в європейську пресу та ще і заробляти тим гроші. Перш усього і тут треба протекцію, рекламу, — а од мене тепер вернуть рило деякі навіть із моїх попередніх приятелів з европ. писателів; для одних ја „нігіліст“, для других вєтеррист; єсть такі, що і сепаратизма не дуже то люблять. Не думајте також, щоб так уже Європу інтересувало все наше славянське, російське... У мене єсть один приятель, рос. революціонер Степняк, котриј пише для Англичан і котрому ја трохи помагав матеріалами і радами. Він справди пише чимало і має з того заробок. Так він окрім того що має талант писати гаряче (котрого ја не мају) і без богато скептицизму (котрим мене бог наділив чимало, на моје горе чи счатья, не знају), він зішовсь з одним Англичанином із дільців, котриј помага йому викинути його праці, без плати за те, і котриј скрізь біга, щоб пристроїти його писання. Так і тому так роблять: давај книгу про Росію, поки Авганській спор не кінчивсь, а опізниш ся на тиждень, — не треба! Може це і не гарно, а ја так не можу писати: в мене праця про Паліа і Мазепу лежала 1½ року, поки ја виписки з Цертелева чекав, а тепер стільки ж ја жду виписки з Поет. возрвній славянъ на природу, без котрої ја боюсь кінчати статью про псевдославянський дуалізм для *Revue historique des Religions*. І при всім не думајте, щоб Степняк багато заробляв:

ледви виживе з жінкою і без дітей. Наукові ж праці (які ја б спосібнішчиј був писати) і тут не дають мајже ніякого заробку. Знаєте, скільки заплатить редакція *Encyclopédie von Ersch und Gruber*? 43 марки, т. ј. 45 франків за лист, (а пишуть там знаменитости), так що ја за працю, за котроју просидів 1½ місяця (не рахујучи попередньої підготовки), ја получу 90 фр. *Maisonpeuve* давав мені за томик пісень і казок по 10 фр. (десять!) за лист. (*L. Leger* за свої *Contes slaves* ed. *Leroux* нічого не получив; професори тут живуть з батьківської ренти, або з жалуванья, а книги — не учебники — пишуть не дља грошеј, а дља того, шчоб посунутись в гору в публіки ј на кафедрах). *Фолькльористичні* журнали нічого не платять за статті. Не тільки газети, а часто ј *revue* неопстїјним сотрудникам не платять нічого або дуже мало. З цього всего виводить, шчо коли ја писав і писатиму про Україну на іност. мовах, то власне дља „службы“, а не дља „матеріальной поддержки“.

Не дуже багато можна покладати надїї ј на „руск. журнали“. Не зховају од Вас, шчо мені страшенно зашчемїло на серці, коли ја прочитав у Вас слова про те, шчо писанья в цих журналах мусить бути заміною писанья тут. Коли так, то лише було ј не јїхати з Россїї, а ја мушу нагадати, звісно, не дља того, шчоб докорьати Вас, а шчо в 1876 році ја виїхав не з власної ініціативи, а був посланиј Вами. Тодї ја мав вже готове, власною працюју завојоване місце в росс. пресї, — а тепер стративши јого через виїзд і роботу, роблену по вмовї з Вами, ја мушу знов улазити в ту пресу вже за чужоју милостью ј в загалї з гіршими шансами. Це навіть гірше, ніж „песъ на своя блевотины возвратися“, кажучи салонною мовоју св. Апостола.

Ні, праця в рос. журналах ддя всіх нас, а надто ддя мене не заміна вільного слова та ще і українського, а гірка каторга по неволі. Та ја — за написанною оговоркою — не зрікавсь ніколи тоді, коли мені українофіли дорікали за цю працю по чужих кутках (в мене јесть кілька листів на цю тему), не зрікаюсь і тепер, коли праця в своїм кутку признана безполезною. Тільки обидно мені, що впіять писання в р. пер. изд. рекомендується мені як „матер. поддержка“. Навіть не з чуття достоїнства, а просто, щоб не розстроювати рани своєї і ще більше, ја не пускаюсь в подрібні розмови, щоб впевнити Вас, що ја не дуже то гнавсь за матеріальною „піддержкою“. Скажу тільки, що без Вашого догаду ја робив і ддя заграничної пресси і ддя російської і коли випали щастливіші пригоди, то напр. піддержав своєю матеріальною піддержкою прислане Вами ж видання „Волів“, за котрих ја половину коштів заплатив грішми, полученими од Гашета і Благосвітлова. Тепер справа стоїть гірше, ја нічого другого не хочу, як тільки ростикать по чужим куткам тої матерјалу і ті думки, котрі набрались в мене за кілька років праці. Тільки впіять не думајте, щоб багато можна було розмістити того матерјалу і щоб з того багато можно було здобути матеріальної піддержки. Про статті скільки небудь політичної барви нічого і думать. Зостаються статті наукові, звісно, по тим сюжетах, котрі ја більше знају і котрими остатній час більше займавсь. До јіх не дуже то ласі р. журнали, та не сподіваюсь ја, щоб ті пани, на котрих Ви покладајете надіју, дуже загорілись, щоб пристроїти мої праці. Ја мају вже резони, щоб так скептично говорити. Та що Ви поробите проти мнительного страху? Все ж моје вигнання з р. пресси основано не на реальному страху (проти котрого ја нічого не

мају), а на мнительному. Та ја виповнѣу всі Ваши прикази (жаль тільки, шчо Ви пишете: „Посилај по одному з наших адресів“, а яких? — не пишете). Побачимо, шчо з того буде. Поки ж шчо замітьте, шчо один журнал, за котриј Ви скільки небудь можете ручатись, заплатив мені тільки по 30 р. за лист (за роботу, дльа котројі ја мусив в Парижі більш тижня виписувати матерјал та в Страсбург заїздити на 3 дні). Ја на це не жалкују, бо перше давав јому своју працју безплатно і тепер не ја першиј заговорив о платні. Тільки звісно, ја б раднішчиј подібні праці писати по својому і друкувати зовсім без плати, напр. в Галичині, як би було де. А то один з Ваших же делегатів поставив умовоју, шчо в „Зорі“ можејі праці не було, — „дльа пользы службы“.

Ја сказав мајже про все, про шчо говорить Ваш лист. А не говорить він про головнішче дльа мене та не послідньє ј дльа служби: про Політичні (історичні) пісні. Хиба ј на них розширяјеться засуд о безпольности? Делікатна ця справа як і всі, про котрі ја тепер пишу, та вже треба говорити про все „на чистоту“. Колиб Ви мені написали, шчо ја по Вашому зовсім не можу бути нічим „полезнымъ“ — ја б замовк. Але Ви все таки просите мене „сслужити службу“ таку ј таку. Ја нагадају Вам про мудриј господарськиј прінцип, шчо б кожний слуга робив ту службу, до котројі він здібнішчвј, охотнішчвј і котројі другиј на зараз не зробить. От того в нас і не процвітајуть науки ј художества, шчо крпацькиј порьадок примушував столъара бути поваром і т. д. Ја ж тепер спльу і думају об тім, шчо б зкінчити Пол. пієві, по кр. мірі XVIII ст. (котрі не можуть ніколи појавитись при рос. цензурі) — другиј вділи можна попробувать, і ја зкінчавша XVIII ст. т. ј. один шче випуск листів на 20, готов прислати Вам манускрипт, шчо б Ви

повесли його у буздегарню) і після ряду осібних етюдів, котрих проба у Вас перед очима, — написати цілу історію нар. слов. на Україні, котра зробить значну частину історії цивілізації на Україні, шчо носитьсья мені на думці, як кінець моєї публичної кар'єри, коли бог дасть віку і сили. Я не пропускаю ні одного рядка, котрий пишетьсья про нар. слов. українську, і приходжу до виводу, шчо не тільки ні в кого тепер нема такого матеріалу про це діло (матеріал, звісно, зібраний не мною, а 1000 чоловіків за 100 років), але і те, шчо ніхто на тепер і, значить, на 15 років уперед не обробить цього матеріалу ліпше, ніж ја, хоч певно і ја не оброблю його так, як би справи слід було і як він вартий. (Ја знаю добре, шчо в Россії єсть і тепер кілька чоловіка добрих знавців укр. нар. слов., але читаючи, шчо тепер печатаютьсья про неї, напр. хоч би і у К. Стар., ја бачу, шчо приходиться плакати навіть за цигансько-корсарськими методами Чуба, знак, шчо: а) нові сили зовсім не привготовлені до цього діла, б) старі індеферентні). Чи ж мені доказувати, яку ціну має сама по собі і дльа всього укр. питаньья наша нар. словесність, најхарактернішча і најліпша пројава укр. народу на культурно історичній сцені?! Нагадаю тільки одно, шчо $\frac{3}{4}$ всього, шчо писано Европејцями про Україну за останні 10—15 років, було писано власне про цю словесність, і з того в останні 5 років про мої женевські її виданьья (Morfill в Slavonic literature, Moratti в Archivio per le tradizioni popolari, Leger в Revue Critique, G. Paris в протоколах Парижск. Академії і др.). А Ви ж просите мене сослужити службу — нагадуванььям Европі про нашу землю. Чим же ліпше можу ја сослужити цю службу? Подумајте самі: може случитись пожар, ја можу вмерти, і може

пропасти матерјал, котриј сотнѣа счастливших пригод серед загального несчастьа нашого звела в одні руки, не кажучи вже про те, шчо зо мноју вмире 15 років підготовки по бібліотеках Россіі ј Европи, в розмовах і листуваньнѣу з першими спеціалістами діла ј т. в. Подумајте про це, та або знајдїть чоловіка, котриј би зараз же взъавсь видавати тој матерјал, або поможїть јого видати мені! Не кажїть мені, шчо јакѣ б цїнне не було моје виданнѣа, та воно тїлько з трудом шїде в Россіју; перш усього ја ј тепер знају, шчо хто хотїв, тој маје Пол. пісні, — а друге ј поважнїшче: такі речї видајуться не на одну хвильу, а по крајнїј мїрі на 50 років, так тут треба ј погляду дальнозоркїшчого. Два з половиною років назад ја переказував через старого товаришча, шчо коли б мені дано було в 2 роки по 3000 р., то Ви б мали за 2 роки 3—4 великих томів Пол. П. XVIII—XIX ст. і всѣакиј, хто розумїе видавнїцьке і авторське діло, скаже, шчо Україна мала б свїј образ намальованїј неју самоју і по меншїј мїрі в рѣамці, котра не цѣује того образа, — за цїну дешевшу грибів. Але многомїліонна Україна, на котриј ја бачу јасно фігури українофїльствујушчих помїшчкїв, земцїв, банкїрїв, адвокатів і т. д., на котриј один вірујушчїј чоловік знајшов 12.000 рублів дльа галицьких реакціонерїв, — не дала цїјејї цїни грибів на виданнѣа свого најлїпшого продукта. Ви згодились тїлько на 1500 р. в рік, за котрі ј получили 29 листів Пол. пісень (при всїх дльа мене обовјазкових рѣходах, јак напр. квартира дльа складу, пересїлки книг, котрі требајуть в Галичину, Болгарїју, Россіју, ј т. в.). Згодьтєсь же самі, шчо це дешевше грибів! Але Ви скажете, шчо ј це бїльше, нїж Ви можете дати. Ја ј сам це знају і вірте мені, шчо сльози в мене стајуть на глазах од

благодарности всьакиї раз, коли получају ја од Вас гроші, так само як ја плачу од боли душевної, коли Ви видаєте мене на роки без слова, котре часто дорожше грошеї. Ја знају, шчо Ви, як кружок пријателів, даєте безмірно більше, ніж можете, — а все таки скажу, шчо як партіја з тенденціеју, Ви даєте страшенно мало. Очевидно Ви не вмієте організувати навіть українофільські елементи, а не то розширити їх. І коли Ви не можете знайти засобів, шчоб видати такі речі національні, як Пол. пісні та Кобзарьа, то які ж можна мати надії, шчо Ви поведете і устну (!) пропаганду на користь українського відродженія? Та і над чим і чим будете вести пропаганду, коли в Вас не буде під рукоју повного виданьня најліпшого укр. писателя та повного ж збору того, шчо зложив народ про своју долю в најновішчі часи, најважнішчі дльа пропаганди? (Яку би не мали вагу виданьня Ист. Пісень до XVII стол., та все таки воно говорить про часи давні і про справи маїже цілком пережиті, — та навіть матерјалу і думок нових воно прибавило мало, а найбільш тільки систематизувало вже звісні. В XVIII—XIX ст. все нове і усе близьке, — та таке, шчо цензура не позволить і без чого можно написати, та шче і при цензурі, тільки вривки з лакеїської філософіеју, як в остатніх главах костомарівської праці в Р. Мислі). Ні, коли Ви зречетесь од виданьня Пол. П. і Кобзарьа, то Ви *de facto* зрікаєтесь усьакої ролі в пропаганді українства, як національно-політичного руху, і зостаєтесь тільки діллетантами патуа і археологами-романтиками, та і то на скілько цензура позволить. Так ліпше вже зрікаєтесь і теорії українства (сідаї, куме, на дно, не трать марно сили!) — тим паче, шчо Вас все рівно скубтимуть і за діллетантизм і за романтику. Інтересно і полезно

боротись за живе діло, дльа котрого можна ј потерпіти, в надії доборотись свого, — а хникать, та шче ј терпіти бог зна за шчо, — не варто, „безполезно“. В уськім разі це Ваше діло, — а ја зробльу своје до возможного дльа моїх свл кінця: ја видам за цеј рік III вип. Пол. пісень (до руїни Січі Дніпровіјі 1775, і Дунаїської 1828), а також хоч 500 екз. Кобзарьа, хај льуде знајуть, шчо народ наш дума про козацтво ј московск. царство, јакі в јого спеціально політичні думки (соціальні пісні XIX ст. ја чи так, чи сьак арезьумував в брошурі Нові укр. П.). Хај світ бачить, шчо думав најліпшій укр. писатель! (Ја був загнавсь думкоју, шчо Шевченко вже пережитиј фазіс, шчо новиј укр. рух піде далі, по ново-европейській дорозі, а тепер бачу, шчо не тільки масса українофілів, але ј українофільські писатели не тільки в Галичині, а ј в Россіјі шче не догнали ј Шевченка років на 10—20). За тим ја можу з чистоју совістю вијти в „отставку“.

Ваші останні слова, в котрих Ви просите мене не „принимать сказанное за желаніе ликвидировать всѣ дѣла и счеты“, ја приймају за „желаніе позолотить пилюлю“, мені ј Вам самим, бо внакше Виб не починали з того, шчоб „объявить прямо о бесполезности“ мојејі дотеперішної „служби“! Инакше Ви б написали: „Намъ трудно, але ми будем старатись“... ца шчо ј ја однові би, як завше одповідав: Ја знају, шчо трудно, ј буду старатись з свого боку. „Безполезну“ службу непременно треба ліквідувать! І ја приймају Ваш лист за „чистују отставку“ і ліквідувавши свої моральні обовязки виданьня Пол. пісень і Кобзарьа на страх свіј особистіј, ја постаряјусь зробити свју одставку јак можна більше чистоју, — т ј. виїхати в чужу Америку, де може дадуть мені місце в јакому небудь „уѣздномъ училищѣ“; в Европі мені ніодин уряд

не дасть місця, та окрім того без служби дльа України ја в Европі ј без того або з ума зіжду, або втоплюсь, — а тепер, коли українська література в Россіі повертається по неволі ј по волі в „Поезії Івана Подушки“, а в Галичині прапором укр. нації ставиться св. Уніја, — то тим паче¹⁾.

Значить, прощайте! Спасибі за добро. Простіть беспокојство, котре робив ја Вам більш 10 років, а особливо в останній час. Ја најоб'єктивно признају себе побитим по всім правилам стратегії, јак чоловік, котриј не розважив добре сил, ні своїх, ні Ваших. Тільки ж на прощанья все таки, також об'єктивно, признају, шчо теоретично ја правіј в своїх думках про потребу поставити український рух на ґрунт європейський ідејно і географічно — і шчо тільки на цьому ґрунті укр. справа може вигоріти в загалі ј почастино пережити теперішню реакцію. Хто плавав у морі, тој зна, шчо коли захопить тебе назадня течія, то нема небезпечнішчого, јак піддатись јіј, а треба держати голову вгору та все брикатись на перед, хоч би тебе несло все таки назад; наскочить хвиля напередня — ј впливеш на берег; коли ж піддасясь хвилі назадній, то напередня перескоче тобі через голову, переверне, назадня течія вијать потягне по своєму, — і чоловік пропав, або по меншій мірі

¹⁾ Дејакі прогресси укр. археології мало можуть мене втішати, бо коли вже археологіями жити, то јесть далеко інтереснішчі. Ось напр. єгипетська, јака інтересна, та звісно не дльа феллахів, котрим ні тепло ні холодно з того, шчо викопујуть „на їхній не своїй землі“ — Маріетти ј Масперо. Та впрочім і археологіја без європейзму не дуже то процвіте јак чиста наука, а у нас археологіја вошня православієм, обрусенієм або св. Уніјеју! Ја був при археології далеко інтереснішчіј з наукового погляду і менше воньучіј, — та промишав јіјі на українство, бо не міг спокійно дивитись, јак Українців повертали в феллахів.

затягнеться ще далі од берега, довго попо-
бється, поки все таки не візьметься за
раціональну методу плавати. Оттак і на
історичному морю! Як будемо живі ще років
з 5—10, то попробуємо ще раз перевірити це
питання. А тепер буде!

Ваш М. Др.

Р. С. Перечитавши увесь лист ја побачив
потребу додати дещо. 1) По пункту про „без-
полезность“. В Ист. слав. лит. Пишіна знайдете
цілі сторони взяті з моїх видань, звісно, без
цітат або з темними натяками (див. напр. ст.
366, 378); не мало їх в статях II. про етнографів.
В працях Ор. Лев. про церков XVI—XVII ст.
усьа філософіја братств і протестантизму на Укр.
навіть дословно зближається з Громадою (по-
рівн. Переднє Слово до Гр. ст. 25 і далі, —
з писанням Ор. Лев. в К. Ст. і Архиві, — мі-
нує православно-цензурні заскоки і нелогічності
автора-націоналіста).

Трудно показати, але не можна заперечити,
що наші видання не пропали зовсім дльа Сла-
вјанщини, куди доволі часто (останніми часами
особливо в Болгарію) требаються ці видання.
Порахуйте також у віщо небудь і те, що такі
нерідко обертаються до мене усякі льуде, то
з Росіян, що вчать за границею, то навіть
з самої Росії, то иностранці обертаються до
мене з запитаннями про Україну і злучені з нею
речі, питають про книги і. т. и. На це треба одпо-
відати (иноді листами, по 2—3 листи на усяких
мовах), — і ці одповіді не лишаються ж зовсім
„безь пользы“, — по теоріі gutta cavat lapidem.

Додам також, що останніми часами навіть
сфера не зовсім прихильні нам починають пода-
ватись, напр. всеросієські революціонери: не
тільки половина аргументів соціал-демократів проти

„народовольства“ вноді слово в слово повторять те, що в наших виданьх говорилось, а навіть деякі з революціонерів політиків, близьких до народовольців, тільки грамотніших, починають просто підходити до наших теорій. Вкажу напр. на нове, франц. виданьня Степняка *La Russie souterraine*. Я сам, звісно, „остаюсь при особомъ мнѣніи“ про рос. рев-рів і мало вірю в етичну консеквентність їх (як в загалі Россіян, в тім числі українофілів), але думаю, що як звісний нам характер р. р. руху — діло дльа Россії фатальне, то ліпше, щоб в ньому була течія прихильна нам, ніж щоб її не було. По всьому (по стану Європи і по аналогії з кінцем 60-х років) треба ждати, що незабаром підніметься виїать рух „в народ“, і коли виїать, як шельа Каракозовщини, „ліберальні“ елементи в Россії покажуться сонними не тільки практично, а і теоретично, коли виїать українофільство схова всякїй політичній прапор, та ще завдасться „примирить съ собою правительство“, то виїать соціал. рух піде дуже окремо, навіть вороже лібералізму і україніству, а вмісті з тим некультурно; коли ж хоч ліберальне україніство вдержиться, то воно може наложити своїу барву на весь соціал. рух по крайній мірі на Україні.

II. Мушу ще сказати з поводу малої продуктивности моєї в таких роботах, котрі б вдоволювали Українців всіх напрямків, т. ї. в роботах наук. вих. Як всі ми, окрім 3-4 спеціалістів, виступав і я в світ з невеликим запасом знатьтя про Україну. Я властиво тільки що почав вчитись українології коло Ист. Пѣсень, як мені довелось їхати сюди. Ви пам'ятаєте, що по вговорю я вусив писати в Громаді про справи європеїські, а українськими обіцьали займатись льуде, котрі компетентніші мене в них.

Але коли вони не дали нічого, то все таки впало на мене. Я мусив довчатись українольогії на чужині, де і книжку не всьаку здобудеш. На цю науку треба було часу і праці. І ось, коли хоч по деяким питаньням ја набрав фактів стільки, шчо вже можна стало „дерзати“ говорити, наскочили на мене строгости цензурні в Росііі і і „елімінація“ мене з галицької печати, при Вашому попушченьнью, а то і за благословеньням декого з Ваших.

3) З поводу безпокојств, котрі ја може наніс Вам останнім роком своїми переказами, ја мушу звенитись тим, шчо ја власне попавсь в дуже поганиј матерјальній стан тим, шчо поклавшись на цифри і строки означені в позаторішніх листах і розмовах, повходив у строкові довги. А найбільше збудоражило мене те, шчо на мої питаньня Ваші посланці одповідали тричі: „послано вже“, то ја не получавши думав, шчо пропали посилки (на пошті або в посередників, — чому приміри бували) і все переказував: шукајте! А од Вас ні слова не получав 1½ рока. Накінець ја прохав дати мені тільки „позичку“ під залог 10–12 листів роботи, на першій раз, котрої приміри послав до рук Ваших. Ја не знав, шчо моја робота так впала на літературному базарі, — і тепер прошу прощенія.

200 р. получьв, „Гајдамак“ — ні! Газети не получају ніякої, ні київської, ні одесьської, і книг нових теж. Унів. Изв. шче получају за 1885 р.

*N. 41. Лист до I. Ф. Chemin Dancet 14 Genève
10. Фебр. 1886.*

Оце получив 260 р. і Вашу записку, а вчора лист і программу. На лист не так то скоро напишеш одповідь, хиба вишльу завтра. Замітки ж

на программу напишу шче візнішче. Тільки оді-слати замітки не так то просте діло: кажете: по зв'існо му адресу в Петербурзі. Але мені дано два адреси, по одному ја написав, та одповіді не получив і мају резон думати, шчо не діј-шло. Через те ј обернувсьа до корреспондента через посередницю, значить, через З-й адресу, — і хоч все таки одповіді на повишче згаданвј лист не получив, то хоч мају звістку, шчо посе-редниця бачилась з кимсь з тих, хто мусів лист получить. Так по јакому ж адресу тепер писа-ти? Коли можете шче, то скажіть привезшому лист і программу: чому таки він не приписав од себе нічого: хто дав лист, хто программу, чи получено в П-ві міј лист, чому нема одповіді (в мојому листі була одповідь на питаньня ділові і од мене були такі ж питаньня, а окрім того звістка, шчо послані (так писалось в листі з П-6-га: посылаемъ 100 р.) гроші не получені,— значить, треба шукать їх. Лїј богу, пора б уже кинути стару панську звичку обертатись з людь-ми, мов з собаками: кинути без објасненья папір, чи гроші, запитати чоловіка про шчо небудь та по-бігти ј замовкнути. Од такојі звички ні особам, ні справі добра не буваје. Не получив ја ј „Гајдамак“, про котрі говориться в листі. Подібне памьата-јетьсьа случилось в привїад першого Петербурзца.

Дїстав уже „Дѣло“ з історїеју јого заборони. *Quod erat demonstrandum!* Ја писав і Вам і сестрі, шчо з Целеша будуть такі овошчі. На забороні „Дѣла“ не стане, а буде всіј укр. прессі ј навіть особам. І коли б за добре, — а то за *Świętą Unię!* Коли вже „Дѣло“ так хо-тіло дебіту в Россїї, шчо аж православїје рату-вати хотїло од штунди, (котру навіть дурнїј пра-вославнїј царь тепер терпить), то јак же було не подумати, шчо не на те Толстој і Побідоносців унїју в Холмшчині рујнували, шчо б допускати

входу її по всій Україні, коли вже не стало в нього мозку зрозуміти, що лаїцізація національній політики, а надто в нації з кількома вірами, одна можлива основа для патріотів?! До цієї лаїцізації було договорювались не тільки Батьківщина, а і Дѣло за Барвинського. А тепер за видавця Бележа „Сьвѣта Уніја“ стала прапором народівців! Все думають, що сам Лев XIII в Просвіту запишеться і викликне: *Per vos, Narodovzi, Orientem convertendum!* Або чи не сам Вахнянин папою буде. Інтересно, що тепер почне Дѣло? Консеквентно буде тепер об'явити цілком війну Росії під прапором Пелеша, на що російський уряд одповість на українських чубах. Як би ја був на їх місці, то сказав би, як Українець Лицвину в звісній пркказці на слова: „То наш бог та вашого бжець!“ — „Так йому і треба: нехай з дурним не зчепляється“. Побачимо, що чуби скажуть. А що скубти їх будуть за Пелеша, це вже безпремінно! Та коли б скубти, а то і сміятись! Ось що лихо!

Ваш М. Др.

Простіть, що ще не висилаю довга; як раз получив рахунки за типографію, — треба хоч кредит свій піддержати. Ви мусите на днях получить гроші за Наєръ-Еддина, котрі, здається, як раз покривають мій довг, то вдержіть.

*N. 42. Лист до І. Ф. Chemin Dancet 14. Genève
13. Фебр. 1886.*

Шановній Добродію!

Простіть, що образив Вас. Ось що значить писати згорбача та на скоро. Ви на себе прив'язали і те, що до Вас не належить. Що замітку про мій протест ніхто внакше не може

зрозуміти, як шчо ја дурень, — про це ј спору бути не може. Зостајетсьа тільки, — чи Ваша редакція того ј хотіла, чи ні? Шчо ја ј справді дурень, об цім теж спора не може бути. Не спитавши броду сунувсь в воду! Але сунувсь ја не до Вас, а до „Дѣла“ (јак тоді ж до Ак. Гр.). До „Дѣла“ належить, значить, і Ваш вивод: „так јому ј треба, нехај з дурним не счипајетсьа“, а не до Вас. Ваша вина в тім, шчо Ви мене всунули в Зорю Партицького. Це ж, јак собі хочете, безспорно. Скажу Вам отверто (та, здајетсьа, говорив), шчо јак би ја так завів Вас, без Вашој волі, — то зробив би все, шчоб напечатати цілком Ваш протест, јакіј би Ви не написали, хоч би мені голову треба було зірвати своју, чи чужу. Такиј в мене принцип. Але навјазувати јого другим ја не сміју, — і дѣла того особливо після Ваших слов про К-го, јак про чоловіка добрих замірів, ја ј здавсь на Вас та на нього. Війшло, шчо Ви обоје мене видали з руками ј ногами „Дѣлу“ ј П-ому. Може так і треба. Ја скажу; робить луде добрі, јак ліпше! јак чоловік, шчо попавсь між ножем і шибеницеју, — та все таки не можу ж признати вербовку за ковбасу, — хоч би на ділі вербовка дісталась і Вам.

А шчо Ви образились на слова „На вішчо це все ја розкажу Вам?“ ј вивели, шчо ја Вас за скотиву (!!) вважају, це вже ні з чим не сообразно і навіть гріх Вам. Ја сам би мусів образитись на Вас за такіј вивод. Мојі слова значать тільки те, шчо практичного виходу з оповідаваньа мого про реферати мојі у Вас бути не може. Це доказує і Ваш лист. Ви пишете, шчо коли моја розправа зовсім наукова і без аллюзіј до теперішніх політ. та релігійних відносин, то вона буде напечатана в „Зорі“. Моја ж розправа зовсім наукова (по методу), то вса просто говорить про „тепер. релігійні відносини“, трактујучи думки

релігійні нашого народу по його легендам, ergo не годиться дльа „Зорі“. Моја розправа показује, шчо наш народ іде до реформації, — ergo, вона мусить зробити скандал в партіі православній греко-россієській і уніацькій. Вона в Галичині шче більш скандальна, ніж навіть в Россіі (де такі розправи ја сам печатав і навіть тепер не трачу надіі напечатати скорше ніж у Вас, в вільній Галичині, де la servitude volontaire завела цензуру і реакцію гірше навіть Толстовської, котра проуска напр. статті про секти, з прьямими алльузіями до тугешніх обставин).

Про моје сотрудицтво спеціально в „Зорі“ ја не знају з якої речі Ви говорите. Чи хочете Ви його, чи не хочете, чи смієте, чи не смієте (коли вже тут місце цьому слову)? Редактор Зорі не зајавив, шчо б він його хотів, — а воспитанній чоловік не ходить тудя, куда хазяїн не просить. По правді скажу, ја цьому ј радиј тепер, бо ја певнісінькій, шчо „Зорьу“ скоро забороньать в Россіі ј не хотів би, шчо б мастодонти говорили, шчо це через мене. Ја тільки мольу бога, шчо б заборонили „Зорьу“ не за св. Уніју, — хоч в тому непевній, коли Ви будете показувати таку слабість, јаку показали в примітці до Луборадських. Ви кажете, шчо кінець примітки не Ваш, а К-ого, а шчо Ви мусіли долучити јї до свого тексту. Але весь світ мусить уважати слова, підписані Вами за Ваші, а до того, шчо Ви мусили, јому діла нема.

До того діло тим, хто до Вас прихильній особисто, хто шанује Вас і хто бажав би дльа Вас лишшій долі, ніж неволья в Несиголовців, котра Господь віда, до чого ј діде, коли Вас примушуют в дурнів шити Ваших прїятелів, а завтра підписувати не Ваші думки... Дльа якої цілі? Деси не видно, бо навіть літературна „Зорьа“ все ж таки

журнал преплохvj. Не вже ж проти цього можна спортивсь? Ну, положіть перед собою „Зорю“ j першvj російськvj, а не кажу вже європейськvj журнал, та j скажіть холодно, чи можна з ними рівняти „Зорю“ хоч здалека?

Про те, як зробити, щоб „Зоря“ була європейським журналом, багато б треба говорити. Та ja своје маже сказав усе торік, як ішла в нас розмова про „Поступ“. Ja тоді Вам казав і те, щоб Ви не дуже то сподівались од „росс. українофілів“, а поклались більш усього на ставлj кружок своїх прогресивів, котрj бj поступенно притяг і породив нові сили в Австрijі j Россijі. (Ja не касаюсь тут справи імен Ор. Левіцкого, або Антоновича, котрих справди не слід було писати, бо ці особи неперемінно перелякаютьсьа і по својему матимуть резон; не слід було писати j у примітці про Рудого мого імені коло Антоновича). Ja кажу про статті, ідеї, — а не імена. Ви вибрали коаліцію без ясно обмежованих прав дѣла себе і своїх принципів, — ну, j несете одповіднj хрест. На який кінець??? На скілько ja можу судити по тому, шчо ja знају Галичвну і Россijу, то на руїну навіть теперішніх сил, коті моглиб служити здоровому укр. руху. — Ja не казав, шчо самі мастодонти читають Зорю. Ja тільки казав, шчо радіти jї можуть хвба мастодонти, а звірі ближчі до історичної епохи навірно плечима здвигають, — молодіж же на Україні навірно допіка українофілів питаючи: „Так оце Ваш орган“? — як колись допікала „Правдоју“. Коли це Вам дуже гірко чути, ja не буду говорити, — але діло од того не перемінитьсьа.

Ваш М. Др.

А „Дѣло“ все сердитьсьа, шчо „словісти“ на його доносять росс. уряду. На шчо ж воно

доносить на словістів австр. уряду, — вже одним тим, що ставить *conditio sine qua* по австр. лояльності думки своєї парахвіжі? Або свобода, або поліція.

Листи до Россіян отдайте їм, — коли вони поїхали, то задержіть до вірних окказій. Можете їх прочитати.

*N. 43. Лист до I Ф. Chemin Dancet 14,
25. Фебр. 1886.*

Шановній земляче!

Оце получив Ваш лист од 22 ч. — Книжки ја послав пакетом не ради економіји, а ради скоро-
рости, бо чоловік би їх не дождавсь, як би їх
посилати бандеролью через день. Наперед буду
робити, як велите, — та тільки все таки не ро-
зумію, як можуть сконфіскувати Воли або Пісні.
На Вашім місці ја б видержав процес проти кон-
фіскації, як би на неї зважилась поліція, бо
внакше яка ж це конститүція, коли і Воли або
П. П. конфіскувати будуть! Як собі хочете, а
таки дарувати не слід.

„Крају“ ја шче не бачив, та хоч і побачу,
то мало втішусь, бо на теперішній час вважаю
потрібним протест в самій Галичині, — чи в
Зорі, чи на мітингу. Коли Вам не вільно буде
в „Зорі“ сказати навіть те, що Парт. говорив
у „Провідних ідеях Ш-ка“ або навіть В. Барв.
в „Правді“ або і у „Дѣлѣ“, то ради Аллаха, на
що Ви в Зорі?

То що ви пишете про вбільшення пред-
платників Зорі, мене не дивує і шче раз пока-
зує, яку помилку Ви зробили не заклавши свою
газету. Так користайтесь же хоч тим, заставте
себе вважати за що небудь, а не за попихача

песиголовців. А то згодом і публіка розбере фальш стану Вашого і „Зорі“ і „провалитесь“ Ви з нею обоє.

Про П-ка Ви не так мене зрозуміли. Я казав (замічу, з власнісної ініціативи, П-к остатнє мені не писав, окрім про процес) не про елімінацію його з „Зорі“, а шче про „елімінацію з суспільности“ за похорон Нарольского. Це великий гріх і страшенна політична помилка, шчо тоді львівська молодіж не намилила голови Дѣлу за його виходку так, шчоб до нових віників памјатало.

Звідти пішла і уся Пелеховщина. Шчо ж до того, шчоб П-к тепер печатав шчо небудь в „Зорі“, то ја б не настојував на цьому тепер, бо не тільки не зроблено ніякої декларації, як Ви обіщали, про коаліційність журналу, а в кожнім N. јесть по реакційній подлости. Шчо з П-ком не легко мати діло, між ничим через те, шчо він одклада викінченње праць сурјозних, а кидајеться за хвилевими фантазіями, це ја ј знају, — та думајеться, шчо на місці (мені завше казав П-к в Женеві, шчо як він буде на місці в Галичині, то инакше візьметься за роботу) можна на чому небудь погодитись. Звісно, в першіј лінії не треба дозволяти робити з чоловіком таких подлостей, як елімінація „Дѣла“, ні так килати, або хоч обходити товариша, як це зробили Ви з П-ом, коли пішли на вмови з „Зорею“. Як собі хочете, а це гріх і помилка, котрі Ви перш усього мусите змити і поправити, а без того вперед не підемо, а будете тільки більше залазити в болото і вести за собою гурт і справу.

Ви ось пишете, шчо не чујете в собі енергії на ініціативу, але готови пристати до діла ліпшого ніж народоўське језуїтство. А другі пишуть мені теж, шчо јім противне народовство, —

та кажуть, дайте нам проводиря, ми б пішли, от, як би Франко. Та так на місці і стоїте всі. А діло легке і случаї пречудесні; зложіть чи промову, чи маніфест смиреннькиї, та чистенькиї, чеснії на 26 ф., та і скажіть: хто жив чоловік, — озовися! А там і побачите, шчо голос дурно не пропаде. От вже Кобринська не витерпіла дьґачковщчани. Знайдуться і другі і в Галичині і на Україні, да поки шчо ја знају, шчо Ол. Пч. з близькими її вже написала Кобр., шчо як Альманах жіночїї піде до Пелеша, то вона зрікається мати з ним діло.

По листах Пр-ого і одного Болгарина ја жду сварки між „молодими“ і старими в Київі. Тут виїать Ваша вина, то б то, шчо Ви не склали прогресивного органу в Галичині, не розказали в Київі добре, шчо то таке Ваші народовці. „Старі“ наші принципіально далеко вище Валіх Вахнянинізі і т. п. Вони тільки потомлені, пасивні, вони ради скластись на других. От вони склались на Львів, бо ні на кого було скластись. „Вариволя“ своїми скоками, а В. Б. своїм „точно такъ“, котре він вже звик давно одповідати на все, шчо чує (од Јузефовича, ја і од громади і Василя Лукича) підвели їх, от вони і попались у Пелехівщчину. Молоді їм за це очі з лоба видиратимуть, і піде чортовщина. А будь у Вас середнье „чисте, чесне поле“, всі б зіїшлись. Під страхом видатись Вам за христіянського пустельника ја виїать кажу Вам: покаїтесь в гріхах своїїх, принесіть плод покаїанія; великиї гріх Ви наробили і велику одвічальність побрали Ви на себе за будуче. То шчо Ви кажете, шчо не маїєте енергії на ініціативу і. т. и. — слова, із подлого болота всьакиї мусить виходити.

Звістки про арести в К. мав і ја, тільки мені виразно писали, немов навіть з докором, шчо з українофілів нікого не арештовано. Звісно, на

це складатися нічого. Раз коли єсть жандарми, то мусьять бути і арести. Скоро ж „народовольців“ зовсім не стане до арештованьня, то треба буде приїнятися за українофілів. Гірко тільки, шчо пропадуть льуде за Пелеша і св. Увіју, або за таку дурницю як Горовенко. Я колись писав П-ку подрібно про цю „хроніку“ і як раз переказував те, шчо сталось. Горовенко, це новий мудрий плод українофільського консерватизма. Це вже, коли не треба прьамо „помирити з собою правительство“, то заход до того з боку; показати, як несправедливі нагони на нас, смирененьких, роблять з нас динамітчиків! (По середині, звісно, розтикано кілька сепаратистичних дульок в кешені). Але перш усього це дурний донос на самого себе, брехня, — бо віднин українофіл динамітчиком не став. (Стали деякі Українці, котрі могли б стати українофілами, як би в 1870–73 рр. не панувала в Українців київських Чубова еквілібрістика, котра тепер виходить архипрогрессивноју перед Конишчиною). Дурний автор не став на цьому загальному доносі, а трохи просто не показав імена осіб, — так шчо „Кіевлянинъ“ з повним резонем поставив *molto* своєї рецензії романа: „Ба! знакомья все лица!“ Шчо ж до історичности і артизму романа, то ја тільки скажу, шчо там анахронізм на анахронізі, шчо, видко, автор не маје повнѣтья ні про гімназії наші, ні про університет, ні навіть про українофільські кружки на правім березі Дніпра. Бачучи, шчо роман писав Полтавець, ја дуже боївсь, шчо б це не був Мирний (бо це б свідчило про упадок таланту) або навіть Білик, а коли виходить, шчо це „Дрозд“ або инша птиця того ж гнізда, то тоді $\frac{1}{2}$ гори з плечей. Гірко тільки, шчо цвірівканьня цього птаха пішло за глос усього нашого напрямку. Шчо б так не сталось, треба було, шчо б наша газета

видајала роман ранішче, ніж „Кієвлянинъ“. Але — *ceterum censeo* — нашу газету втопили Ви...

Письма мого до товаришів, звісно, не слід посилати не навірняка, бо як попадеться в руки поліції, адресата не поглядять по головці. Я писав лист тої думаючи, що його перевезе хтось з посланих, а тепер жалію, що потратив час. І дуже боюсь, що лист так і застряне де небудь.

„Труды К. арх. създа“ в мене єсть. „Ниви“, конечно, не маю. „Поэт. воззрѣнія“ рад би мати на якийсь час, а коли ні, то прохав би виписати мені уступ про дуалізм в II т. коло стр. 459 і далі. Вашу посилку получив, і по правді кажучи, ще раз пожалів, бачучи сліди галицької неблаговоспитанности: хтож таки чужі книжки ріже та ще і пише на них свої іменз, вирізавши ім'я того, хто позичив книжки? Коли це страха ради іудейська, то ще стиднішче. Всі такі штуки доводять тільки до того, що наперед ніхто не зхоче з такими індівідами мати діло. З книг про звичаєне право не стає мені ще Ефименкової Ізслѣдованія і том записокъ Географ. Общ. (Петерб.) по отдѣленію Этнографіи. А в мене власне найбільше просять цих книг. „Гайдамак“ переглянув і бачу, що Кієвлянинъ був праві. Рекламу книзі зробив Мордовець пребезстидну. Сластьону также далеко до Г. Доре, як Мордовцеву до Вальтер-Скотта. Најдосаднішче всього, що „К-въ“ піймав цілвј гурт на незатьту укр. мови. Сластьон розумів: діти карають accusativus за nominativus і нарисував дурость: дітеј з ножами серед гайдамак. Оггакі пребезтактні льуде ті українофіли! Скільки вони пошкодили Лисенку безмірними рекламами, так ще не навчились!

Ваш М. Др.

А ја все таки не знају, од чого Ви мусили приписати противну Вашій совісті приписку до

Льуборадських і шчо Ви тим виграли? Хотів би просвітитись.

N. 44. Лист до І. Ф. без дати, з початку марта 1886. Chemin Dancet 14.

Шановній земляче.

Вчора получив Ваш лист разом з К. Ст. В останній побачив пропуск, котрий треба доповнити. Будьте ласкаві, пошліть приложеній листок в Київ.

Пелешівскій прапор ја ніколи не думав, шчоб Ви були його поклонником, хоч правду сказавши, бојуєсь, шчо Вас „примусьать“ до якого небудь по меньшій мірі двозначного кроку. Біда наша в тім, шчо в Галичині јесть вже чимало льудеј з европејськими думками, та всі вони або јдуть за Вахнянінами, або мовчать. А тут пријшла година, коли ј мовчати гріх і шкода. Корреспонденціі в „Крају“ мало, (та ј то шче коли буде; ја не дуже то вірју ј „Крају“ пісьла того, јак він похвалив „Русь“). Вашу ж ідеју боротьсь з клерикалізмом поємоју знахожу непрактичноју. Коли то шче буде та поема, та јак хто шче јіјі зрозуміє? Треба ж скоро деклараціі хоч об тім, шчо ідентіфікація јакојі б то ні було національності з релігіеју је абсурд принципіальній і практичній, шчо почаство в нашій націі јесть православні, уніјати, католики, протестанти і шчо всі такі думки однаково законні (штундисти, жиди, вільнорозумовці, дозволені навіть авст. кодексом¹⁾). Пригоду до такојі деклараціі міг би

¹⁾ Дља нас, јак групи, політично можлива тільки така альтернатива до віри: або требувати, шчоб вона була *ges privata*, або просто битись з неју.

дати день Шевченковськвј, на котріј Ваші Европєјці могли б зібратись вкупі дльа такої декларації, підчеркнувши при тому, шчо Шевченко був вже скорше деїст, ніж христїянин, а все таки застаєтьсєа першим нашим національним поетом. Це мінімум, шчо треба і шчо не вразить ні одного скілько небудь освїченого чоловіка. Таке навіть пробував говорити в „Дѣлѣ“ і Барв., поки не надумавсь пітти до Сембратовича, котріј був Пелешом того часу. Ваша ж поема — сама по собі. Я персонально не великій почитатель історично-тенденційних поем і романів, і думаю, шчо вони завше виходять мертві, та цей міј суб'єктивній погляд на бік. Пошукаю предків Вашої легенди, котрої тепер зовсім не знаю. Про Рејса запитаю, чи не готовитьсєа нове виданьє, як чогось мені здаєтьсєа. Як шчо ні, то просто куплю його дльа Вас.

А поки шчо страшенно жалко, шчо у Вас пропускаютьсєа всьакі пригоди до пројаву вільної думки. Напр. на ві шчо звївсєа юбілей Ставропігїї? Але ж львівське братство XVI ст. була проба свого роду реформи церковної. А рецензент Зорі на виданьє Левцккого не скористувавсь навіть твм, шчо пројшло в Россїї. Вже в „Дѣлѣ“ було бїльш сказано реформаційного в перекладі статїї Лев-сго з К. Старини. Чи Кал. не добачив, чи перелькавсь?

В усьакім разі погано, все погано, починаючи від „елїмінації“ П-ка за свїцьквј похорон, і все счипльаєтьсєа після того консеквентно на те, шчо б коли не зарізати укр. рух, то покрити його соромом на довго.

Ваш М. Др.

Оце получив другу кнїжку „Вѣст. Европы“ з прецікавою статею Пвпина „Епизодъ изъ малор.-польсквхъ отношенїй“. Цю статею, як

і попередні про „Малор. Етнографію“ непременно треба реферувати в „Зорі“, при чому треба б де в чому її поправити Пипіна. Попросіть кого небудь з Українців, знаюшчих добре нашу сторону, галицький рух, а також російську журналістику, взятись за цю роботу.

Пишуть мені з Росії, що там молодіж толкує про статтю Южакова, Борба за гегемонію в ХХ ст. (Росія, Англія, Австрія, Америка), де напушено демократичного москвофільства во славу Росії і напроти „шляхетської“ Австрії. Дуже б треба „смазати“ Южакова, тим паче, що він одеський чоловік, був висланий в Сибір і зве себе „південним федералістом“.

Напишіть мені скорше, що Ви думаєте вчинити з Целешем і Шевченком. По моєму Галичина втратила всякий резон культа Ш-ка після поклонів Пелешу. Нитка з Україною Шевченковою вже порвана. На 26 Фебр. (ст. ст.) т. і. на 25-річчя ім. Шевченка у нас буде скінченній набір усього Кобзаря. Чи не найдуться в Вас льуде, котрі б зхотіли закупити екз. 200—300 по найдешевшій ціні; на тім зробили б гешефт попри патріотизму.

Хотів було написати Вам більше про Павликові роботи і Зорю, та роздумав мішатись в це діло, котре виходить чомусь трудніше „восточного вопроса“. Чудне діло: Ви з П. првјателі, одних думок, а ніяк не полагодитесь!

*№ 45. Уваги на „Програму українцевъ соціалістическxъ федералістическxъ“.*¹⁾

До Вступу. З того що група назвала себе „соціалісти федералісти“, не виходить ло-

¹⁾ Не пригадую вже, що се була за программа і від кого була послана Др-ву. Подану далі критику її прислав

гічно, що „такимъ образомъ въ программу... входять задачи культурныя, политическія и економіческія“. Задачи ці виходять з того, що громадеке життьє потребує праці дльа подібних задач.

Характеризувати групу термином „революціонеры“ — лишньє; рев-жа не задача, а один із способів, котриј може вживатись не в самих тільки „соврем. услов. Росс. имперіи“, а ј в Швейцарјі і Англіјі. Такі характеристики збивають ся на *carpatio benevolentiae*, що при оговорках (про совр. условія і т. пр.) не осягає ј цієї сили.

До А. Дуже вже багато говорить ся про національність і з повторіньями, а зовсім не говорить ся про права лъудини ј громадыанина, котрі јєть једина міцна підстава всіх инших, і національності. В усіх рухах россіјських це једина нитка, котра не даєть збитись в закулки государственности, народничества і т. и.

До В. Теж ростягнуто, повторьяєть ся.

В §. N IV про „антигуманное направленіє в европейской политикѣ“ — не јасно.

Термин „опираться“ дльа сусідніх напрямків і груп обидниј.

А далі: јакоју опороју дльа федералістів може бути „движеніє госуд. центр. характера“? Воно просто ворог, це ј треба сказати. Федералісти можуть дружити тільки з федералістами.

Коли підставить арифметичні цифри в алгебру пункта 2-го про „сепаратистическое стремленіє нѣкоторыхъ национальностей и областей“, то получим најголовніше Польшчу. Ліпше прьамо про неї ј сказати і јасно поставити свої думки про

Др-в разом з висше поданим листом; з неї у Львові звято копію і вислано в Росію, а орігінал лишив си у мене. Друкуюю його дльа повноти, хоча сама критика без відповідного тексту не всюди гаразд зрозуміла. I. Ф.

Польшчу історичну і етнографічну, а також і про польськвй сепаратизм.

Прим. 3 („участіє въ терр. підприємствяхъ“) здається мені неладно редагованим і лишнім. Російськвй „тероризм“ так названій з обезьянства Французам при малому знаттью історіі. У Французів власне був терор, бо в них було терорвстичне правительство, а у росс. рев-рів, льудей частних, були тільки політ. убивства, котрі на ділі мало кого нальакали. (В Россії терористами можна назвати Муравьєва, Толстого, — а зовсім не Жельбова і т. п.). Про такіж рідкі „предирітвїя“, як діло росс. „террора“, нічого говорити; їх можна робити, коли кому прийдеться, а в програму їх ставити ні дльа чого, тим паче ще в такій формі: „мы ничего не имфемъ“. Навіть тої, хто хоче робити політ. вбивства, скаже: А мені яке діло, чи ти „имфешь“, чи ні?

До С. Кінець вступного § перед а. дуже темно виложениј.

*N. 46. Лист до ред. Kurjera Lwowskiego
з д. 20 лютого 1886.¹⁾*

Ufając w pańską gościnność upraszam o użyczenie miejsca w pańskiej gazecie następującemu memu listowi. Zbliża się chwila, kiedy zwykle Ru-

¹⁾ В нумері Kurjera Lwowskiego з д. 3 марта 1886 надруковано статю, якій редакція дала титул Rusin do Rusinów і про якої автора написала ось що перед початком його статі: Od p. Dragomanowa, znanego patrioty ruskiego, zmuszonego żyć na obczyźnie, otrzymujemy list następujący, który umieszczamy w tłumaczeniu z języka ruskiego. Передруковуємо сей лист, поминений д. Павляком у його бібліографії писань Драгоманова, в тій формі, як він поміщений у Kurj. Lw., полишючи на боці редакційну дописку до нього, де редакція застерігаєть ся против раціоналізму як основи нац. програми.

sini obchodzą pamięć Tarasa Szewczenki, który umarł na dniu 26 lutego st. st. Tym razem rocznica śmierci Szewczenki powinna być tem solenniejszą, ile że obecnie ubiega 25 lat od śmierci wielkiego Rusina. Wobec tej okoliczności, że polityczne stosunki w Rosji nie pozwalają tamtejszym Ukraińcom wypowiedzieć swe ideje na dniu Szewczenki, uważają zwykle Rusinów galicyjskich niejako za pełnomocników całego rusko-ukraińskiego narodu do wywieszenia w tym dniu narodowo-politycznego i kulturowego sztandaru.

Zazwyczaj w roli takich pełnomocników występują w Galicji ci, którzy się mienia „narodowcami“. Od pewnego jednak czasu galicyjscy tak zwani „narodowcy“ występują ze sztandarami, mającemi bardzo mało wspólności z ideami Szewczenki i jego ukraińskich zwolenników. Ostatniemi zaś czasy galicyjscy tak zwani „narodowcy“ w gazetach i przez wszelkiego rodzaju publiczne manifestacje zidentyfikowawszy swoją politykę z tendencjami unickiego ultramontanizmu, zerwali ostatnią nić, mogącą ich wiązać z Szewczenką i jego ukraińskimi zwolennikami. Dość zaglądnąć do utworów Szewczenki, aby się przekonać, że ukraiński poeta nie tylko nie był apostołem jakiegokolwiek bądź klerykalizmu — najmniej zaś unickiego, lecz widocznie występował nawet za granice tradycyjnego chrześcijaństwa.

Ukraińscy zaś zwolennicy Szewczenki, jeszcze w 1873, kiedy niektórzy z ówczesnych powag galicyjskich próbowali podciągnąć „politykę Rusinów“ (austrjackich jakoteż rosyjskich) pod sztandar ówczesnej austrjackiej magnacko-klerykalnej partji, oznajmili wprost, że mają bardzo mało sympatji do takiego pseudo-narodowstwa, jak i do ideji tak zwanej „starej“ galicyjsko-ruskiej partji („Słowa“ i t. d.). Jako zasady polityki odpowiadającej interesom rusko-ukraińskiego narodu wspomniani Ukraińcy postawili: 1) federalizm w sprawach narodowo-

politycznych, 2) demokratyzm w sprawach społecznych i 3) racjonalizm w sprawach kulturalnych (p. „Prawda“ 1873, strona 660 i nast.).

Nowsze manifestacje galicyjskich t. zw. „narodowców“ idą o wiele dalej drogą reakcji, niż nawet te, przeciw którym zaprotestować musieli Ukraińcy w roku 1873. Mam w ręku dowody na to, iż manifestacje te wywołały niezadowolenie w Ukrainie naddnieprskiej. Ponieważ tamtejszy polityczny ustrój nie pozwala, aby niezadowolenie to objawiło się w formie publicznego aktu, przeto zmuszony jestem udać się do pana z niniejszym listem, dla którego nie spodziewam się znaleźć miejsca w terażniejszych galicyjsko-ruskich partyjnych gazetach.

Jeżeli nawet pominiemy teoretyczną krytykę terażniejszych europejskich społeczno-kulturalnych partyj, a spojrzymy jedynie tylko na rzeczywisty stan rusko-ukraińskiego narodu, to przekonamy się, że interesom tegoż narodu o wiele więcej odpowiadają zasady partyj radykalno-progresywnych, niż konserwatywnych. Najmniej zaś odpowiadają sławni i interesom rusko-ukraińskiego narodu ideje i cele partyj klerykalno-ultramontańskiej. Dość będzie tylko przypomnieć tę okoliczność, że Rusini są i tak zw. prawosławni, i unicy, i katolicy i protestanci (t. zw. sztundyści) i żydzi i racjonalisci. Już ta jedna okoliczność zniewala Rusinów do zupełnego oddzielenia swej polityki narodowej od jakiegokolwiek bądź religji, zniewala do zupełnej laicyzacji polityki, do poglądu na religję co najmniej jak na res privata.

To, cośmy dopiero co powiedzieli, podziela obecnie większa część wykształconych ludzi w Europie, a między nimi nawet wiele ludzi szczerze religijnych. Bez wątpienia tak myśli wielu ludzi także pośród galicyjskich Rusinów. Pewni więc jesteśmy, iż takowi nie omieszkają przyłączyć się do naszego

протесту przeciw zgubnemu nadawaniu narodowej polityce rusko-ukraińskiego narodu barwy partyjnej i reakcyjnej. Niniejsza rocznica śmierci wielkiego rusko-ukraińskiego poety wymaga podobnej manifestacji, a manifestacja ta byłaby początkiem do założenia niezawisłej postępowej rusko-ukraińskiej partii, mającej na oku tylko interesa całego rusko-ukraińskiego narodu (w Austro-Hungarji jakoteż Rosji), zaś za podstawę naukowo wypróbowane ideje współczesnej europejskiej cywilizacji. Racz pan naprzód już przyjąć moje podziękowanie, a oraz wyrazy mego uszanowania. Dnia 20 lutego 1886.

M. Dragomanow.

*N. 47. Лист до І. Ф. Chemin Dancet 14. Genève.
9 Марця 1886.*

Шановнвј земляче,

Вчера получив Ваш лист і К-ого.

Про конфіскацію моїх книг ја спитају Вас: чи не можна, коли б наступила конфіскаціја II виц. пісень, то шчоб властитель посилки (адресат) оборонѣав її перед судом і подав рекурсе? Бо ја готов голову дати одрізати, коли де небудь в Зах. Европі можуть засудити і конфіскувати таку книгу в кого вгодво, окрім Русина.

Тепер про мій лист в К. Lw., котрвј Ви чомусь звете „протестом проти вечерка Шевченківського“. (В моїм листі раз јесть слово протест, та „проти надаванѣа політвці р. укр. народу барв партіјнојі і реакціјнојі). Ви питајете, јака ціль јого? Шчоб прочитали, подумали ј поговорили. Дља чого ја напечатав в К. Lw.? бо нігде було в другім місці. Шчо він буцім то „до Польаків“, то Ви помилѣајетесь (шчо ј сами знајете), бо в Галичині ј Русини читајуть польські газети мабуть чи не більше, ніж руські.

Безпосередніх результатів свого листу я не ждав і не жду. Кінець його про Галичан, котрі можуть приєднати до мене, написав тільки з віжливости. Чому попереду не обернувсь до кого з гал. молодіжі? Тому, шчо нікого з неї особисто не знају. До Вас же я обертавсь, та Ви сказали, шчо ніякий виступ молодіжі і Вас самих не можливіј. До того ја Вас уважају як би не сушчествуюшчим дльа всьаких вільних кроків, бо Ви тепер в неволі в пєснгодовців, мусите писати таке, чому не вірите і т. п. Значить, мені зоставалось або мовчати, або писати од себе і од тих Россіян, котрі останніми часами писали мені свої думки про пєлєшізм гал. народовців. Мовчати значить позвольати длити кумедіју брєхні і гіпокрізії і прьамої шкоди укр. справі по кр. мірі у вас, в Россії. От ја і сказав своју думку голосно, знајучи на перед всі невгоди свого виступу, котрі всі, кому треба, починајучи од самих тих газет, котрі напечатаять мій лист, і до росс. газет, до котрих діде звістка про нього, постараяутьсья затлумити, закидати болотом, і т. д. Знав ја, шчо знајдутьсья і такі, котрі при цьому случају заговорьять і про „команду“. В більшіј часті аналогічних случаїв, котрі ја бачив, виходить, шчо про „команду“ говорили ті, хто самі сльять і бачать себе командірами... А все таки ја му сив написати свій лист, так як колись му сив написати колишній лист до ред. „Друга“ — через голови усьаких народовських і москвофільських авторитетів і їх слуг вільних і невірних.

Шчо мій лист не даје, як Ви кажете, аргументів, за надто голословніј (таки зовсім, а не тільки за надто!), це внакше і бути не могло. На те все він лист, а не статьтя або ціліј журнал. Та ја в свій час писав і статті і журнали, хто хоче, там знаје і аргументи. Та впрочім до суті діла, до лаїцізації політики — це така азбука,

що́ я аргумен́тів не треба, навіть дльа гал. наро́довців, старих і молодих. Аргументи, як ја нагадував і Вам в попереднім листі, jestь навіть в Правді́ я у „Дѣлѣ“. „Вони́ я самі знають, шчо говорять дурницю́ і подлость“ — так пише мені один лист з Укра́їни од одного з недавних со-трудників „Дѣла“. (Хочете, копію пришлю́?) В тім то найбільше горе Галичини, шчо всі оці вірні Австріяки́ я уніати́ в чотирьох стінах такі рес-публіканці́ я атеїсти́, шчо о-о-о! (Вам як беллетристу́ розкажу́ сценку, котру мені передавав шче в 1873 р. Зібер. Їхали ми, каже він, чере́з Відень, ја́ я С. Подолінськві́, і мали од Русова рекоменда́цію до Січовиків, М. Буч., М. Под. Покликано нас на вечерок у Січ, де були́ я депутати́, між инчим́ якийсь совітник, котри́ я поставив на веу громаду́ по килишку біло́ї кави́ я промовив шчось таке про многона́діяну молодіж. На те однові́в тодішнві́ голова Січі, — не памјатају, хто, — шчо молодіж голову́ положить за віру. М. Под., котри́ я був коло ки́ївських госте́й, нагнувсь до них при цьому́ слові́ я сказав: „Та то він собака бреше! Він таки́ же атеїст, як і Ви, як і ја“ (textualiter!). В чім же тут і як „переконувати“ таких луде́й? Ви, коли хочете, робіть з ними, шчо́ я як знаєте, а ја (можу сказати́ в цьому́ случа́ю навіть ми за многих Укра́їнців) уважају́ тільки́ потрібним́ инколи́ нагадати́ світові́, шчо вони́ з нами́ нічого́ спільного́ не мају́ть.

Про „Поступ“ і „Зорьу“ далі́ сперечатись нам мабу́ть нічого. Обо́е ми повторя́ємось. Шчо до покликү́ Вашого на Укра́їнців, ја́ тільки́ скажу, шчо́ Ви дльа́ того́ у Ки́їв їздили́, шчо́б розказати́ там, шчо́ таке галицькі́ наро́довці́. Чи Ви не були́ дося́ть красномовні́, чи Ки́їане́ були́ за надто твердоухі́, мені́ розібрати́ трудно. Ја́ знају́ тільки́, шчо́ коли́ ја́ було́ хотів довести́ наших грома́дян до јакого́ виступу́ в Галичині́, то розказу́ючи

фактично про неї, доводив завше своїх, шчо вони робили те, шчо треба було — помимо нар-ців і напроти них. Та ј не в тим вже тепер діло з Зореју, чому Ви там, а в тим, шчо все рівно з Зорі світла нема, а деморалізація јесть, хоч би в Вашіј примітці до Лљуб., в статті Кал.

З П-ком хај вже бог розсужује. Ја нічого не розуміју. Два слова в поправку того, шчо Ви пишете з поводу місца в мојому листі про вплив женевських виданьњ на Галичан. Ја казав про це, складајучись на слова Січовиків Тр-ву, а також на дејакі листи, котрі мав з Відня і др. і зовсім не думав про Сьвіт, Дљло, ј т. п., в котрих, правду сказавши, ја не бачив ніяких јасних ідеј, ні женевських, ні навіть квівєських. Коли ж ја вказував на перемену в старих народовців (остатніх років В. Барв.), то мав на думці не стільки Женеву, скільки Друга, Гром. Друга і т. н. т. ј. між ничим і Вашу діјальність della prima manіega. Вона справди примусила Б-го ступити у перед до Вас, т. ј. до здорового діла народнього. Ваша secunda manіega, коли Ви пішли на зустріч народовцям, дала овочі доволі спорні — по кр. мірі дља мене. La terza manіega, характеризујема приміткою до Лљубор., нічого окрім деморалізації дати не може. Окрім усього прочого хочете битись об заклад, шчо через 2—3 р. теперішної народовської партіјі не буде, а буде одна митрополитова.

А впрочім ја вијать повторајусь. Вина Ваша, бо вијать вертајетесь до старих тем. І кінчим на цьому наші розмови про ці теми. Простіть, коли ја в чому помиливсь доси, простіть і лірізм попереднього листу ј саму картку з цитатоју La Voetie. Це ја „роскис“ перед „Тарасовим днем“ та росплакавсь, гљадьучи на тіні в Вашіј „Зорі“. Тепер ја став спокіјнішчвј і в усякім разі буду радвј, коли справди Ваша „Зорья“ покаже день, а не

ніч. Буду ждати! „Білоруські пісні“ пожалуста держіть, хоч до віку. Я їх послав в дарунок Ак. Гр. На кнйгах же, котрі ја тільки позичив, ја надписав: „прошу звернути, як не буде потреба“, то ті джентльмени, котрі постирали надписи, перемішали кнйги.

Питав же ја в Вас тома „Записокъ по отд. этнографіі“, де јесть статті про „обичне право“, здајеться т. VIII. Сьгодні пишу про нього ј П-ку.

Хотілось би мати деталі про перејїзд Прихильного. Ја получив лист од Миколи Musicus'a, немов би одповідь на мій лист: усіма свѣтими просить не кидати „безполезнојі“ праці, бо полезнојі дома ніјакојі не предвидить під ножем цензури.

Сін стихи читай

И, какъ хочешъ, понимай!

Ваш М. Др.

Д. Коц-му дуже вдѣчнївј за јого лист. Буду одповідати завтра. Приходиться писати цілу епістолу. P. S. Оце получив Н. Пролома і бачу, шчо мій лист зрезьумованїв в ньому безмірно совістнішче ј навіть в тому, де перекручено, розумнішче, ніж в „Дѣлѣ“. Характернївј це знак! Ја готов вірити, шчо М-вѣ запроданець, шпіон і т. д. Так чому ж він вијавивсь совістнішче ј розумнішче Белеја, ех-соцјалїста ј світївца? Чи це не знак, шчо парохвіја Дѣла шче більш нечїста ј неосвічена, ніж парохвіја „Н. Пролома“? Та ја вже не раз бачив, шчо „Н. Пролом“ (при всїх пакостях і дуростях) пише далеко ліпше, розважнїшче ј чеснїшче од „Дѣла“ і навіть з більшим образованьем (в Дѣлѣ на кожнїм ступнї геогрфїчнї ј історичнї помилкї!). Ја мало знају Белеја. Чув од П-ка, шчо він добрївј чоловік, спосїбнївј писатель ј т. в. Так хто ж у нїх там верховодить, шчо за підписом Б-ја тільки ј сипльуться шчо помилкї, дурнїці, крутїјства? І чи се не

характерно, шчо власне за підписом такого чоловіка таке сиплеться? Ні, як собі хочете, а дуже гнила Ваша хата! Я то все хочу думати, шчо це тільки народовські центри (як і москвофільські) такі гнилі, а десь єсть свіжішчі елементи. Такими мені вдавались Тернопільські і Станіславівські, та прочитавши листи Ол. Барв. про Україну, ја побачив, шчо цей чоловік, певно чесний і працьовитий і з толком більш ніж Львовжане, одстав од віку років на 30—40 р., а після Пелешолатрії і *coup d'état* в Жін. Товар. бачу, шчо Ст. варт Львова. А другі, бачучи таку гниль і менше оптимісти по природі, так просто говорять, шчо на Галичину треба махнуть рукоју. При таких доказах гнилі, яких стілько дало „Дѣло“, було колись мене лајали в громаді, на вішчо ја „видумав Галичину“, а потім без мене вже брали по 1 рублю штрафу, коли хто, найбільш получивши мій лист, починав розмову про Галичину. Шче недавно писав мені один із українофілів, про котрого мало говорять: „Та чого Ви так возитесь з Галичанами? (Він бував і в Галичині). Нічого з них не буде, доки їх не забере росс. царь та не почне їх „обрушати“ *lege artis*: одних поробить благочинними (деканами), других поліцейськими та жандармами, — тоді треті, коли вони єсть справди, пороблятьсья справдішними лібералами і народовцями“. Так от бачите, шчо льуде (а не ја!) думають про всіх Вас, дякујучи Вашим експонатам гнилі. Простіть уривчатість листу. Попроєіть і д. Коц. вибачити, коли не напишу йому одповіді кілька днів. Не можу сидіти. Через гемонські фольк-льори насидів собі, сором сказати, і шишки гемороїдальні і тепер мушу лічитись локально. Оце написав до Вас зіскакујучи через $\frac{1}{2}$ години з канапи, так лік не jde в прок; то мушу вже день два перетерпіти.

А Огоновський таки не переглянув своєї статті *Die Kleingrussen*. Так і пруть в Дѣлѣ з усіма історичними і географ. помилками. Та перекажіть Бележу, хай гльане хоч у Молоті про чиншовиків, шчоб не казати (N 20), шчо то латинники і Польяки. Доволі того, шчо їх уряд забув в 1863—64 рр. думаючи (по Виленським), шчо то Польяки, то їх і не жаль. А тепер і народовська газета од них одрікається. У Вас мусить бути десь переклад повісти Л. Котельанського „Чиншовики“ (Отеч. Зап., переклад сестри моєї). То там можна побачити, хто такі наші чиншовики Под., Вол. і Київс. губ. „Дѣла“ Петерб. в мене тепер нема. Спитаю в Кларані в Мечникова. Як дасть, то пришлю Вам на час.

*N. 48. Лист до І. Ф. Chemin Dancet 14.
21 Марта 1886.*

Шановний земльаче.

Лист Ваш з випискоју получив. За виписку спасибі. З поводу листу спішу поправити Ваш вивід з моїх слів. Прихильний писав мені тільки загально про сум — бачити в Галичині реакцію і мализну прогрессивних елементів. Не знају, од якої похибки Ви б охоронили його, як би він „звернувся з сими словами по прѣмому адресу“. — Коли дісно єсть Украјінці, котрі инакше думають, ніж ја (а власне і Ви) про свѣту Пелеховщину в Ділі та про Ваші хвали поповіству в Зорі, то тим гірше дѣла тих Украјінців. Шчо ж до Ваших слів: „нехај і так, шчо Ваша правда, такъ что жѣ намъ дѣлать“, — то ја не знају, шчо і казати, після того, шчо не тільки ја пропонував, а і Ви обіцѣали навіть за останній рік. Тепер можу порадити, і зовсім не іронічно, коли нічого того не хочете робити, то переходьте

в редакцію „Мира“ або хоч „Пролома“. Обидві ці партії мають не тільки більше будучности, а і більше логіки і навіть особистого достоїнства, ніж Ваші теперішні пани-песиголовці. Позвольте ще побезпокоїти Вас мілочами: 1) будьте ласкаві, розшукайте мені Записки Имп. Р. Геогр. Общ. по отдѣл. Етнографіи VIII зо статтями по звичайному праву, а також Якушкіна Обычное Право і Зарудного Законы и Жизнь. Треба і мені і другим. П-к пише, що йому на руки їх не посилав, і ја пам'ятаю, що послав ранише Вам.

2) Зорі не маю 4 N ні 5. Справтесь, чи це елімінація, чи випадність. Ваш М. Др.

Як Ви думаєте бути з публікою, котрі Ви приобіцали Коскена з примітками і кобзарські думи 1800 р.? Предупреждаю Вас, що ја можу бути змушений вимагати од Вас і Зорі, щоб Ви зајавили, що поставили ці речі в Ваш мені без умови зі мною; в Росії люди знають, що ці речі мої, а діло повертається так з боку Ваших понів та і Вас самих, що на мене може кидати тінь усяка спільність з Вашим товариством. Дуже прошу Вас подивитись сур'озно на оці мої слова. Найліпше було б, як би Ви зарані, не доводячи до скандалу, објавили, що таких то річей в Зорі не буде.

Ще сьогодні ж послажу і австр. гульдена в „Дѣло“ — плату за објаву про Кобзаря, котру газета гал. українофілів напечатала тільки в комерчеських објавах коло објави про лік проти параліжу.

Ще прошу Вас 3) свитати в адміністрації Просвіти, чи получені мої гроші (5 гульд.) і чому не вислажують мені книг? 26 Марта. Не посилав листу, бо бојавсь, щоб Ви не розгнівались. Коли це прочитав Ваш лист в 5 N. Крају.

Господь з Вами, гнівайтесь, а ја скажу своју думку в останній раз. В Крају Ви кажете власне теж саме, шчо ј ја в својому листу, за котриј Ви мені докорьали, тільки ја вказују ј вихід, а Ви застајетесь при демонстрації цілком негативній. Не розуміју ја Вас. Колиб Ви, після вьсього прошлого, просто пристали до песиголовців, то це б був тільки звичайній в Галичині (хоч і дуже вже гіркий на Вас) примір ренегатства (див. Головацький, Климович, Стебельський і т. д. і т. д.). А тепер виходить шчось вже зовсім дивне: сидить чоловік в песиголовськїм болоті, гавкаје з тубольцями, сердитьсьа на колишнього сојузника, чому він протестује, а тут же рьадом з Петербурга јазик показује песиголовцям. І Ви думајете, шчо навіть самі песиголовці Вас на шельаг поважати будуть?... Це гірше, ніж ренегатство, гірше, ніж простітуція, це јакийсь моральній маразм, дивній в такі молоді літа. Ја такого навіть у Русинів шче не бачив...

Знајете, коли вже в Вас нема зовсім ньуху на політично-моральну практику, то киньте Ви жејі зовсім, пишть собі повісти, печатајте јїх, де вгодно, — та ј годі. По крайній мірі ні себе вижати, ні других деморалізувати тим не будете.

*N. 49. Лист до І. Ф. Chemin Dancet 14
11. Apr. 1886.*

Ласкавіј Добродіју.

На Ваш листок з 6 Апр. мушу перш усього замітити, шчо ја говорив не про ренегатство, а про брак усьакого встоју в принципях, покликуючись на Вашу статью в „Крају“ порьад з тим, шчо Ви пишете (або підписујете) в „Зорі“ і з Вашими замітками на мій лист, в которому ја говорю навіть словами Вашими, а в по-

передніх листах до мене (напр. шчо народовці рвуть останьню нитку з Україною). Писав же все „таке“ Вам в Вашім же інтересі, бо льуде ж не сліпі, бачуть, шчо в Вас нема однакості думок, навіть в одну хвилю. Доказ і „Два приятеля“ в „Н. Проломі“. Коли ја Вам надокучив, готовіј просити прощенья, тілька суть діла, став Ваш перед публікою од того не переминитьсья.

В Россію мені дуже треба передати листи, тільки шчо ја вже мушу спитати Вас, чи Ви хочете їх передати?... Бо ја мушу намовляти Українців у Кияві і Одесі, шчоб рішуче виступили против Вашої групи „народовців“. Перечитавши тепер колекцію Русв, Н. Пролома, ја шче більше влевнивсья в тому, шчо писав і Вам і Коц-ому і шчо між ничим українських, Шевченковських думок більше навіть у Маркова або і у Огоновського, ніж в органах Вашої партії. Це вже тахішм сорому, а до того пригода в Союзі Черновецькому і гвалт „Дѣла“ з поводу христоматії Кирпичникова показує, шчо „народовці“ зовсім повертаютьсья в доносчиків, в австрієських Андрияшевих. Россієським Українцям тепер, після заборони „Дѣла“ вже зовсім трудно слідити за всіма такими подвигами своїх „прихильників“, а через те ја мушу їм про це все оповісти, і молити їх усім свѣтатим протестувати проти всіх таких вчинків „прикарпатських братів“ і порвати з ними всякі звязки, котрі можуть дати повід думати про те, шчо тут існує солідарність. Ліпше вже зостатись на який час зовсім без усяких взаємин з Галичиною, поки підросте рід льудей більш одновідаючи цілі (а це мусить же колись бути), ніж підкопувати своє діло і навіть своју особисту честь солідарністю з новоју Андрияшівщиною. Ви ж певно знаєте, шчо напр. „Кієвлянинь“ простісінько призисує всяку дурість і подлость галицьких народовців россієським укра-

інофілам, а часто навіть просто ставить в рахунок осіб, таких як Куліш і Драгоманов. Київські і одеські українофіли справди винні в цих дуростях і подлостях тим, що не тільки не протестували проти печаті їх, а навіть гладили по головці (хоть не за деталі, а в загалі) галицьких братів в Зарѣ, Од. Вѣстн. і т. и. Тепер вони мусьять рішуче одректись „отъ сатаны“, — просто „дунувши и плюнувши нань“. Що вони зроблять, їх діло, а ја мушу представити їм фактичний стан діла. Колись і Ви їхали з подібною ціллю, а тепер ја мушу питатись Вас, чи візьмете Ви листа, котриј буде просто направлений і проти Вас? З справ більше особистих ја б попрохав Вас спитати Лисенка, чи відомий йому той лист, котриј привезла мені Тр-ха (про безпользність і пр.) і чи читав він також мою одповідь на той лист? Бо вишло щось чудне: Лис. написав мені, що, мовляв, једина вірна дорога, це та, на котриј ја јду; щоб ја думав, що хочу про особисті до мене відносини братіји, але щоб і думки не допускав про те, щоб вона не згожувалась з мною, та не кидав својејі праці ј т. и. Тепер сестра, повернувшись з К. пише мені, що розмовляла з братіјеју ј не розуміје, з чого могла піднятись навіть розмова про „расхождение“, що всі по прежнему ј т. и. При тому спомина про лист Лис-ка, але про мій не натьака і видно, що про нього вона ј не чула. Ја тут нічого не розуміју, і Ви дуже мені добре зробите, коли розпитајете Л-ка і др. Довідајтесь точно 1) хто власне писав лист до мене і по якій раді, 2) чи багато льудеј читало одповідь мою? Треба Вам впрочім сказати, що мені ніяково прохати Вас об цім усім, бо јак не крути, а ми тепер різного поля јагоди. Ја б дуже хотів обіјтись навіть так, щоб і статті в Россіју не через Ваші руки посилати. І хоть ја себе вмовляју, що вести з Вами

хоч деякі спільні справи треба не дльа самого мене, не дльа моїх особистих справ, та все таки мене се за серце і совість каже мені, шчо ліпше вже нам зовсім розійтись, „як чорнаја хмара“, ніж тьагати теперішні взаємини.

В усьакім разі ја не хочу, шчоб у нас була јака небудь неясність у взаєминах, і через це просто кажу Вам, шчо вони скорішче усього можуть бути підведені під формулу, котру каже вуж чоловікові в бајці Б. Хмельницького: ми можемо помагати оди одному, але прежньої дружби між нами не може бути. Мало того, з мого по крайній мірі боку ждїть навіть такого, в чому звичајно льуде бачуть віјну. Віјна політична буде сама собою, поки Ви будете стојати в „народовському“ таборі. Окрім того ја не можу викинути безслідно з моєї памјати Вашого поступованья зо мноју особисто в справі Етнограф. Кружка ј Зорі, в котрій Ви мене пошили в дурні аж 4 рази за $\frac{1}{2}$ року. Сам од себе ја буду старатись, шчоб уперед не довірятьсь Вам.

Але мало того, ја мушу остерігати ј других, котрі вважајуть Вас за мого одномишленника ј пријателя, а особливо тих, хто просто обертајеть ся до мене, шчоб зішлись з Вами. Ја мушу остерегати јїх од Вас јак од чоловіка, котрій при всіх добрих замірах слабіј до повної ненадежности. Так, коли хочете на цих умовах мати зо мноју взаємини, ја радвј — а ні, то прошчајте зовсім і вірте мојему слову, шчо під усім, шчо ја тепер пишу і шчо писав Вам за остатній рік, найбільш усього підложениј жаль до Вас, шчо Ви сами себе тоните, јак громадського чоловіка і навіть јак особу на користь песоголовцям, котрих до того скоро вітер рознесе і котрі ј тепер не поважајуть Вас же самих.

Ваш М. Др.

„Зорі“ доси не получају з 4-го N-ра. Ви мені нічого не одповіли про Просьвіту, а тепер про те, чи Ви думаєте зајавити про ті мої статті, котрих не буде в Зорі. Не примущујте мене обертатись в јаку польську газету, або в „Проломъ“. Ви не споминајете, чи получили лист дльа Коцовського ?

N. 49. Лист до Б. Бачинського Chemin Dancet. 14, Apr. 19. 1886.¹⁾

Шановниј земляче,

Дуже радо получив Ваш лист. Про виданьнѣ Шевченка одповім Вам, шчо воно буде фонетикоју радикальноју, такоју, јакоју пвшу Вам лист цей. Нагадују, шчо таку правопись вжива ј Ом. Огоновскіј в својіх Studien і пр. і шчо навіть у Россіі за подібну правопись висказав ся Р. Филолог. Вѣстникъ (у Варшаві). Шчо „старовѣры“ усяких сортів будуть проти нашого виданьнѣ, це ја знају. Та чи не пора вже махнути рукоју на тих „старовѣрѣвъ“ ? Коли ж хто з буцім то готових прихилитись до Шевченка одвернеться од нього через правопись, то значить, у нього мозку так мало, шчо все одно, як би він прихиливсь до Ш-ка, толку з того було б мало. (Про таких можна сказати, як дівчина в пісні: коли мишеј бојш сѣ, на воротіх повісьсѣ!) Думајетьсѣя мнѣ, шчо таких дуже вже забагато набралось між теперешніми галицькими народовцѣями і шчо як би јіх (як і вѣсяких других лицемірів) було менше, то далеко б ліпше було.

¹⁾ Богдан Бачинський, ученик стрийської гімназії, зацікавив ся ідеями проповідуваними Д-вим, ширив їх між своїми товаришами і звернув ся був до Д-ѣа з листом, на який отся відповідь знайшла ся у мене, доставлена мені, здасть си, по смерти адресата, шчо вмер саме по зложеню матури. *Ф. І.*

Як би самі „народовці“ не почали підперати „етимології“ (як і всякої вищої старовини), то вона б давно вже лягла на смертній одр, конечно, скорше власне серед самого народу, ніж серед просвітителів-попів.

Коли власне ввіде наш Кобзарь, ја шче ј сказати Вам не можу. З росеїјськојі Украјини ја не скоро можу сподіватися помочи і досить того, шчо тамтешні луде помогли виготовити стереотип (хоч не зовсім), а Галичане власне шче не доросли до нового Шевченка, навіть ті, шчо присьагајуть именем јого. Дља них треба „цензурного Кобзаря“, навіть більш обрізаного, ніж в Росеїї, — звісно, зоставивши вигуки проти Москаля, в Австрії не тільки цензурні, але навіть офіційні. Дося ја не тільки не мају відкликів од народовців про потребу јім повного Кобзаря, а навіть власне народовські газети не перепечатали мојејі зајави, — окрім „Дља“, котре помістило јїї серед торгових објав (за шчо ја јому мусив послати 1 гульдена). Тільки як ја хоч трохи спроможусь на гроші, то випущу хоч 300 екз. Кобзаря, а він уже сам собі проложе дорогу, куди можна.

Наших женеvських виданьњ ја би радїј прислати Вам хоч і безплатно (хоч за јаку схочете, плату), та тільки бојусь пошкодити Вам: в мене принцип — берегти молодїж, котра шче вчитьсја. Напишіть, як Вам послати книги, чи бандеролеју, чи пакетом, і по јакому адресу, — то јам Вам вишљу хоч книги більш објективного, наукового характеру.

Готовїј служити Вам М. Драгоманов.

„Zasady nauki społecznej“ не радив би ја Вам купувати, — бо там власне ніјакої науки нема. Звістіть мене швидче, чи дісталисьте мїј лист, бо саме знају, шчо Ваш город вигорів.

N. 50. Лист до І. Ф. Chemin Dancet 14, 24 Apr. 1886.

Добродію.

Лист ваш од 21. с. м. на стільки дивквј, шчо як би він приjšов з крају більш цивілізованого, то ја б просто не одповідав на нього. Але ја пригадају, шчо Ви колись писали про дуже шче довгу еволюціју, котру муевте ј Ви перејти з Вашоју громадоју, шчоб діјти до звісних моральних ідеј, котрі ја вважав у Вас вже за готові. Ви пишете: „Тај кумедні ж Ваші умови, на яких Ви (?) хочете (?) мати зо мноју јаке небудь діло! Звісно, на таких умовах „односторонного недовірја“ ніякого діла мати не можно, і ја думају, шчо коли вже самі заповідајете віјну, то ј војујте собі на здоровье“.

Мојі умови не кумедні, а печальні, бо виходять з суті діла, т. ј. з позіціји, котру Ви пријняли до мојих (недавно шче ј Ваших) ідеј і до мене лично. Ја Вам написав јих не потому, шчоб ја хотів на них вести з Вами діло (напроти, ја Вам виразно сказав, шчо мені з Вами діло мати дуже тьажко), а потому, шчо Ви сами обернулись до мене, чи не поручу ја Вам шчо в Россіји.

Довірје виходить з діл. Ја можу з најчистишоју совістю сказати, шчо ја своїх ідеј не переменяв, у чужі партіји не переходив, панегіріків попам (котрих недавно сам лајав), не писав і не підписував, особисто Вас ніколи не підводив, на сором не кидав, до песиголовців од Вас не одрікавсь, обіцьянок не ламав і т. д., і од того мене можете лубити чи ні, војуватись зі мноју, чи дружити, але недовірятьсь мені не можете. Проти Вашого поступованья політичного ј особистого ја можу написати најдужчиј протокол випискамаи з Ваших же слов. Јаке ж ја мају

право не остерегати льудеј, котрі можуть нароби помилку політичних і пошитись в дурні, як ја пошивсь, — думајучи, шчо ми стојім за одно, шчо ми пријателі ј т. и.?

Остатні слова Ваші: „то војујте собі на здорвлє“ показује, шчо Ви цілком не розібрали, з ким мали 10 років діло, — не кажу вже, шчо Ви забули свої власні слова: які ми проти Вас діти ј злі діти! Ја војујусь даже не на своје здорвлє ј не за себе. Шчо ж звелите не војуватись з Целеховшчиною? з гнильљу Ваших народців? Так викиньте з памјати ліпше, шчо Ви сами написали, навіть недавно в Крају!

З Вами ж особесто ја не војувавсь і не војујусь і Ви сами „внелімінували“ мене з Вашого журнала, та шче хочете, шчоб мојі товариші мене ж і обвинили за те.

Ніјакіх листів проти Вас ја давати Вам не думав і не дам. Дају Вам листок (та певно коротенькиј) про справи принципіјальні. Навіть річеј, скільки небудь дља мене персональних, хоч і тісно звязаних з принципіјальними, напр. про печатаньне мојіх праць, ја Вам поручати не буду. Мене пече навіть і те, шчо ја доси не розплативсь з Вами, шчо чим небудь обовјазаниј Вам, і ја з нетерпіньнем жду од Вас одповіді про Рејса, шчоб очистити себе в ціј справі, подякувати Вас за услугу і далі вже ніякојі од Вас не получати. Предложену Вами через II-ка коміссіју дља „Кобзаря“ пријмају через те, шчо вона не маје мајже нічого дља мене персонального (окрім, звісно, того, шчо ја бажају горьаче, шчоб льуде могли читати III-ка), тільки прошу Вас, говорьючи з льудьми про це, појаснити виразно, шчо це Ваше посередництво зовсім не предполага нашојі солідарности політичнојі, при чому можете појаснити наш розбрат, як сами јого розумієте. Прошу Вас також не потајити, шчо Ваша „Зоря“ не пе-

репечатала (цілком, шчо тільки ї мало смисл) мо-
жеї заяви про Кобзаря, котра мала практичну
ціль — збір пренумерантів. Коли хто спита, чому
я не пишу в Зорі, — можете теж пояснити, як
хочете. Тільки сестрі, як будете мали з неї
розмову (її застанете в Кієві), то скажіть, шчо
про висилку мені „Зорі“ Ви мені написали: „чи
вислали і чи вислатимуть дальше —
не знају“ — а то вона дума, шчо я в сві
час
безплатно получају жеї і Ваші твори.

Готові служити Вам
М. Драг.

*N. 51. Другий лист до Києя. Женева, Априль
1886.*

Пишу цей лист дуже наскоро і через те
вибачте, коли шчо виїде не докладно. А треба б
поговорити толком, бо хвиля починається дуже
важна. По всьому тому, шчо робиться тепер на
Заході Європи (в Англії, Франції, Бельгії, Іта-
лії) видно, шчо тепер мусить бути період ве-
ликих соціально-політичних рухів, далеко дужчих,
ніж в 1860—71 рр. (часи Інтернаціоналу, прусько-
австрієської і прусько-французької війни). В Ан-
глії і Франції, як в землях, де вже принцип де-
мократичній зовсім переведеній в законах полі-
тичних, можна сподіватись більш мирного входу
і соціальних реформ. В Бельгії і Італії, де ще
державна основана на цензі, видно більше нелегаль-
ности вже і тепер, та видно і те, шчо діло повер-
тається з правдиво соціальної економічної під-
кладки на політичний ґрунт, на агітацію за *suf-
frage universelle*. Шчо буде в більш полі-
цейських державах, Германії і Австрії, сказати
трудно, та і там видно, шчо на зло поліції вси-
льється між робітниками, особливо в Австрії,

рух терористичний, а поряд з тим і в Австрії стає дужчим рух за *suffrage universelle*. Ще трудніше сказати, що буде в Росії, — але одно певно (і примір 1866—1874 рр. тому порука), що європейській рух переїде гръраницьу царства і пројавить себе і серед „молодіжі“ (як і поперед), а тепер і серед народу, особливо серед фабричних робітників.

Щоб із цього руху вишла яка користь дльа крају, а почасти дльа нашої України, щоб він вијать не повернувсь у „нігілізм“ і не розвіјавсь, а також щоб він не одбив нашу українську молодіж од українства, треба, щоб старші не пропустили часу, і по крайній мірі поставили јасно свої політично-соціјальні ідеали. Які ці ідеали на цей час, мені, думају,* нічого розводитись. Скажу тільки приміром, що найбільше тепер могли б мати ваги, окрім програми політичної волі (прав чоловіка і самовправи) соціјальні програми середні між пр-амами європейських соціјалістів (комуністів) і радикалів напр. англійських і французьких, швейцарської нар. партіји і т. и.

Звісно, до постанови таких програм треба б вести через печать, нелегальну і навіть легальну. З поводу послідньої мушу сказати, що українство в ній тепер пројавляється чимало, але при цьому видається в очи, що впјать, як перед 1874—5 рр., україноф. пресса більше говорить про сьужетв археологічні, ніж про сучасні, і дуже мало говорить про справи економічні. Це тим більше дивно, що „Українці“ беруть не малу участь напр. в земських статистичних справах і, значить, між јими јесть льуде дотепні до того, щоб писати про економічні справи в своєму напрямку. Тепер же јіх праці мајуть тільки характер матеріала, філософіју з котрого виводять столічні радикали і виводять, звісно, в сво-

јому напрѣамку. Думају, шчо коли звернетъсьа ким слідује увагу на це діло, то поправити тут хиби буде не трудно.

Звісно, најнатуральнѣше булоб, шчоб стороноју дльа укр. печати і навіть місцем, деб могла практично пројавити себе українська політична і соціјальна программа, поки пробудитьсьа ширшиј і енергичнѣйшиј рух в Россіі, могла б і мусила б бути Галичина. Тільки в Галичині тепер діло стоїть так, шчо не тільки не може служити до того, шчоб притягти до українства приготовляјушчијсьа рух в Россіі, а скорше напротив одишаје од українства прогрессивнѣші елементи з інтеллігенціі в россіјській Україні, а надто коли їм буде даніј резон уважати галицьких укр-філів за представителів української ідеї. Теперішні галицькі народовці можуть пошкодити нам навіть шче більше, ніж шкодили „Правдъане“ в 1873—75 рр., бо тепер на дорозі реакціі стали не тільки старші народовці, а і молодші, котрі були в році 1873—75 рр. подавали голос за радикально-прогрессивну программу в своїјх промовах в Січі, в статъях в „Друзі“ і навіть в „Правді“. Кілька років тому назад, коли і старші народовці було подавались на бік молодшого руху, звязаного більше чи менше з соціалізмом, почали були звертати увагу на народ, јого потреби, економічний стан і т. и., можно було сподіватись, шчо хоч помалу ввробитьсьа з „народовців“ властиво демократична, радикально-прогрессивна партіја на европејській лад. Але цей ступінь „старших“ народовців доси не мав инших послідків, јак тільки те, шчо молодші подались назад на зустріч старшим, а потім за ними ж подались зовсім в реакціју або квіетизм. Післьа короткојі епохи мітінгів, агітаціі Батьківщини за світських, народніх кандидатів, рьадом з чим ішли проби поставити всьу українську независиму од рутенського уніјатства

політику, наступила епоха, в котрій львівські народовські проводирі задумали привернути до себе пошівство (од котрого јавно одвертајуться в Галичині міщчане і селяне-мужики), поставили на першій плян пусті справи „добромильського монастиря“ і т. п., химеру автономіјі, хоч вірнојі Риму, а все таки ієрархичнојі церкви, почали бігати на поклонн до митрополіта, а коли митрополіт одвернувсь од них, бо все таки вбачав в українстві опаску дльа „Рима“ і јого ідеј, — то до архіјереја станіславівського, і не тільки залишили реальні народні сучасні інтереси, але мусили сховати мајже всі живі боки попереднього козакофільства і украјнофільства à la Шевченко.

Теперішньє „архіјерејсько-уніјатьське“ народовство не маје ніјакого резону існуваньня навіть з формально національного боку, бо теперішній „Св. Юрґ“, митрополитанська партіја сама себе признаје з формального боку „народовськоју“, малоруськоју, тільки потребує од своїх прихильників мира з офіціјальноју австро-польскоју консервативноју політикоју ј розрива з усьакими республіканськими, гајдамацькими і нігілістичними традиціями в россіјському украјнофільстві, — инакше сказати, просто розрива з нашоју Україноју. Митрополитанська „Русь“ наур. докоря „Дѣлу“ за те, шчо воно колись перепечатало з Києвск. Стар. статтью Ор. Левицкого про давні порьядки в кијівській митрополіі, — вбачајучи в тіј статті „індіферентізм“, або сочувствіє республіканським порьядкам в церкві. Також кидаеться та „Русь“ на гајдамацькі сімпатіі Ол. Барвінського до старого львівського братства. „Дѣло“ мусить одмовчуватись на такі докори, бо шчо воно скаже проти них, коли воно дума тільки противуставити митрополіту архіјереја Пелеша з јого ідеалами все таки ультрамонтансько архіјерејськими („Зорьа“ так зробила сама крок на

зустріч арх. Пелешу, перебрехавши історію братств і унії, виложеною в переднім слові до актів Ор. Левицького). Очевидно, що коли тепер „Св. Юр“ став з „церковно-слав'янсько-уніятського“ мало-русько-уніятським, то народовство клерикальне і австро-консервативне, як щось окреме од нового св'ятоюрства, не має ніякого резона, і потому жа б'юсь об заклад, що все попівство галицьке переїде до митрополитанської партії од такого народовства. В усякім же разі для нас обидва народовства, митрополитанське і архієреєське, не можуть бути своїми як потому, що ми ж добре знаємо, що інтереси народні і попівські (а надто попівства ієрархічного) далеко не зходятьсь, так і потому, що обидва ті галицькі народовства фатально мус'ять бути тільки австрорутенські, а не всеукраїнські, — бо думати, щоб Галичина могла притягти нашу Україну в круг австро-уніятських інтересів, значить просто смішити навіть куреї.

З цього всього виходить, що уніятсько-консервативне народовство, навіть хоч би воно було чисте українське по мові своїй, ніяк не підходить до наших інтересів національних, політичних, соціальних і культурних. В самій Галичині воно не має сили окрім явного офіціалізму, од митрополитанства.

Цю свою слабкість чувають самі теперішні архієреєські „українофіли“. Нагадаю, що при клерикально-консервативній програмі неможлива ніяка праця і агітація в народі за які небудь живі справи політичні, соціальні, культурні, економічні, не можливо знайти собі силу в народі. Через те думають підирти себе покірністю до уряду (вступна стаття „Д'яла“ до виходу „Нар. Ради“ пр'ямо поставила цілю нового товариства — прихилити до народовства висші сфери), а то і просто доноси на москвофілів.

Це теж пункт, на котриї наші Українці мусять звернути подвійну увагу.

Дуже помилляються ті, котрі думають, що в Галичині діло першої ваги — одстав українства од московства. Українство як форма стоїть тепер в Галичині так міцно, як ніколи. Власне в Галичині може і не було боротьби між українством і московством і „общерусскостію“, бо боротьба „старыхъ русскихъ“ з молодими Українцями була власне боротьбою церковно-слав'янсько-малоруського схоластицизму і консерватизму з пробами реалізму і демократизму літературного і иншого, котрі почались в Галичині під впливом з України, а найбільш в 60-ті роки. Маса русских общеруссів були власне рутенські схоласти. Тепер боротьба вже маїже зкінчилась на користь українства, т. ј. народовства. Новий митрополит благословив тої самїй Пуль'ювсько-Кулішівській молитвенник, котрїв прокляв був митрополит, що поїхав на спокій в Рим. А з другого боку в „москвофільському“ Н. Проломі недавно напечатанїй цілїй ряд фельетонів: „Чѣмъ есть для насъ Шевченко“, в котрих по при вських рутенських і общеруських дуростях важність українського письменства для Галичини признана так енергично, як це рідко тепер побачити і в народовських органах, котрі сами тепер бояться дуже признаватись до солідарности з „шизматичною“ або гаїдамацко-нігілістичною Україною. Тепер треба в Галичині не тягти канитель про самостаїність нашої мови од московської, як і польської, а зробити ту мову органом справжньої європеїської культури, щоб чоловік, котрїв рветься до тієї культури (а такі тепер виходять в Галичині масами і з мужицтва), міг задовольнити своєю жаждою на тії мові.

А цього то власне і не роблять галицькі українофіли, а поворотом своїм до клерикалізма

ї консерватизма однімають в себе останню можливість робити це. От тут то опасність, що нашу мову заб'є коли не московська, то польська. Я міг би подати немало примірів того, як ще кілька років назад можно було нашій літературі в Галичині випередити де в чому польську, а тепер уже час страчено через схоластику, нерозвитість і недбалість гал. українофілів. Порівняйте польські і українські видання в Галичині — в перших Ви побачите все таки сучасність європейську, а українські іноді, як би не етикетка, то не знав би, в якому році вони і друкувались, а часто думається: і на що папір поцеговано?

Московська мова ще довго не буде страшна для Галичини, бо все таки гал. „москвофіли“ пишуть по малоруському і іноді не гірше українофілів. А ось курьоз: тепер більше здибаєте наших українофільських думок в галицьких „кацапських“ газетах, ніж в українсько-народовських. Так напр. згадані фельєтони Н. Пролома говорять про політично-соціальної вплив Шевченка далеко більше, ніж тепер кажуть про це „Дѣло“ і др., котрі тепер роблять із Шевченка тільки апостола „мови“. Правда, Н. Пролом ганьбить Марію Шевченка, так народовці їй ховають од публіки страху ради архиєреївська. Тепер „Слово“ виступа за побільшення впливу світських людей на церков, то б то за такі братства, які хвалила К. Ст. і яких тепер боїться „Дѣло“ і „Зоря“. Всі москвофільські журнали, вже з однієї злости на польські порядки, частіше показують нелади спеціально економічні в Галичині, ніж народовські. Ці останні, влізши в пошівські справи, допустившись до того, що про безземельність крест'ян почав говорити Н. Проломъ. Не диво, коли мені пишуть навіть Галичане, що „Н. Пролом починає брати верх над „Дѣлом“ і що

народовці скрізь з офензивни переходять в дефензиву“.

Як ја сказав, народовці думають одбитись од „кацапів“ доносами (тоді як перед „Миром“ і „Русью“ тепер вони тільки одмовчујуться) і тут ја бачу велику опасність і дльа них і дльа нас. Народовці зробили з ідеї „одрубности“ Русинів од Москалів догмат австріјського вірнопідданства! Вони кричать, шчо думати об етнографічному і літературному јединству Галичини з Москвою значить бути ізмінником в Австрії, а иноді приговорюјуться в такім же дусі і про переход Наумовича і комп. в православіје. Воля Ваша, а ја сам працюјучи дльа одрубної Украјини, все таки не можу не знајти, шчо прав Пролом, коли каже, шчо Галичани мајуть таке ж саме право вважати Пушкіна своїм, як тирольські Німці Шіллера, не будучи через те ізмінниками Австрії. Ја вже не кажу про те, шчо з јакої речі чоловік мусить бути непременно вірнопідданим Австрії як і Россії? Перемішујучи область політики і літератури, гал. украјнофіли не тільки јдуть проти прав чоловіка, а підпирајуть постојанне вступаньня уряду (віденьського і польського) в чисто домові справи Русинів. Не забудьте, шчо Польаки раз кажутъ: „Ми раді мвритись з правдивоју Русьсю, а не хочем тільки пустити до Карпат Москву“, а в другиј кричать: „Та ј Украјина теж Москва“. І неліберальна постанова етнографічно-літературної справи народовцями підпира претензії польських офіціалів цензурувати і над мовоју Русинів.

Останнімв дньами дожились ми до того, шчо „Дѣло“ прьамо напечатало донос на „Общ. Качковского“, шчо воно роздаје ученикам Руску христоматіју Кирячникова, прислану з Россії, і тим би то робить „язикову агитацію“. Последком доноса був процесс „Обществу“ за про-

дажу книжок без патента торгового. (Полиція вишла розумнішча, як „Дѣло“, бо агітації не побачила). Я персонально допевнивсья, шчо читаньнє Галичанами россійської літератури в подлиннику не тільки не шкодить українофільству, а напроти веде до нього, бо воно підрива галицько-москвофільську „тарабарщвну“ і ставить Галичан на демократичній ґрунт рос. літератури. Я певнісінквј, шчо тепер Шевченковських ідеј більше вичитаєш навіть із Андріјашевських брошур, ніж із „Дѣла“. Але навіть як би було инакше, ја б усе таки вважав не тільки подлостью, а ј політичноју дуростью доноси „Дѣла“ на Общ. Качковського. Такі ј подібні доноси компромітують українство перед публікою в Галичині, та ј в Россії, — та в добавок дають примір гал. москвофілам доносити ј на рос. Українців, котрі показується в Галичині. Так по всьому виходить, шчо теперішній характер галицького народовства просто шкодливий інтересам українським і в Австрії ј в Россії. Звісно, радикально поправити діло може тільки еволюція серед самих Галичан, котра все таки јде, хоч дуже помалу. Але де шчо можете зробити ј Ви. Ви ж і мусите зробити, бо ј Ви причинились до того, шчоб довести гал. народовство до такого стану. Ви не поставили твердих умов Барвінському і т. и., коли вони, після своїх подлостей проти соціалістів (в тим числі ј проти Вашого товариша) пішли прохати Вашој помочи. Квіївські ј Одеські газети, прихильні до українства, гладили по голові гал. народовців, коли вже вони почали скакати в клерикальну гречку. Ви нагнічували до згоди з реакціонерами П-ка, коли ті јого самим подлим способом „ввелімінували“ з суспільности за те, шчо навіть не заборонено австр. законами (свігські похорони). На решті Ваші делегати змогли розстројити діло основанья „Поступу“ і встро-

їти гибридную „Зорю“, в котрій прогресиста Франка „примушують“ підписувати похвалу галицьким попам, а редактор перебріхує навіть виданьня Археограф. Комісії. Я думаю, шчо з Вашого боку мусить виїти нова декларація в роді як в 1873 р., котра б розривала публично солідарність з гал. народовськими реакціонерами, а окрім того шче Ви мусилиб потребовати јасного, радикально - прогресівного напрямку од журналів, котрі Ви піддержујете. І тепер в Галичині јесть лъуде, котрі самі недовольні характером теперішнього народоства, котрі петроху навіть працюјуть в вишому характері. На лихо ті лъуде сидять в провінції, або дуже шче молоді, студенти ј академики. Ваш голос одних би зібрав, других піддержав би і богато б кого охоронив од деморалізації.

Ја бојусь, коли б хто не подумав, шчо мојім пером водить тепер особиста ураза проти галицьких народоців. Ја признајусь отверто, шчо ја, звісно, не радј, шчо мене ввеліміновано з галицькојі пресси вкупі з другими соціјалістами, јак П-к, В-к. Тільки ж персонально ја менш усього трачу на тому, бо дља својіх праць ја все таки знајду собі місце по чужих хатах, так шчо ј самі галицькі виданьня муситимуть потім реферувати про них, тоді јак би вони могли б подавати ті праці перші ј на својіј мові. Значить, персонально ја не дуже обиджениј і потому тим паче ніхто не маје права бачити в мојіх словах чого небудь субјективного. А через те ја тим паче сподівајусь, шчо Ви в усьакім разі звернете увагу на цей лист мій, хоч може ј не в усьому з ним згодитесь. Ја додам шче, шчо мајже такі ж самі уваги ј перестороги јак тепер, ја писав Вам в 1872—73 рр. з Флоренції ј Цьуриха.

Дуже прошу Вас послати копіју цього листу в другі громади.

*N. 52. Лист до І. Ф. Chemin Dancet 12,
29 Мају 1886.*

Добродію,

Я не послав Вам Рејса доси, бо бојавсь ја-којі плутаннини, поки Ви не будете у Львові. Тепер ја написав у Париж, шчоб Вам висилали Рејса, а вмiстi з тим послају Вам назад Вашi 6 гульд. (котрих зовсiм не треба було) i 42 фр. решту мого Вам довгу i дуже Вам дякују за Вашi висилки. З поводу Рејса ја позволю все таки сказати стару раду: поки шчо дати Вашiј публицi переклади готових вже статей М. Верна, котриј все таки спецiалiст. А то довго треба буде ждати, поки хто в Вас збереться написати докладнi оригинальнi статъти, печатати ж скоро-спiлi з помилками (як це звичайно робитьса в Ваших виданьнях) статъти соромненько.

На Ваш передостатнiй лист ја б хотiв зовсiм не одповiдати, до того менi огидна безрезультатна полемка. Але ја споривсь з Вами зовсiм не зза себе. Я признававсь i признајусь, шчо менi дуже хотiлось швидче збути з совiсти деякi матерjали бiльш-менш обробленi, але „дасть бог i пресвѣата мати“, ја проживу кiлька рокiв, то збуду jix як небудь, хоч i гiркенько менi збувати jix по чужих хатах i на чужих мовах. А далi в мене не було j нема в цiј справi нiякого особистого iнтересу. Споривсь ја з Вами, боронючи принцип та Вашу власну репутацiю. Попробују одповiсти Вам останнiй раз. Дивно менi, як Ви можете не зрозумiти, шчо Зоря написала брехню, сказавши, шчо NN статъти не будуть напечатанi по волi автора, а не по волi самојi редакцiї та j Вас. Навiть залшивши iсторiю з мојим листом (в котриј же безспорно редакцiја j Ви продали мене Партицькому), ја ж Вам шче ранiше, нiж Ви обjавили про мојi статъти, написав, шчо

дам їх тільки тоді, коли редактор Калит. напише мені і Волкову, як того потребує приличність, запросини до сотрудництва і коли редакція зробить декларацію, що Зоря буде науково-літ. органом усіх Русинів самостійників без огляду на їх політ. переконання. Ви мені виразно приобіцяли те і друге (та Ви і не мали права инакше об'являти, що дасте мої статті). Мало того, Ви самі тільки під умовою такої декларації могли, без страху ви'явитись ренегатом товаришам і ідеям, стати соредактором Зорі. Тим часом ја не бачив ні декларації, ні листу од Кал. Дивно, що після того Ви ще кажете, що Ви трохи не землю били, щоб мої статті були в „Зорі“.

Не менше дивно, що Ви кажете, буцім то Зоря не Ваша газета, а Ви не народовець. Як давати, проти моєї волі, мою замітку в Зорю і печатати там до мене запросини, щоб давав далі статті, а потім перенести в проспект мої слова з листів до Вас, — то і Ваша газета, а як додержати слово, прийняти на себе одвічальність, то і не Ваша! Також само як же Ви не народовець, коли Ви по'являєтеся сотрудником і співредактором в народовських газетах і навіть підписуєте в них народовські думки, діаметрально противні тим, котрі Ви писали перше? Що Ви при тому скажете проти народівців в якому „Краї“, або в приватному листі, то діла не перемінна, або ще наводить на Вас, що Ви тим паче народовець, бо не маєте, як вони (по Вашим же словам про них) ніяких сталих принципів. Протестуйте, скільки хочете, а Ви записали себе самі в народівці і можете звідти виписатись хіба рішучим виступом на зовсім нову дорогу.

К слову одповім Вам і на Ваші слова про примітку до Льуборадських. Ви так і не по'яснили мені, од чого Ви „мусили“ підписатись під

примітку, а тільки питаєте: не вже ја на віки осоромив себе тим? Ја не богослов і не буду казати про вічні гріхи або покајаніє і т. д., а скажу тільки, шчо шуткувати з лъудьми та з самим собою до добра не доводить. От Ви кајались післѣ Оди прапорові В. Барв-ого, тепер підписали те, шчо противне Вашим же печатним словам. Лъуди це бачать же, шче ј у Вас слід цього в душі зостається. А це вже два наростка на ухах, котрі по троху, дивись, загнулись, як у песиголовца, а далі ј мова лъудська почне замінватись в собачу і страх! вијде цілиј кинокефал, як Партицькиј або Вахнъанн. То ј вони починали так само. А тепер попробуйте переробити јіх знову на лъудеј! Навіть тој ангел, шчо зробив з Репроби св. Христофора, нічого не вдіє.

Звістки Ваші з Кијива дуже інтересні і в сумні не такі навіть сумні, як ја ждав, бо хоч в ідејах там тьма, так все таки хоч совість јесть. Найгірше, шчо лъуде проміж собою сваряться, як Ви кажете, з за особистих річеј. Ви не пишете, чи були Ви в Одесі. Не пишете також на мојі запити: а) хто писав лист до мене, шчо привезла Т-ха і б) шчо означа лист Musicus'a? Хотів би ја знати також: хто ті троје, котрі мусять писати мені одповідь?

Чи бачили Ви моју сестру, а також Як. Шульгина? Ја б радј був, поздоровивши Вас з шльубом, просити Вас рокомендувати мене Вашіј жівці, та бојусь, шчо вона не дуже то злюбить мене за мојі остатні листи до Вас, а новому чоловікови не арозуміть, скільки вони коштують і мені.

Ваш покірний слуга

М. Драгоманов.

По троху посвлатиму Вам книги дльа К-го. Цими дньами пошльу брушурку в тім роді, як

бажа К-вї. Я її написав шче як Ви були в Київі. Тепер бачу, шчо приїшлась до часу. Решту vedegemo. Як будете посилати мені книги од К., то будьте ласкаві довідайтесь про рахунок, бо Ваші дороги якоєсь чудно рахують кошти, так шчо Eilgut виходить дорошче ніж навіть поштоју. Оце получив лист од сестри. Пише: Видѣла здѣсь Ф., клянется; что розмолвка его (зо мноју) одно недоразумѣніе. Вообще онъ своими разъясненіями успѣлъ сдѣлать впечатлѣніе, что его народовцы, „какіе би они не были“, все таки найближе к нам“. З оставнього ја шче раз бачу, шчо Ви і в Київі јавились народовцем, а початкові слова доказують, шчо Ви зовсім невірнo передали суть нашої „розмолвки“. В нїј не було ніякого „недоразумѣнія“, ја Вам јасно казав, чога ја хочу і не хочу, і Ви свідомо пішли напроти, ламајучи натїть те, шчо обіцьали. Післѣа вѣсього, шчо случилось, особливо післѣа переписки „Дѣла“ (А. П. вѣ К.) і листу сестри ја мушу печатно розказати вѣсю справу. Мині це дуже гірко, та ја не винуватиј. Ја навіть не мају права держати непорушеноју цю хмару брехні, котра зібралась над громадоју в цїј справі.

*N. 53. Лист до I. Ф. Chemin Dancet 14,
19 Юльа 1886.*

Добродіју!

Перш усього дуже дякую Вашїј жінці за фотографіју ј добре слово. Своју фотографіју рад би послати, та в мене тепер нема, та наврѣад чи скоро ј буде. Рејса Ви певно вже получили. По кр. м. з Царяжа мені пишуть, шчо він висланиј. Ваші гульдени зовсім не потрібні, бо рахуючи Рејса в 170 фр., пересилку в 13 фр. ја шче вихожу Вам винивј 42 фр., котрі Вам і послав ман-

датом. (Ви мені вислали 110 гульд. = 220 фр., та ја рахују Вам видати на посилку мого манускрипту в Кіјів 5 фр., всього 225 фр.). Шче раз дуже дякују за все. Пожалујета, не забудьте відписати в Кіјів, звідки пријшли були Ваші гроші, шчо ја вже довг свіј очистив.

Присьагши не вести далі полемики про „розмовку“, ја тепер замічу тільки, шчо слов Вашого остатнього листу, шчо між нами вијшла „особиста ріжниця“, ја шче менше розуміју, ніж „недоразум'їє“. В решті в сих дньах ја пришлю Вам печатаніј листок, до котрого ја змушений конечне подлим забігом „Д'їла“. Хај все судить громада.

Шчо Ви видались сестрі заступником народовців і шчо вијхали з Кіјіва навіть без тої піддержки Вашіј прогресівній половині, јакої бажали, це цілком натурально при стані, котриј Ви зав'яли, і при стані річеј. Ја зовсім не радив, як Ви кажете, Кијанам, шчоб вони розірвали з Галичиною. (Навіть колиб ја як небудь недоладно написав јаке слово, то дивно мені, як Ви не вбачили, шчо написати мені таку думку, значилоб одректись од того, шчо ја казав і робив 15—25 років). Напроти того ја радив дужчого натиску на Галичину і виступу з ясним програмом. Ја тільки радив воспротивитись песнголовц'ям, спинити їх доноси, і як не послухајуть, розірвати з ними. Инакше ја радив поновити те, шчо було роблено в 1873—77 рр. і шчо тоді дало добрі овочі. Тоді самі народовці мусили одректись од Качалинојі Staatsrechtlichkeit, а далі, побачивши себе ізольованими од Украјини і својејі молодіжи, мусили податись на перед. Це зовсім натуральній психологічний процес, — і як би Кијане видержали Барвінців шче на діеті, та як би ј Ваша компанія не пішла назад, то тепер би до Целеша не діјшло і мені нічого б було писати таких листів, як тој, шчо Ви возили. Як би Ви шче то-

рік, коли були в Кіјіві, поставили там справу так: мовляв, песиголовці нам жити не дають, допоможіть! — то шче можна було б поправити. А тепер Ви јавились в Кіјів фактичним адвокатом згоди з песиголовцями — і не то не добились не тільки того, шчо ја хотів (Ви того ј самі не хотіли, би виразно казали мені: дајте Ваш лвет, а ја скажу своје, *audiatur et altera pars*), а навіть того, шчо ј Ви хотіли. Ви вже самим фактом сојузу з песиголовцями показували, шчо ј тепер діло стоїть не погано, і через те вмовляли, навіть без всяких слов, шчо потреби перемінять јого нема. Ну, Кијане ј најшли, шчо „каковы они ны на есть народовцы“, і т. д.

А окрім того не треба забувати, шчо старі Кијане самі дуже мало Европејці і дуже богато вјалі. Був колись з них Европејцем і енергічним А-ч, та був кінь та зјіздивсь. Тепер нема в Кијіві більш шкідливого дльа укр. прогрессу чоловіка, јак він, хоч він і вчить льудеј укр. археології. (Примір, јакі луни тепер плодять потухше сонце А-ча, хай буде Вам Багаліј, котриј навіть боїтьсьа назвати Слобідську Україну по імені, а зве јїї Юговосточна Україна Московського государства!!). Шче будучи в Кијіві, ја звав А ча „камень прибѣжище зайцемъ“, а тепер він просто стоїть на тому, шчо б нішчо ј ніхто не піднімавсь висше тіјејі політичнојі і моральнојі мірки, котру він держить, а вона нвзче О. Між молодими јесть льуде енергічнішчі і в суммі більш образовані, ніж старші, та образовані вони все на петербурських журналах і через це все таки не Европејці, а Россіјани, ј україинства в них не багато. Вони скорше потягнуть до јакого небудь „руссакого народничества“, ніж до Галичиня. Од того ја завше Вам і казав, шчо б надіјались најбільш на себе. Тільки в Галичині можуть природно вирости льуди, котрі будуть і Европејці

і Українці і потягти до себе і росе. Українців прогрессивних інстинктів. Такі льуде було почали рости в Вашому кружку, та на лихо перше збарвілись, а потім спелешались. Тепер треба ждати молодших, хоч може не один шче сход кінчить також, як Ваш скінчив. Тепер навіть соблазнів буде більше, бо Целеші будуть де далі все енергичвіше напарати, бо за ними тепер јесть сила, котра сама на них назира.

Прикладају список книг дльа Ков-аго. Попросіть спішвти, бо час не жде. Не памјатају, чи в попередньому списку ја прохав Халанскаго, Великорусскія бывны кїевского цикла. (Варшава 1885). Коли це вже в Вас јесть, то пришліть окремо од всеї послки під бандерольу. Коли нема, то просіть јак скорше вислати. В усьакім разі напишіть мені, чи јесть, чи нема.

Ше раз попрошу Вас вишукати мені книг, шчо дльа Этногр. кружка ја посилав:

1) Ефименкової. 2) Якушкина, Обычное право. 3) Записки. И. Р. Геогр. Общ. по отд. Этнографіи, т. VIII (по обычному праву). 4) Зарудный, Законы и жизнь.

Ви казали: требувать через П-ка, а П-к каже, шчо не може нічого поробить.

Готовіј служити

М. Драг.

До Вас обернеться за книгами Б. Бачинськїј, гимназист з Стрија. Дайте јому. Шчо знајете про процесс Добровльанців? Чи так за них ніхто ј не заступитьсья? Так і кінчитьсья на статьях Н. Пр. і Дїла? Аже ж це тільки початок. Треба Вашим виробить јаку формулу погляду на такі речі.

Цей список перепишіть.

Славянорусскія рукописи Ундольскаго. Москва 1870.

Горскій и Невоструевъ. Описаніе слав. рукописей Синодальной бібліотеки.

Описаніе рукописей соловецкой бібліотеки. Казань.

Строевъ, Описаніе рукописей Царскаго.

Бычковъ, Описаніе слав. и русскихъ рукописныхъ сборниковъ Имп. Публ. бібліотеки.

Описаніе рукописей Румянцевск. Музея.

Срезневскій, Свѣдѣнія о маловзв. и невзв. памятникахъ.

Каратаевъ, Опис. славяно-русскихъ книгъ. Изд. 2-е 1885.

Костомаровъ, Русская Исторія. изд. 2-е. id. Холуй, id. Черниговка, id. Эллины Таврии. id. Твори Јер. Галки, id. Очерки Богучарова.

Данилевскій, Княжна Тараканова, Уманская Рѣзня, id. Украинскія сказки Спб. 1886.

Кулиш, Байда, Нова Громада.

Сементовскій, Малорусскія и гал. загадки Спб. 1872.

Скальковский, Истор. Нов. Сѣчи 2. изд.

Н. Петровъ, О происхожденіи славяно-русскаго печатнаго Пролога. Кіевъ. 1875.

Яковлевъ, Древнекіевскія рел. сказанія 1875.

Янчукъ, Малорусская сватьба в сѣдлецкой губерніи. Москва 1885 (изданіе общества антроп. и этногр.)

Ключевскій, Древнеруск. житія святыхъ, какъ историч. источники. М. 1876.

Халанскій, Великор. былины южнорусскаго происхожденія. Варшава 1885.

Русскій Филолог. Вѣстникъ 1884—1885.

№ 54. ДО СУДУ ЗЕМЛЯКІВ.¹⁾

Hodie tibi, cras mihi.

В 51-му числі львівської газети „Дѣло“ ц. р. в „Перепискахъ Редакціи“ напечатано: „Вп. А. П. въ К. Письмо п. М. Драгоманова надбслане зъ Женевы „Нов. Проломови“ мѣстило въ собѣ, якъ намъ говорено, напасти на нелюбыхъ ему галицкихъ народовцѣвъ, а особливо на часопись „Зорю“. „Нов. Проломъ“ очевидно для того не умѣстивъ того письма, бо оно вийшло бы не на руку всѣмъ тымъ гавкунамъ, въ котрыхъ интересѣ идентификувати галицкихъ народовцѣвъ съ п. „Драхманѣвымъ“, якъ его прозываютъ. На всякій спосббъ рѣчь то цѣкава, що той п. Драгомановъ прійшовъ съ чолобитіємъ навѣть до такого п. Маркова, щобъ тѣлько кольнути народовцѣвъ и въ додатку ще дбставъ коша!“

Дуже характеризує мораль кружка „Дѣла“ те, шчо повисші слова напечатані скоро після статті „Як. Головацкій и Пант. Кулѣшъ“, в котрій д. Гол—ому справедливо докоряються, шчо він опублікував суб’єктивно перекручені витяги з листу до нього д. К—ша. А тепер „Дѣло“ пре-наруже, як хоче, мій лист, котрого воно ј не бачило ј котрого навѣть „Н. Проломъ“ не отмітив моїм повним именем.

В усякім разі ја вдячнвј „Дѣлу“, шчо воно даје мені нагоду розказати цю справу докладно ј тим сповнити, хоч дуже мені прикру, та, јак бачу, необхідну дезинфекційну завдачу.

Ја дісно послав був до „Н. Пролома“ листок з поводу ось јаких слов редакціі „Зорі“

¹⁾ Осея брошурка була надрукована в Женеві в червні 1886 р. Вона тепер рідкість і тому передруковую її тут, дякуючи при тім д. М. Павликови за визичене примірника.

(ч. 7, 1886) „Оповіщаємо, що обіщаня нами въ проспекті праць: Коскена Про европейски казки и Укр. думы зъ рукоп. збѣрника 1808 року, по волѣ автора ихъ, не будуть поміщені въ „Зорѣ“.

В Галичині і Россіі є чимало льудей, котрим звісно авторство названих в цих словах праць, а через те слова ті кьдають тінь на того автора, буцім то він сам, а власної волі, не тільки не хоче помогти „єдиній літературно-науковій галицько-українській газеті“, а шче і задержує публікацію важних дльа нашої народньої історіі документів, інтересних дльа льудей всьаких фракцій. Листом своім до „Н. Пролома“ тої автор обьявляв, шчо названі праці, як і другі подібні, приобіцьані їм в листах до сотрудника „Зорі“, д. Ів. Франка, на звісних умовах, не будуть напечатані в „Зорѣ“ не по волі автора, а скорше по волі д. Франка і редакції „Зорі“, котрі не сповнили тих умов і своіх обіцьанок. Шчооб усунути всьакі непорозуміньня, автор додавав, шчо „ті умови і обіцьанки не мали в собі нічого політичного, а належали цілком до елементарних літературних прилячій“.

От які „напасти“ були в моєму „чолобитію до д. Маркова!“

Тепер ја мушу розказати діло докладніше, — з початку.

В 1883 р. смерть Ів. Серг. Тургенева викликала в галицькоруській печаті нові розмови про потребу осібної гал. української літератури по при росієській, — при чому слава знаменитого росієського письменника вживалась звісною фракцією проти гал. укр. літератури. Ја пригадав, шчо в мене єсть лист Тургенева, писаній до мене з поводу виданих мною Повістеј Ос. Федьковича, як раз противній тії агітації, як раз прихильній дльа народнього гал.-українського лі-

тературного напрямку, — ї подумав, що буде до часу опублікувати той лист. Я одіслав копію з того листу, з коротким поясненьням, в редакцію „Дѣла“, котру перед тим обняв д. Ів. Белеї, — бувшиї сотрудник „Друга“ (1876 — 1877) і редактор „Світа“, — од котрого ја мав резон сподіватись закінченьня параквіального узколюбїа ї безчесних клевет і доносів, з котрими односились перед тим львівські „народовські“ (lucusa non lucendo!) органи до мене ї до моїх літературно-політичних товаришчів. На моїе диво, „Дѣло“ не напечатало листу Тургенева, — очевидно не через що инше, як через те, що той лист писаниї був до „нельубого“ патронам „Дѣла“ чоловіка. (Коли не так, — то хаї редактор „Дѣла“ скаже сам причину!).

Ја попрохав д. Ів. Франка взяти мїї манускрипт з редакції ї переслати мені. Д. Франко предложив мені напечатати його в „Зорѣ“ д. Партицького. Ја највиразнише воспротививсья тому, нагадавши д. Франку свідому брехнїу, вміщену в „Газ. Школьовїй“ д. Партицького про мої стосунки в 1876—1877 р. з львівськими народовцями, з котрими ја тоді, в имені своїему ї численних товаришчів з Россїїської України, котрі мені поручили редакцію звісних публікації за кордоном, рішуче розірвав усьаку взаємність через їх обскурантизм і зневагу до народу¹⁾, — а потім вміщеньє д. П—им в тії же „Зорѣ“ витягів з пасквільа на мене, зложенного одним прихвостнем росс. революціонерів-централістів і напечатанного польськими шовіністами в одплату мені за мої публікації в оборону україинства і федералізма, — а цорьад з тим

¹⁾ До тієї брехві д. П. додав шче остроумну догадку, чи не сам росс. урьад вислав мене за кордон, шчоб скомпроментувати україньскїї рух?

печатаньня в „Зорѣ“ ж брехливого реферату про моє виданьня „Марії“ Шевченка, в якому рефераті, — наслідованному потім „Кіевляниномъ“, — „Зоря“ остерегала своју публику проти полозізаторських цілів мого виданьня!!

Кілька разів після того ја прохав д. Франка вернути мені мій манускрипт, — коли це несподівано бачу його напечатаним в 21 ч. „Зорі“ 1885 р., підписаній все тим же д. Партицьким, — а внизу замітку, підписану И. Ф., в котрій мене (поміченого ініціалами М. Д.) кличуть дати в „Зорю“ д. П—ого мої дальні спомни про Тургенева. Натурально, ја мусив послати в редакцію „Зорі“ лист, в котрім зајавляв, що моја рукопись дісталась в „Зорю“ проти мојеї волі, ј одповідав на примітку И. Ф., що ја не можу нічого дати в журнал д. П—ого, бо це б значило вводити в нашу молоду літературу норови компанії Гоголевого Поздрева, котрому сьогодні вирвуть бакенбарду, а завтра „и онъ ничего, и ему ничего!“ Але редакція „Зорі“ не тільки не напечатала мого листу, зоставляючи мене перед світом своїм сотрудником, а ще објавила в проспектах про будущі мої дльа неї праці.

Треба сказати, що цей казуе случивсь в середині переписки, јаку зачав зо мноју д. Франко про моє ј, за моїм посередництвом, і виших льудей сотрудництво в „Зорѣ“.

Ја одверто признававсь д. Франкові, — як тепер признајусь перед всіма земляками, — јаки ја мају особисти ј интерес писати до газети, подібної до „Зорѣ“. Ряд щастливих пригод звів до рук моїх багато матерјалу дльа історії нашої народньої культури, зібраного більш јако за сотню років працеју десятків льудей; мені самому посчастлило обговорювати цей матерјал з первими авторітетами цієї речі на Україні ј за-грьаницеју ј обробляти јого по бі-

бліотекам в Россії і Европі, — і тепер я б раднішчій був збути цей матеріал в скільки небудь обробленому виді в печать вже з одного страху, шчоб він як небудь не розвіявсь, — як це було стільки раз з збірками і працями в нашому несчастному письменстві. Далі я бажав би подати до пам'яті земляків мої спомини про кількох знаменитих людей, котрих посчастлило мені знати, і котрі мали стосунки до українських справ: Пирогова, Костомарова, Тургенева, з листами, котрі я од них маю. Накінець дльа самої редакції я бравсь оброблювати теперішнім європейським порівняючим методом усьакві матеріал по народній словесности (folk-lore), який до неї діде зо сторони, і увести гал.-українську газету в близькі взаємнини з європейським фольклористичним рухом. — Ради таких своїх „особистих інтересів“, я згожувавсь сховати своје ім'я (з котрого крики і брехня дд. В. Площчанських, В. Барвинських, Ом. Партицьких і т. п., більше ніж поліція, зрабили якесь пугало в Австрії), згожувавсь на всякі цензурні і инші уступки, аби тільки вони не порушали наукового прінципу і людського достоїнства. З остатнього погляду я вразно писав д. Франку, шчо поки д. Партицькві буде підписуватись редактором „Зорі“, я не можу туди дати ні рядка, ні других їднати до такого безчольного і противутовариського поступованья, — хвба д. П—вї публично одкличе написане їм проти мене і мого товариства.

Д. П—вї не тільки того не зробив, а як сказано, навіть не напечатав мого висше згаданого листу, — шчо він мусив зробити по всім літературним звичајам. Під кінець 1885 р. д. Франко звістив мене, шчо д. П—вї не буде вже підписуватись під „Зорею“, — і я згодивсь давати туди свої праці, тільки ж ось на яких умовах :

1. Публікація нової редакціїєю мого листу,
2. Заява, що „Зоря“ стає науково-літературним органом всіх Русинів-Українців, котрі признають самостійність гал. укр. національності, без огляду на їх політичні і філософські погляди,

3. Формальні записки до сотрудництва, листами од нового редактора до мене, а також і до другого проживаюшого в Швейцарії українського письменника, звісного многими науковими працями, котрий має цінні матеріали по нашій етнографії, по історії козацтва, нар. колонізації і т. п., але також, як і я, проскрибований в Росії поліціїєю, а в Галичині партійністю. Я бажав таких же записки і до одного письменника Галичанина, котрий теж досить заявив себе печатними працями і у котрого тепер лежать в рукописах такі речі, як напр. Про господарські товариства на Україні, переклад Ланге — Робітницька справа, Тіле — Історія релігії, Рекля Географія Росії, але котрого торік „Дяло“ „внеліміновоало із суспільности“ (!!!) за те, що він був на світських похоронах (дозволенях в Австрії законом!) члена-основателя „Просьвіти“ і „Тов. ім. Шевченка“, Нарольського, од котрих постидно втекли товарищі покійника. Та цей Галичанин, — очевидно, ліпше мене знакомиї з львівськими нововами, — сам одклонив предложену мноїу комбінаціїу.

Замічу, що заява, предложена мноїу в пункт 2-ому, не тільки давала б моральне право і льудьам такого стану, як д. Франко, бути сотрудниками „Зорі“, не зрікаїучись того, що вони равнше писали, — а просто обовязкова дльа газети, котра переїшла на власність „Тов. ім. Шевченка“, — бо коли те товариство основувалося, за ініціативоїу з росіїської України коло типографії, купленої на

гроші, прислані звідти (12.000 руб.), то виразно ставилась умова такого духу.

Д. Франко оговорював мені трудність помістити в „Зорѣ“ мій лист, а надто в його формі, щоб не вразити члена „Тов. ім. Шевченка“, П—го.¹⁾ Я згодивсь лишити форму мого листу *bonae fidei* д. Фр. і редактора, — аби тільки суть того листу, котрі я давав принципіальну вагу, була зоставлена. На дві інші умови мої д. Франко згожувався, а про 2-у писав мені највиразніше: „Що до „Зорі“, то я з свого боку радо згожуюсь на те, щоб зајавити жеї коаліційній і безтенденційній характер і надіюсь, що і Кал. (редактор) на те пристане“. (Лист 4 Янв. 1886). Ні за що више, як за знак згоди на мої умови, можна було признати те, що в новому проспекті „Зорѣ“ споминались мої прац котрі я обіцяв в листах до д. Франка не инакше, як на тих умовах.

Тим часом редакція „Зорі“ тільки напечатала в ч. 2-му 1886 р. таке Заявленє про мій лист, звідки і сам Соломон не розібрав би, про що там ішло, — других же умов і не думала сповняти. Мало того, як раз противно умові 2-ій і словам д. Франка, в примітці д. Івана Франка до „Люборадських“ (в котрі покликуютьсья і на мене) і в статті „Нові матерјали до історіи Унів“ д. Ка. нові редактори јавно показали вузьку уніатсько-клерікальну тенденцію, навіть з перекручуваньням фактів на манер еп. Пелеша, котрого саме тоді львівські народовські політкани виголосили керманичем народної по-

¹⁾ От це зветься: „в своїй хаті, своја правда, і сила і воля!“ Д П—ому вольно в усякій формі кидати болотом і брехнеју на других, між инчим і на того, кому ініціатори „Тов. ім. Ш—ка“ поручали участь в редакції основ уставу Товариства, — основ, котрі львівські газди тієї „народної хати“ зараз же зламали, захопивши її в свої руки!

літики Русинів. Мені тим паче не зоставалось нічого, як звістити д. Франка, що коли так, то ја не можу давати своїх праць в „Зорю“. Після кількох моїх листів, в котрих ја виразно појасняв д. Ф.—у мотиви свого зреченья, — „Зоря“ накінець објавила його публично, але так, що буцім то ја зламав слово. Ја мусив обернутись до „Н. Пролома“. Цеј не печатаје мого листу, одповідаючи, що боїтьсѣа, колиб „предводители мојејі (!?) партіјі“, се б то народовців, — не „вспользовались письмомъ для своихъ личныхъ цѣлей“. А тепер орган тіјејі партіјі підклада „Н. Пролому“ виші мотиви ј усилуєтьсѣа шче мене ж і обеміјати.

Најцікавішче, що таке все витворѣають з нами ті самісінькі льуде, котрі слізно описујуть поступки старих Левицьких з предками народовців, та жаліютьсѣа на партіјність напр. адміністраціјі „Народного дома“ до јіх товаришчів.

„Оттака правда на цім світі, у львівськім повіті!“ Інтересно буде дознатсьѣа, чи чесні земляки знајдуть јіјі пожиточноју дльа інтересів нашої літератури і јак довго вони терпітимумь таку правду?

М. Драгоманов.

Женева 20 Јунѣа 1886 р.

N. 55. Лист до І. Ф. Chemin Dancet, 14. 24/VI 1886.

Добродіју,

Пвшучи Вам останніј раз, ја не мав під рукоју Вашого листу (котрого ј доси не розшукав) і через те пропустив написати Вам про виданьѣа Шевченка. Мені дуже дивно, що в Кијіві не знајуть, скільки треба на викінченьѣа Кобзарѣа. Ја послав туди двома кінцѣами рахунок, котриј і те-

пер Вам посилају. Вдвоје гірко, коли подумаєш, шчо ј гроші јесть в Шевченковському фондї, а вгајано стільки часу з Февральа, коли могло б уже бути готове виданьня, котре тепер саме літом, коли Россіјане јїздять по заграницѣм, могло б уже розходитись. Ја не знају, чи можете Ви тепер переказати в Кијів посилајемїј рахунок. Ја пережду літо, та коли не буде ні звідки грошеј, то почну виданьня на свїј страх. Ја певнісіньквї, шчо збанкручусь з ним, бо в теперїшнїј час добровольного холопства Галичан і Россіјан Шевченко писатель не оппортуниї, — та все таки безпремінно треба „поставити слово јого на сторожі“ хоч коло молодчих лудеј, тих, шчо шче по гімназіях вчатьсьа, коли вже старші спелешились. А то історїја зовсім перејде через нас до дневного порядку.

Ваш шчирїј слуга
М. Др.

Посилају Вам 100 екз. брошѣури, Коц. 25. Скільки можете, перешлїть в Россіју. Решту роздавајте, або продавајте по 10 кр.

*N. 56. Лист до І. Ф. Chemin Dancet 14.
28. Јунѣа 1886.*

Добродїју,

Нїколи ја Вас злодїєм не робив, јак в цїм Ви могли б допевнитись самї, јак би подумали над фразоју, котру ж самї цїтујете: „розїкрали (кружковці) книжки“, а шчо тїі добродїї розїкрали, це факт, за котрїј свїдчить те: 1) шчо книг нема 2) шчо на вернутїх Вами книгах намісьць мого имена написанї чвїїєсь чужї. Ја цєј факт розказав К-ому при случају, бо він, в рѣду другїх, мїж нїчїм і всього поступованьа круж-

ковців зо мною характеризує галицьке варварство, або инакше цивілізацію по польських лакейських хатах та поівських кухнях. В такі прояви цивілізації треба частіше тикати пальцем, то може вони потроху почнуть счезати. Окрім того ја обернувь до К-ого, чи не може він помогти одшукати деякі книжки, бо П-к написав мені, шчо йому це зовсім неможливо при його відносинах з лубими земляками (додаючи: уперед наука мені і Вам не давати книг Галичанам), а Ви мені писали не дуже давно як і тепер: звольте требувати од П-ка. Коли вже об тім зашла розмова, то ја Вам нагадају, шчо Ви просили мене послати книги на Ваше імја ј П-ка, — то ја думав, шчо вони ділуть до одного, не кажучи вже, шчо ј по товариському один би мусив помогти другому. А Ви недавно, як і тепер, одрізуєте: „звольте обернутись до П-ка — передав П-ку“. Шчоб Ви вијать не розгнівались на мене за те, чога ја не говорив і не думав, ја добављу, шчо в такому Вашому одрізуванью бачу ја зовсім не „злодіјство“, а звичайну Вашу неохоту додержати одвічальність в рішучу хвиљу, — хоч напр. в остатньому листу, одіславши мене до П-ка, Ви ј прибавляјете, шчо де книги прислали на Ваші руки, там Ви ј одповідајете. Рада за раду, не видајте ј Ви злегка словами (ја не кидају, ј без Вашој ради, як бачите) — і на доказ того одшукајте мені в Россіји Якушкина „Обычное право“, то ја заплачу за те гроші на јаку небудь бурсу, котру Ви вкажете.

Київських книг з віденьского Speditions-Bureau ја не получив і звісток не мају. Шче раз кажу, шчо најліпшвј (најскоршвј, најдешевшвј і најменше клопотнвј дльа одиравшчика ј получателя) спосіб посилати книги, це пакетами поштовими по 5 кильо за 1 Франк між Німеччиною, Австријеју і Швајцаріјеју.

Картку Вовку передав.

Ваших книг у мене тепер: 1) 2 старинні з збору Зубрицького, 2) Kolberg, Pokucie, 3) idem. Mazowsze I, 4) idem, Lud. XVI, XVII.

Коліб можна було, ја просив би Вас зоставити мені ці книги, написавши, скільки вони коштують, ја верну гроші, бо читаючи ја мушу робити замітки на полях, а потім на своєму екземплярю мені приїшлося би переписувати наново.

З Юльа.

Написав оцеї листок, та противно було ј одсилати. Одначе приходиться послати, бо не одповісти Вам не можна, а одповісти теж не можна пнакше. Тим часом одшукав поміж паперами перше написанїй лист, котриј ја думав шчо послав. Од Вас же получив Халанського, котриј мені потрібнїй був до зарїзу через те, шчо він говорить про Буняку, про котрого ј ја написав монографїю. Бачу, шчо Халанскїй „по Гороховой (улиця в Петербурзі) пошоль и гороху не нашоль“, як співајуть в одному водевілі.

Дуже жалко, шчо ні од кого з Галичнин не мају звістки про дрогобицьких „богохульців“. Мені шчось в цьому процесі пахне початком свого роду штунди, тільки більше штучне, тільки радикальніше; на цьому не стане, а діло піде дальше. Тільки як же буде держати себе „народолюбива“ інтеллігенція до цього руху?

Так, як „Н. Проломъ“ та „Двіло“? Мені здајеться, шчо навіть суд не мав права обвинуватити лудей за таке „богохульство“, так шчо увесь процес возможнїй тільки в Галичині з усієї Зап. Европ. Не вже навіть між Вашими „молодими“ не знајдеться ніхто, шчо об оступивсь за засуджених у віденьских газетах?? До якого

щче сорому ми доживемо з такою „інтелігенціею“ ?

*N. 57. Лист до невідомого Галичанина¹⁾, 20
Луня 1886.*

Шановниј Добродію.

Я трохи спізнивсь одповідьдбу на Ваш лист, бо хотів послати з ним брошурку (справді листок, в котрому обговорюју ј галицькі справи). Та типографіја все одтъага, а тим часом наближається 1 Јульа. Коли сьогодні листок буде готовіј, то вложу з цим писемом. Про книги ја писав Франкові. Од нього получите, шчо треба. Гроші, коли схочете заплатити, то скинувши 30⁰/₀ з ціни, котра написана в списку книг, шчо на сорочці наших публікаціј, можете дати тому ж Фр-кові; коли ж схочете послати просто мені, — то можете або в рекомендованому листу, або т. зв. почтовим мандатом.

Про народовців тепер з Вами споритись не буду. Про јіх говорю досить в листку. Скажу тільки, шчо видати нового Шевченка було б јіх обовјазком, а власне Товариства ім. Ш-ка. Тим часом так вијшло, шчо ј у 1876 р. јого мусили видавати в Празі, бо тоді Тов. ім. Ш-ка (заложене за 12.000 рублів, подарованих з Россіјі) ставило такі трудности в умовах, шчо ми мусили обернутись в Прагу (по правді, Львовјане бојались Кобзаря), а тепер јак народовці ховаються од правдивого Шевченка, Ви сами можете бачити. (Подумајте тільки: еп. Пелеш — „Керманич Руси“, — і Шевченко!). Тепер львівські

¹⁾ Не пригадую докладно, до кого був писаний сей лист і як опинив ся у мене його автограф. На листі завначено вишою рукою: „2 лист“.

датом. (Ви мені вислали 110 гульд. = 220 фр., та ја рахују Вам видати на посилку мого манускрипту в Кіјів 5 фр., всього 225 фр.). Шче раз дуже дякују за все. Пожалујета, не забудьте відписати в Кіјів, звідки пријшли були Ваші гроші, шчо ја вже довг свіј очистив.

Присягши не вести далі полемики про „розмовку“, ја тепер замічу тільки, шчо слов Вашого остатнього листу, шчо між нами вијшла „особиста ріжниця“, ја шче менше розуміју, ніж „недоразумѣніє“. В решті в сих днях ја пришљу Вам печатаниј листок, до котрого ја змушенийі конечно подлим забігом „Дѣла“. Хај все судить громада.

Шчо Ви видались сестрі заступником народовців і шчо вијхали з Кіјіва навіть без тої піддержки Вашіј прогрессівній половині, јакої бажали, це цілком натурально при стані, котриј Ви заньали, і при стані річеј. Ја зовсім не радив, як Ви кажете, Кијанам, шчоб вони розірвали з Галичиною. (Навіть колиб ја як небудь недоладно написав јаке слово, то дивно мені, як Ви не вбачили, шчо написати мені таку думку, значилоб одректись од того, шчо ја казав і робив 15—25 років). Напроти того ја радив дужчого натиску на Галичину і виступу з јасним программом. Ја тільки радив воспротивитись песиголовцѣм, спинити јіх доноси, і як не послухајуть, розірвати з ними. Инакше ја радив поновити те, шчо було роблено в 1873—77 рр. і шчо тоді дало добрі овочі. Тоді самі народовці мусили одректись од Качалинојі Staatsrechtlichkeit, а далі, побачивши себе ізольованими од Украјині і својејі молодіжи, мусили податись на перед. Це зовсім натуральній психологічний процес, — і як би Кіјане вдержали Барвінців шче на діеті, та як би ј Ваша компаніја не пішла назад, то тепер би до Целеша не діјшло і мені нічого б було писати таких листів, як тој, шчо Ви возили. Як би Ви шче то-

рік, коли були в Кіјіві, поставили там справу так: мовляв, пєсиголовці нам жити не дають, допоможіть! — то шче можна було б поправити. А тепер Ви јавились в Кијів фактичним адвокатом згоди з пєсиголовцями — і не то не добились не тільки того, шчо ја хотів (Ви того ј сами не хотіли, би виразно казали мені: дајте Ваш лєт, а ја скажу своје, *audiatur et altera pars*), а навіть того, шчо ј Ви хотіли. Ви вже самим фактом сојузу з пєсиголовцями показували, шчо ј тепер діло стоїть не погано, і через те вмовляли, навіть без всьаких слєв, шчо потреби перемінять јого нема. Ну, Кијане ј најшли, шчо „каковы они ни на есть народовцы“, і т. д.

А окрім того не треба забувати, шчо старі Кијане самі дуже мало Европєјці і дуже богато вјалі. Був колись з них Европєјцем і енергічним А-ч, та був кінь та зјїздивсь. Тепер нема в Кијіві більш шкідливого дльа укр. прогрєсу чоловіка, јак він, хоч він і вчить льудєј укр. архєології. (Примір, јакі луни тепер плодить потухше сонце А-ча, хай буде Вам Багаліј, котриј навіть боїтьсьа назвати Слобідєску Україну по імені, а зве јїјі Юговєсточна Україна Московського гєсударства!!). Шче будучи в Кијіві, ја звав А-ча „камень прибъжище заяцємъ“, а тепер він просто стоїть на тому, шчо б нішчо ј ніхто не піднімавсь висше тієјі політичнојі і моральнојі мірки, котру він держить, а вона визче О. Між молодими јєсть льудє енергічніші і в суммі більш образовані, ніж старші, та образовані вони все на пєтербургських журналах і через це все таки не Европєјці, а Россіјани, ј українєтва в них не багато. Вони скорше потьагнуть до јакого небудь „русєкаго народничєства“, ніж до Галичини. Од того ја завше Вам і казав, шчо б надіјались најбільш на себе. Тільки в Галичині можуть природно вирєсти льуди, котрі будуть і Европєјці

і Українці і потягти до себе і росс. Українців прогрессивних інстинктів. Такі льуде було почали рости в Вашому кружку, та на лихо перше збарвінились, а потім спелешались. Тепер треба ждати молодших, хоч може не один шче сход кінчить також, як Ваш скінчив. Тепер навіть соблазнів буде більше, бо Целеші будуть де далі все енергичніше напарати, бо за ними тепер єсть сила, котра сама на них напирала.

Прикладају список книг дльа Ков-аго. Попросіть спішити, бо час не жде. Не памјатају, чи в попередньому списку ја прохав Халанскаго, Великорусскія былины кievскаго цвкла. (Варшава 1885). Коли це вже в Вас єсть, то пришліть окремо од всеї посилки під бандерольу. Коли нема, то просіть як скорше вислати. В усьакім разі напишіть мені, чи єсть, чи нема.

Ше раз попрошу Вас вишукати мені книг, шчо дльа Эгногр. кружка ја посилав:

1) Ефименкової. 2) Якушкина, Обычное право. 3) Записки. И. Р. Геогр. Общ. по отд. Этнографин, т. VIII (по обычному праву). 4) Зарудный, Законы в жизнь.

Ви казали: требувать через П-ка, а П-к каже, шчо не може нічого поробить.

Готовиј служити

М. Драг.

До Вас обернеться за книгами Б. Бачинськиј, гимназист з Стрија. Дајте йому. Шчо знајете про процесс Добровлянців? Чи так за них ніхто ј не заступитьсья? Так і кінчить сьа на статътьях Н. Пр. і Діла? Аже ж це тільки початок. Треба Вашим виробить јаку формулу погляду на такі речі.

Цей список переписать.

Славянорусскія рукописи Ундольскаго. Москва 1870.

Горекій и Невоструевъ. Описаніе слав. рукописей Синодальной бібліотеки.

Описаніе рукописей соловецкой бібліотеки. Казань.

Строевъ, Описаніе рукописей Царскаго.

Бычковъ, Описаніе слав. и русскихъ рукописныхъ сборниковъ Имп. Публ. бібліотеки.

Описаніе рукописей Румянцевск. Музея.

Срезневскій, Свѣдѣнія о малоризв. и неизв. памятникахъ.

Каратаевъ, Опис. славяно-русскихъ книгъ. Изд. 2-е 1885.

Костомаровъ, Русская Исторія. изд. 2-е. id. Холуй, id. Черниговка, id. Эллины Тавриі. id. Твори Јер. Галки, id. Очерки Богучарова.

Данилевскій, Княжна Тараканова, Уманская Рѣзня, id. Украинскія сказки Спб. 1886.

Куліш, Байда, Нова Громада.

Сементовскій, Малорусскія и гал. загадки Спб. 1872.

Скальковскій, Истор. Нов. Сѣчи 2. изд.

Н. Петровъ, О происхожденіи славяно-русскаго печатнаго Пролога. Кіевъ. 1875.

Яковлевъ, Древнекіевскія рел. сказанія 1875.

Янчукъ, Малорусская сватьба в сѣдлецкой губерніи. Москва 1885 (изданіе общества антроп. и этногр.)

Ключевскій, Древнеруск. житія святыхъ, какъ историч. источники. М. 1876.

Халанскій, Великор. былины южнорусскаго происхожденія. Варшава 1885.

Русскій Филолог. Вѣстникъ 1884—1885.

№ 54. ДО СУДУ ЗЕМЛЯКІВ.¹⁾

Hodie tibi, cras mihi.

В 51-му числі львівської газети „Дѣло“ ц. р. в „Перепискахъ Редакціи“ напечатано: „Вп. А. П. въ К. Письмо п. М. Драгоманова надбслане зъ Женевы „Нов. Проломова“ мѣстило въ собѣ, якъ намъ говорено, напасти на нелюбыхъ ему галицкихъ народовцѣвъ, а особливо на часописъ „Зорю“. „Нов. Проломъ“ очевидно для того не умѣстивъ того письма, бо оно вийшло бы не на руку всѣмъ тымъ гавкунамъ, въ котрыхъ интересѣ идентификувати галицкихъ народовцѣвъ съ п. „Драхманѡвымъ“, якъ его прозываютъ. На всякій спосббъ рѣчь то цѣкава, що той п. Драгомановъ прійшовъ съ чолобитіємъ навѣть до такого п. Маркова, щобъ тѣлько кольнути народовцѣвъ и въ додатку ще дбставъ коша!“

Дуже характеризує мораль кружка „Дѣла“ те, шчо повнші слова напечатані скоро після статті „Як. Головацкій и Пант. Кулѣшъ“, в котрій д. Гол—ому справедливо докорѣається, шчо він опублікував суб'єктивно перекручені витяги з листу до нього д. К—ша. А тепер „Дѣло“ прецарує, як хоче, мій лист, котрого воно ј не бачило ј котрого навѣть „Н. Проломъ“ не отмітив моїм повним именем.

В усякім разі ја вдячивј „Дѣлу“, шчо воно дає мені нагоду розказати цю справу докладно ј тим сповнити, хоч дуже мені прикру, та, як бачу, необхідну дезинфекціјну завдачу.

Ја дісно послав був до „Н. Пролома“ листок з поводу ось јаких слов редакціјі „Зорі“

¹⁾ Осея брошурка була надрукована в Женеві в червні 1886 р. Вона тепер рідкість і тому передруковую І тут, дякуючи при тім д. М. Павликови за визичене примірника.

(ч. 7, 1886) „Оповѣщаємо, що обѣщани нами въ проспектѣ праць: Коскена Про европейски казки и Укр. думы зъ рукоп. збѣрника 1808 року, по волѣ автора ихъ, не будуть помѣщени въ „Зорѣ“.

В Галичині ј Россіі ј є чимало льудеј, котрим звѣсно авторство названих в цих словах праць, а через те слова ті кьдајуть тѣнь на того автора, буцім то він сам, з власної волі, не тѣльки не хоче помогти „јединіј літературно-науковіј галицько-українськїј газеті“, а шче ј задержує публікаціју важних дѣля нашої народньої історіі документів, інтересних дѣля льудеј всьаких фракціј. Листом својім до „Н. Пролома“ тој автор објавляв, шчо названі праці, јак і другі подібні, приобіцьані јім в листах до сотрудника „Зорі“, д. Ів. Франка, на звѣсних умовах, не будуть напечатані в „Зорѣ“ не по волі автора, а скорше по волі д. Франка ј редакціі „Зорі“, котрі не сповнили тих умов і својіх обіцьанок. Шчооб усунути всьакі непорозуміньня, автор додавав, шчо „ті умови ј обіцьанки не мали в собі нічого політичного, а належали цілком до елементарних літературних приличіј“.

От јакі „напасти“ були в мојому „чолобитіју до д. Маркова!“

Тепер ја мушу розказати діло докладніше, — з початку.

В 1883 р. смерть Ів. Серг. Тургенева викликала в галицькоруськїј печаті нові розмови про потребу осібној гал. українськој літератури по при росіјськїј, — при чому слава знаменитого росіјського письменника вживалась звѣсноју фракціеју проти гал. укр. літератури. Ја пригадав, шчо в мене јєсть лист Тургенева, писаниј до мене з цоводу виданих мноју Повістеј Ос. Федьковича, јак раз противниј тіј агітаціі, јак раз прихильниј дѣля народнього гал.-українського лі-

тературного напрямку, — ї подумав, шчо буде до часу опублікувати той лист. Я одіслав копію з того листу, з коротким појасненьням, в редакцію „Дѣла“, котру перед тим обняв д. Ів. Белеј, — бувшій сотрудник „Друга“ (1876 — 1877) і редактор „Світа“, — од котрого ја мав резон сподіватись закінченьня паравіального узколюбія ї безчесних клевет і доносів, з кстрими односились перед там львівські „народовські“ (lucus a non lucendo!) органи до мене ї до моїх літературно-політичних товаришчів. На моје диво, „Дѣло“ не напечатало листу Тургенева, — очевидно не через шчо инше, як через те, шчо той лист писанїї був до „нелюбого“ патронам „Дѣла“ чоловіка. (Коли не так, — то хай редактор „Дѣла“ скаже сам причину!).

Ја попрохав д. Ів. Франка взяти мїї манускрипт з редакції ї переслати мені. Д. Франко предложив мені напечатати його в „Зорѣ“ д. Партицького. Ја највиразнішче воспротививсья тому, нагадавши д. Франку свідому брехнїю, вмішчену в „Газ. Школьнії“ д. Партицького про мої стосунки в 1876—1877 р. з львівськими народовцями, з котрими ја тоді, в имені своєму ї численних товаришчів з Россійської України, котрі мені поручили редакцію звісних публікацій за кордоном, рішуче розірвав усьяку взаємність через їїх обскурантизм і зневагу до народу¹⁾, — а потім вмішченьње д. П—им в тії же „Зорѣ“ витягів з пасквіля на мене, зложеного одним прихвостнем росс. революціонерів-централістів і напечатанного польськими шовіністами в одилату мені за мої публікації в оборону україинства і федералізма, — а поряд з тим

¹⁾ До тієї брехні д. П. додав шче остроумну догадку, чи не сам росс. уряд вислав мене за кордон, шчоб скомпromентувати український рух?

печатаньня в „Зорѣ“ ж брехливого реферату про моє виданьня „Маріі“ Шевченка, в якому рефераті, — наслідованному потім „Кієвляниномъ“, — „Зоря“ остерегала своју публику проти полонізаторських цілів мого виданьня!!

Кілька разів після того ја прохав д. Франка вернути мені мій манускрипт, — коли це несподівано бачу його напечатаним в 21 ч. „Зорі“ 1885 р., підписаній все тим же д. Партицьким, — а внизу замітку, підписану И. Ф., в котрій мене (поміченого ініціалами М. Д.) кличуть дати в „Зорю“ д. II—ого мої дальші спомини про Тургенева. Натурально, ја мусив послати в редакцію „Зорі“ лист, в котрім зајавляв, шчо моја рукопись дісталась в „Зорю“ проти мојеї волі, ј одповідав на примітку И. Ф., шчо ја не можу нічого давати в журнал д. II—ого, бо це б значило вводити в нашу молоду літературу новови компаніі Гоголевого Ноздрева, котрому сьгодні вирвуть бакенбарду, а завтра „и онъ ничего, и ему ничего!“ Але редакція „Зорі“ не тільки не напечатала мого листу, зоставляючи мене перед світом своїм сотрудником, а шче објавила в проспектах про будущі мої дља неї праці.

Треба сказати, шчо цей казуе случивсь в середині переписки, яку зачав зо мноју д. Франко про моє ј, за моїм посередництвом, і внших льудей сотрудництво в „Зорѣ“.

Ја одверто признававсь д. Франкові, — як тепер признајусь перед всіма земляками, — јаквј ја мају особиствј интерес писати до газети, подібної до „Зорѣ“. Ряд счастливих пригод звів до рук моїх багато матерјалу дља історіі нашої народньої культури, зібраного більш јак за сотню років працеју десятків льудей; мені самому посчастлило обговорювати цей матерјал з первими авторітетами цієї речі на Україні ј за-границеју ј обробляти јого по бі-

бліотекам в Росії і Європі, — і тепер я б раднішчій був збути цей матеріал в скільки небудь обробленому виді в печать вже з одного страху, щоб він як небудь не розвіявся, — як це було стільки раз з збірками і працями в нашому несчастному письменстві. Далі я бажав би подати до пам'яті земляків мої спомини про кількох знаменитих людей, котрих пощастило мені знати, і котрі мали стосунки до українських справ: Пирогова, Костомарова, Тургенева, з листами, котрі я од них маю. Накінець дльа самої редакції я бравсь оброблювати теперішнім європейським порівняючим методом усякі матеріал по народній словесности (folk-lore), який до неї діде зо сторони, і увести гал.-українську газету в близькі взаємини з європейським фольклористичним рухом. — Ради таких своїх „особистих інтересів“, я згожувавсь сховати своє ім'я (з котрого крики і брехня дд. В. Площанських, В. Барвинських, Ом. Партвицьких і т. п., більше ніж поліція, зрабили якесь пугало в Австрії), згожувавсь на всякі цензурні і інші уступки, аби тільки вони не порушали наукового принципу і людського достоїнства. З остатнього погляду я виразно писав д. Франку, що поки д. Партвицькій буде підписуватись редактором „Зорі“, я не можу туди дати ні рядка, ні других їднати до такого безчольного і противутовариського поступованья, — хйба д. П—вї публично одкличе написане їм проти мене і мого товариства.

Д. П—вї не тільки того не зробив, а як сказано, навіть не напечатав мого висше згаданого листу, — що він мусив зробити по всім літературним звичаям. Під кінець 1885 р. д. Франко звістив мене, що д. П—вї не буде вже підписуватись під „Зорею“, — і я згодивсь дати туди свої праці, тільки ж ось на яких умовах:

1. Публікація нової редакції мого листу,
2. Заява, що „Зоря“ стає науково-літературним органом всіх Русинів-Українців, котрі признають самостійність гал. укр. національності, без огляду на їх політичні і філософські погляди,

3. Формальні записки до співробітництва, листами од нового редактора до мене, а також і до другого проживаючого в Швейцарії українського письменника, звісного многими науковими працями, котрий має цінні матеріали по нашій етнографії, по історії козацтва, нар. колонізації і т. п., але також, як і я, проскрибований в Росії поліцією, а в Галичині партійністю. Я бажав таких же записки і до одного письменника Галичанина, котрий теж досить заявив себе печатними працями і у котрого тепер лежать в рукописах такі речі, як напр. Про господарські товариства на Україні, переклад Ланге — Робітницька справа, Тіле — Історія релігії, Рекляу Географія Росії, але котрого торік „Дьло“ „внеліміновоало із суспільности“ (!!!) за те, що він був на світських похоронах (дозволенях в Австрії законом!) члена-основателя „Просвіти“ і „Тов. ім. Шевченка“, Нарольського, од котрих постидно втекли товарищі покійника. Та цей Галичанин, — очевидно, ліпше мене знакомий з львівськими норовами, — сам одклонив предложену мною комбінацію.

Замічу, що заява, предложена мною в пункті 2-ому, не тільки давала б моральне право і людям такого стану, як д. Франко, бути співробітниками „Зорі“, не зрікаючись того, що вони раніше писали, — а просто обов'язкова для газети, котра перейшла на власність „Тов. ім. Шевченка“, — бо коли те товариство основувалось, за ініціативою з російської України коло типографії, купленої на

гроші, прислані звітти (12.000 руб.), то виразно ставилась умова такого духу.

Д. Франко оговорював мені трудність помістити в „Зорѣ“ мій лист, а надто в його формі, шчоб не вразити члена „Тов. ім. Шевченка“, П—го.¹⁾ Я згодивсь лишити форму мого листу *bonae fidei* д. Фр. і редактора, — аби тільки суть того листу, котрій ја давав принципіальну вагу, була зоставлена. На дві інші умови мої д. Франко згожувавсь, а про 2-у писав мені найвиразніше: „Шчо до „Зорі“, то ја з свого боку радо згожуюсь на те, шчоб зајавити жеї коаліційнїй і безтенденційнїй характер і надіюсь, шчо і Кал. (редактор) на те пристане“. (Лист 4 Янв. 1886). Ні за шчо више, јак за знак згоди на мої умови, можна було признати те, шчо в новому проспекті „Зорѣ“ споминались мої прац котрі ја обіцѣвав в листах до д. Франка не инакше, јак на тих умовах.

Тим часом редакція „Зорі“ тільки напечатала в ч. 2-му 1886 р. таке Зајавленє про мій лист, звідки ј сам Соломон не розібрав би, про шчо там ішло, — других же умов і не думала сповнѣати. Мало того, јак раз противно умові 2-їј і словам д. Франка, в примітці д. Івана Франка до „Льуборадських“ (в котрій покликуютьсь ја на мене) і в статьї „Нові матерјали до історіи Уніи“ д. Ка. нові редактори јавно показали вузьку уніатсько-клерикальну тенденцію, навіть з перекручуваньням фактів на манер еп. Пелеша, котрого саме тоді львівські народовські політвкани виголосили керманичем народнојї по-

¹⁾ От це зветьсья: „в својї хатї, своја правда, і сила і воля!“ Д П—ому вольно в усякїј формї кидати болотом і брехнеју на других, між инчим і на того, кому ініціатори „Тов. ім. Ш—ка“ поручали участь в редакції основ уставу Товариства, — оспов, котрі львівські газди тіјејї „народнојї хатї“ зараз же зламали, захопивши јїї в својї руки!

літки Русинів. Мені тим паче не зоставалось нічого, як звістити д. Франка, шчо коли так, то ја не можу давати своїх праць в „Зорю“. Пісьля кількох моїх листів, в котрих ја виразно појаснѣвав д. Ф—у мотиви свого зреченья, — „Зоря“ накінець објавила јого публично, але так, шчо буцім то ја зламав слово. Ја мусив обернутись до „Н. Пролома“. Цеј не печатаје мого листу, одповідајучи, шчо бојітьсѣа, колиб „предводители мојејі (!?) партіјі“, се б то народовців, — не „вспользовались письмомъ для своихъ личныхъ цѣлей“. А тепер орган тіејі партіјі підклада „Н. Пролому“ инші мотиви ј усиљуєтьсѣа шче мене ж і обсмійати.

Најцікавішче, шчо таке все витворѣають з нами ті самісінкі льуде, котрі слізно описујуть поступки старих Левецьких з предками народовців, та жаліютьсѣа на партіјність напр. адміністраціјі „Народного дома“ до јіх товаришів.

„Оттака правда на цім світі, у львівськім повіті!“ Інтересно буде дознатись, чи чесні земляки знајдуть јіјі пожиточноју дльа інтересів нашої літератури і јак довго вони терпітимуть таку правду?

М. Драгоманов.

Женева 20 Јуня 1886 р.

N. 55. Лист до I. Ф. Chemin Dancet, 14. 24/VI 1886.

Добродіју,

Пвшучи Вам останніј раз, ја не мав під рукоју Вашого листу (котрого ј доси не розшукав) і через те пропустив написати Вам про виданьє Шевченка. Мені дуже дивно, шчо в Квјіві не знајуть, скільки треба на викінченьє Кобзарѣа. Ја послав туди двома кінцьами рахунок, котриј і те-

пер Вам посилају. Вдвоје гірко, коли подумаєш, шчо ј гроші јесть в Шевченковському фонді, а вгајано стільки часу з Февралѣ, коли могло б уже бути готове виданьня, котре тепер саме літом, коли Россіјане јіздять по заграницѣм, могло б уже розходитись. Ја не знају, чи можете Ви тепер переказати в Кијів посилајеміј рахунок. Ја пережду літо, та коли не буде ні звідки грошеј, то почну виданьня на свіј страх. Ја певнісінькиј, шчо збанкручусь з ним, бо в теперішній час добровольного холопства Галичан і Россіјан Шевченко писатель не оппортуний, — та все таки безпремінно треба „поставити слово јого на сторожі“ хоч коло молодчих лудеј, тих, шчо шче по гімназіях вчатьсь, коли вже старші спелешились. А то історіја зовсім перејде через нас до дневного порьядку.

Ваш шчириј слуга
М. Др.

Посилају Вам 100 екз. брошьюри, Коц. 25. Скільки можете, перешліть в Россіју. Решту роздавајте, або продавајте по 10 кр.

*N. 56. Лист до I. Ф. Chemin Dancet 14.
28. Јунѣа 1886.*

Добродіју,

Ніколи ја Вас злодієм не робив, јак в цім Ви могли б допевнитись самі, јак би подумали над фразоју, котру ж сами цитујете: „розікрали (кружковці) книжки“, а шчо тіі добродіји розікрали, це факт, за котриј свідчить те: 1) шчо книг нема 2) шчо на вернутих Вами книгах намісь мого имена написані чјиєсь чужі. Ја цеј факт розказав К-ому при случају, бо він, в рьяду других, між инчим і вьсього поступованья круж-

ковців зо мною характеризує галицьке варварство, або инакше цивілізацію по польських лакейських хатах та поївських кухнях. В такі прояви цивілізації треба частіше тикати пальцем, то може вони потроху почнуть счезати. Окрім того ја обернувся до К-ого, чи не може він помогти одшукати деякі книжки, бо П-к написав мені, що йому це зовсім неможливо при його відносинах з лубими земляками (додаючи: уперед наука мені і Вам не давати книг Галичанам), а Ви мені писали не дуже давно як і тепер: звольте требувати од П-ка. Коли вже об тім зашла розмова, то ја Вам нагадаю, що Ви просили мене послати книги на Ваше ім'я і П-ка, — то ја думав, що вони ділуть до одного, не кажучи вже, що і по товариському один би мусив помогти другому. А Ви недавно, як і тепер, одрізуйте: „звольте обернутись до П-ка — передав П-ку“. Щоб Ви вп'яте не розгнівались на мене за те, чого ја не говорив і не думав, ја добавлю, що в такому Вашому одрізуван'ю бачу ја зовсім не „злодійство“, а звичайну Вашу неохоту додержати одвічальність в рішучу хвилю, — хоч напр. в остатньому листу, одіславши мене до П-ка, Ви і прибавляєте, що де книги прислали на Ваші руки, там Ви і одповідаєте. Рада за раду, не кидайте і Ви злегка словами (ја не кидаю, і без Вашої ради, як бачите) — і на доказ того одшукайте мені в Росії Якушкіна „Обычное право“, то ја заплачу за те гроші на яку небудь бурсу, котру Ви вкажете.

Київських книг з віденського Speditionsbureau ја не получив і звісток не маю. Ще раз кажу, що најліпшиј (најскоршиј, најдешевшиј і најменше клопотниј дльа одправшчяка і получателя) спосіб посилати книги, це пакетами поштовими по 5 кильо за 1 франк між Німеччиною, Австрією і Шваїцарією.

Картку Вовку передав.

Ваших книг у мене тепер: 1) 2 старинні з збору Зубрицького, 2) Kolberg, Pokucie, 3) idem. Mazowsze I, 4) idem, Lud. XVI, XVII.

Колиб можна було, ја просив би Вас зоставити мені ці книги, написавши, скільки вони коштують, ја верну гроші, бо читаючи ја мушу робити замітки на полях, а потім на своєму екземплярю мені пришлося би переписувати наново.

3 Юля.

Написав оцеј листок, та противно було ј одсилати. Одначе приходиться послати, бо не одповісти Вам не можна, а одповісти теж не можна инакше. Тим часом одшукав поміж паперами перше написаніј лист, котриј ја думав што послав. Од Вас же получив Халанського, котриј мені потрібніј був до зарізу через те, што він говорить про Буняку, про котрого ј ја написав монографію. Бачу, што Халанскиј „по Гороховой (улиця в Петербурзі) пошоль и гороху не нашоль“, як співають в одному водевілі.

Дуже жалко, што ні од кого з Галичини не мају звістки про дрогобицьких „богохульців“. Мені щось в цьому процесі пахне початком свого роду штунди, тільки більше штучне, тільки радикальніше; на цьому не стане, а діло піде дальше. Тільки як же буде держати себе „народолюбива“ інтеллігенція до цього руху?

Так, як „Н. Проломъ“ та „Дѣло“? Мені здається, што навіть суд не мав права обвинуватити льудей за таке „богохульство“, так што увесь процес можливіј тільки в Галичині з усієї Зап. Европ. Не вже навіть між Вашими „молодими“ не знайдеться ніхто, щоб оступивсь за засуджених у віденьских газетях?? До якого

щче сорому ми доживемо з такою „інтелігенціею“ ?

*N. 57. Лист до невідомого Галичанина¹⁾, 20
Лунья 1886.*

Шановній Добродію.

Я трохи спізнився одповідьдью на Ваш лист, бо хотів послати з ним брошурку (справді листок, в котрому обговорюю ј галицькі справи). Та типографія все одтѣага, а тим часом наближається 1 Јульа. Коли сьогодні листок буде готовій, то вложу з цим пнсьмом. Про книги ја писав Франкові. Од нього получите, шчо треба. Гроші, коли схочете заплатити, то скинувши 30% з ціни, котра написана в списку книг, шчо на сорочці наших публікаціј, можете дати тому ж Фр-кові; коли ж схочете послати просто мені, — то можете або в рекомендованому листу, або т. зв. почтовим м а н д а т о м.

Про народовців тепер з Вами споритись не буду. Про јіх говорю досить в листку. Скажу тільки, шчо видати нового Шевченка було б јіх обовјазком, а власне Товариства ім. Ш-ка. Тим часом так вијшло, шчо ј у 1876 р. јого мусили видавати в Празі, бо тоді Тов. ім. Ш-ка (заложене за 12.000 рублів, подарованих з Россіјі) ставило такі трудности в умовах, шчо ми мусили обернутись в Прагу (по правді, Львовјане бојались Кобзаря), а тепер јак народовці ховаються од правдивого Шевченка, Ви сами можете бачити. (Подумајте тільки: еп. Пелеш — „Керманч Руси“, — і Шевченко!). Тепер львівські

¹⁾ Не пригадую докладно, до кого був писаний сей лист і як оцинив ся у мене його автограф. На листі зазначено иншою рукою: „2 лист“.

нар. газети не хотять навіть бібліографічними об'явими помогти мені зібрати гроші на видань-ня Кобзаря.

Я ж сам знају, шчо між нородовцями јесть лъуде, котрі більш розуміють, ніж львівські јіх проводирі, — та шчо ж з того, шчо вони јесть, коли вони нічим себе публично не пројавляють! Все рівно, шчо јіх нема, або шче гірше; приміром свого мовчаньня ј покірливости обскурантам вони тільки сіють деморалізаціју. Оце недавно ја мусів переглянути старі гал. виданьня, — так шче нагляднішче зобачив, шчо навіть „Правда“, сама „Зоря“ ј „Дѣло“ кілька років нараз були прогресівнішчі ніж теперішні писаньня народовців. А хто тепер пише в них: Бележі та Франки, сама молодіж, котрі недавно були недовольні обскуристю Барвінських і Вахнянинів!

Не раз ја думав над причиноју такојі нетвердості Галичан в своїх думках. Мені здајеться, шчо одна з причин — дуже поверховна пошівсько-адвокатська школа, котру вони проходять. В усіх писаньнях Галичан видно, шчо вони не лъублять доходити до сирого мнѣса фактів, не вміють виводити з тих фактів широких виводів, — а так усе скачуть по верхам, фразујуть дльа тенденціі, дльа партіі, дльа сьгоднішнього дња, — і не диво, коли потім скачуть од партіі до партіі, од прапора до прапора. Одна надіја на будучі поколіньня, котрі приготовляться позитивноју наукоју за помічъбу европејських літератур. Цікавоб мені знати, чи Ваші товаришчі вчаться франц. та англійській мові? Дуже б ја радј був, коли б Ваші брались за виучку англ. письменства ј житьтя. Там усе робитьса солідно, глибоко, шчвро. Там вміють „числитись з обставинами“, не зрікајучись прінціпів (поступатись по потребі в скількості прінціпа, а не в јакості).

Моє виданьня Ш-ка буде самий текст з короткою передмовою. Коментарій печатати треба окремо. Та од себе ја сказав мајже все, шчо міг, в II т. Громади. Хто хоче знати мої думки про Ш-ка, може прочитати там. Ја там попробував було об'єктивно, історично подивитись на Шевченка, показати еволюцію його думок і місце, яке вони займають в еволюції нашої громади. Та в Галичині дїждавсь тільки лајки за такий замір та перекручуваньня того, шчо ја говорив (недавно так поперекручував навіть молодїй писатель, д. Кокорудза, котриј богато взяв з моєї статїти, не назвавши її). Галичанам все хочеться дивитись на Шевченка абсолютно, по півському, кланьатись йому та перекручувати на свїй лад, як це роблять вони 1800 років з Христом. Дуже мене зацікавили звістки про процеси добровлянських селян. Не вже за „богохульство“ возможна така строга кара? Шчо там було надто шче? Чи не можна добути копїї з обвиняючого акту? Чи не знаєте Ви чого докладнішого про цю справу, ніж написане в Н. Проломѣ, а особливо в „Дѣлѣ“, котре подло не знајшло слова оступитись за лудеј. Такі случаи — проба щирости народольубства Ваших партїї. Очевидно, шчо справа ця — тільки початок руху, котриј подїбнїї до нашої штунди, тільки радикальнїшчїї. Всякому народольубу треба виробити собі якусь формулу погляду на цей рух. Доси галицькї газети показали тільки поліцејську формулу. Чи так і зостанеться на далї?

Питаєте Ви мене про мої обставини шчо до літератури? Шчо Вам на це сказати? Тепер ја найбільше заньатиї нар. словесношчу. Хочеться скінчити друк хоч XVIII в. наших політичних пісень (Ви може знаєте, шчо ја вже видав тут 2-випуски і зоставсь третїї, — кінець козацкої Січі, Чорноморїе) та обробити нар. новелли (сатвр.,

релігійні і. т. п.) по європейському порівняючому способу. Трудна це робота тут, де не тільки треба всьаку слав'янську книжку купувати самому, а ще теж робити з європейськими книгами, бо тут ма́же ніхто не займається цим сьужетом (в Парижі друге діло). Та цей бік ще сьак так налагоженів. Я зібрав досить велику бібліотеку, єсть добрі льуде в Парижі і Лондоні, шчо роблять виписки. Наїпорадніше вїгти з сїеїу працеїу в світ. В наші „народні хати“ мене не пускають,¹⁾ в Россеїу дуже тепер трудно подати роботу звідси, печатати на свїї кошт — нема за шчо. Дльа того робота їде дуже нескоро. Ну, та нічого робити. Треба тьагти гуж, коли взьавсьа. Може дальше буде лїпше.

Бажаїу Вам всього доброго.

Чи не мали б Ви вакаціями случаїу збирати етногр. матерїал? Дльа мене найбільш булиб інтересні пісні політичні і новелли (про бога, свьатих, попів, панів, царів, чужих льудеї і т. д.). Коли бисте були ласкаві записати шчо, то прошу переписати кожнїв N-р на окремому листку, фонетичним письмом і з поміткою, коли, де, од кого (чоловіка, жінки, якого віку, професеїї, чи пьсьменїв) записано. Попросїть про теж і товаришів.

*N. 58. Лист до І. Ф. Chemin Dancet 14,
27 Юльа 1886.*

Добродїїу.

До того мені огидло споритись, та ще без усьакої нужди і резульату, шчо треба мені по-

¹⁾ Наїгірше, шчо через не ја не маїу галицьких дописів, котрїб мені посїлали льуде, як би знали, шчо ја про них публікуїу.

бороти себе, щоб одповідати на Ваш передостатній лист. Чи те саме „неохота держати одвічальність“, що злодіјство, чи не те, тільки в усякім разі „злодіјство“ видумали Ви самі, ја про нього не говорив. Неохоту і пр. ја не видумав, а бачив в справах важних, як в скандалі, під котриј Ви підвели мене в Етн. Кружку ј потім в Зорі. Може ја ј помиливсь, побачивши теж саме в справі з книгами, та тільки фактом јесть те, що Ви перше написали мені: шліть книги на моје імја, а јак ввіјду, на П-ка, а потім одрізали: звольте обернутись до П-ка, тоді јак навіть і в вишньому случају Вам з П-ком легче все покінчити, ніж мені за 2000 кілометрів. Ја ж Вам писав, що книги потрібні дља роботи одному чоловікові, і думав, що це діло таке просте, аж ввішло на 8 місьаців, та шче з процессами јакимись: звольте туди јти, ја не можу говорити з К. Левицьким і т. д. Та вже дајмо ціј справі покій. Зарудного ја Вам вернув на адрес Коц-ого. Вмісті з тим послав ја ј Халанского, бо на другіј день, јак дістав од Вас, получив з јакогось провінціонального місточка у Фравціјі екземпляр Халанского ј нових творів Потебні од јакогось таїнствениного незнакомца, певно Харківца, без жадного листу чи картки! Коц-ому ж послав і комплет Громади дља Вас. Јак шчо після розділу з К-им або з Бач-им не стане, напишіть, ја вишлју шче.

Про Кобзаря ја не знају вже шчо ј писати Ков-му, коли він питаје те, шчо ја вже писав 10 раз і коли Ви ј самі ж після остатнього посланого листка печатного не можете одповісти јому. Потребују шче раз одповісти на запитанья? І. Јаке це виданье? Стереотипне по приміру, јакіј посилавсь при рахунку і јакіј шче раз посилају (останнью сторону).

II. Як упорядковане? В хронологічному порядку зведено 2 томи пражські з додатками по рукописам, які були під рукою Вовка після закінчення Пражського Кобзаря. В початку буде коротке переднє слово про джерела видання, а також про історичну точність Шевченка (по реферату Антоновича в „Трудѣ“). Дехто хоче, щоб додати біографіку Ш-ка, а з Галичини хотять навіть і оцінки Ш-ка, та ја думав би обійтись без того. III. Щоб видати 2000 екз., треба грошей 2000 Франків.

Тепер до Васпросьба. Певно то Ви писали в „Зорѣ“ замітку про нашого Кобзаря (N4, 1886). Напишіть мені:

I. По яким резонам Полуботка, Гарно твоја кобза граје, До Н. Н. уважајете Ви не за Шевченкові?

II. Де нанечатані Хустина і пропущені місця Катерини? (перепишіть текст з увагами).

Ја довго не займаюсь Шевченкологією і тепер взявсь за викінчення Кобзаря (не мају печатних видань і не мају рукописів), аби тільки скінчити це діло. Бојусь наробити помилку.

Посилају Вам листок До суду земляків. Не ја винен, шчо він нанечатаний. На цім ја далі вмивају руки. Хај лѣуде думајуть і роблять, шчо хотять. Ваш покірний слуга М. Д.

Посилају шче списочок книг. Обидві попередні посилки книг получив. Спасибі за клопоти.

*N. 59. Лист до I. Ф. Chemin Dancet 14,
12 Окт. 1886.*

Добродію,

Простіть, шчо аж тепер одповідају Вам. Ја не був дома коло трьох тижнів і тільки цими днями міг прочитати Ваш лист.

З Ваших звісток — про болість Коц. дуже мене занеспокоїла. Страх жалко було б стратити такого робітника. Пишіть, б. л., більше про його стан, він мусить бути вже в Львові.

Книжок, простіть, і тепер не послажау, буквально не мају на це франків, бо жалуваньнє своје получив тільки за Юнь-Август: за літературу не доплучив шче за тої семестр, за роботу в К. Ст. теж нічого не прислали, та мабуть і не пришльуть, на шчо впрочім ја ј нарікати не сьміју, бо спасибі шчо хоч друкујуть моје писаньнє.

Про Ваше покликаньнє в „Дѣло“ ја чув од Коц., тај сам не міг собі пригадати, як то воно буде. Аж вијшло ні на шчо. Мені тільки одно дивно: звідки львівські песиголовці набірајуться смілости? Аже ж навіть з остатніх віч видно, шчо ј „народ“ і дејакі робітники для них занадто радикальні, та многі навіть з народовців зовсім не „Дѣла“ з јого бездільством хотять. Сподівајусь, шчо такі віча одчиньать очи свіжішчим льудім і вони примусьать песиголовців хоч не душили тих, хто здібнај працювати назустріч потребам народу. „Поступу“ буду ждати, хоч по правді кажучи дивльусь на нього не без скептицизму, бо як бачу, в Ваших сторонах окрім принципів мајуть силу ј особисті мілочи, далеко більшу, ніж де-инде. З свого боку ја готовиј взяти в ділі таку участь, јакојі захоче сама редакція. З поводу описанного Вами проспекту „Поступу“ ја тільки замічу, шчо не слід би врїзувати беллетристику. Перш усього це Ваша особисто најбільша сила, а в друге: ј на публїку беллетристика робить најбільше вражїньнє. Треба, значить, пустити в ход одповідну беллетристику. Ја навіть думају, шчо треба в „Поступі“ літерат. критики, котра б раз на завше вбила в голову гал. публїці, по кр. мірі хоч передовіј, принципї реалїзму чи „натуральної шко-

ла“, а то її богу, як візьмеш в руки гал. писаньнє (окрім Вас та почасти Федьковича), то думаєш, шчо читаєш писанину XVIII ст. А з Станиславова з поводу „Ревуть воли“ пишуть мені прьамо, шчо мовльав у нас публика до реалізму не звикла. А де нема реалізму поетичного, там нема і у загалі позітивної думки, нема і науки.

О боги! шчо таке пише Огоновський в остатніх N. N. Зорі! То втаская в укр. літ. трохи не все, шчо по церковному писалось в усіх Русьх (і в Новгороді і Москві), а тепер так спрепарував історію України, шчо тільки сміх і горе, — і все во славу патріотизма. Нехај він часто не маје джерела, окрім россієських гімназіческих підручників та унів. прелекціј, але в N. 18-му він часто на Костомарова покликується. Не вже він не розуміє, шчо читає? Чи це вже така заправка голови, шчо і дивиться чоловік, та не бачить? В усьакім разі ждїть великого сорому од критики в Россії, як вије цілком твір Огон-ого. Жінці Вашіј передајте наш поклон. Шчо нового в Квїві? Як пропали книги? Чи не окошилось це на кому небудь особисто? Ваш М. Др.

Получив листок од молодого пријателя з Стрїя. Каже, шчо готовать довшїй лист до мене, а мене просят писати йому багато, та рідко і не з Женевв. Чи не можете переказати йому, шчо ја листа його шче не получив і жду на нього? Книги які можно буде йому дати, Ви вдїлите йому, як ја Вам вишльу. Чи не могли б Ви написати ствелу історію Р. Кр. Заведенїя? Ја б її виохнув в росс. печать.

N. 60. Лист до I. Ф. Chemin Dancet 14, 7. Нов. 1886.

Вчора получив программу Поступу. Ја теж думки Павлика, шчо вона дуже подрїбна, але

коли Ви думаєте, що так і треба, то напирати на мою думку не буду, раджу тільки переглянути, щоб не було хоч по двічі теж саме. Що ж до початку, то ја думају, що він не тільки дуже вже подрібниј (напр. поіменуваньня журналів, де Ваші писали навіть не так значне), а такі трохи хвастливиј і не зовсім вірниј, бо ставить діло так, буцім то світ почався од Ваших льюдеј. Ја б радив переробити вступ так, що, мовляв, звісні історичні причини поставили наш народ в прикрвј стан політичниј, соціалниј і культурниј, але що боротьба за наше національне відродженъње стојіть в повніј згоді з прогрессивними змаганъями передових народів світа і що коли поглянути на все тревале, міцне, що зроблено дльа того відродженъња од самого јого початку, то вијде, що воно робилось в тіј згоді, хоч би ј не свідомо, а інстинктивно. Од недавних років зріст серед нашої громади льюдеј ново-европейської осьвіти почав повертати ту роботу свідомо на европейській, прогрессивниј ґрунт. В остатні 10 років число таких льюдеј настільки вбільшилось, що могло вже зложити з себе компактну, свідомо прогрессивну партіју. От тут можна спомјанути працю прогрессистів, — а далі показати некористи јіх дезорганізації, блуканъња по чужим хатам і потребу свого органу.

Программа хај вбереже свіј переважно галицькиј характер і через те уступ про росс. Украјіну ја б радив поставити зовсім на кінець. Тут, сказавши про важність росс. Украјіни дльа Галичини, про потребу всеукр. программы і про те, що в основі својіј вона не може різнитися од Вашојі, слід би сказати, що Ви оддајете детальну виробку јіјі самим Россіјанам. Це, думају, буде і резонно і тактично, бо јак Ваша программа навіть не стільки літературна, скільки практично-

політична, то хто його ще зна, що скажуть Рос-сіяни, котрі тепер держаться політики струсів.

За ціми замітками бажаю Вам всьакого успіху, — тільки надійтесь на власні сили більш ніж на россієські. Особливо не раджу покладатись на Одесу, там льуде ще менш акуратні, ніж в Київі. Спогадайте напр. хоч те, як вони вислали П-на¹⁾ в Женеву і не видержали обішчанья навіть один місяць.

Історія з Солодким²⁾ до того кумедна, що ја б зовсім годивсь думати, що вона видумана Кон-им. Але ја сам бачив два приміра таких штук, устроєнних харковськими українофілами, і бачу в Солодкому типічні ознаки цього роду двуногих і вірью, що такий індивід єсть на світі і навіть був у Галичині.

Тільки хоч яквј ја невеликвј прихильник наших українофілів, а все таки раджу Вам не розширвати всіх ознаків Солодкого на увесь *genus* українофілів: це *species Charkovo-poltavica*.

Коли можна, пришліть мені статтью Костомарова в журналі Ливчака і Климковича. Може ја напишу дльа „Поступу“ про Костомарова „політика“. Спасибі за книжки. Тільки і части творів Пав. Мирного ја не маю. Коли Вам прислано з Россії кілька екземплярів, то вділіть мені один і напишіть в Київ, що будете держатись і наперед такої ж політики. А то сміх курам: Мирниј мій спеціальниј пријатель, книга видано вла-

¹⁾ П-н, Українець, що літом 1886 р. їздив заграницю ддя поратонани здоровля, в порученя одеської громади мав якийсь час жити в Женеві і намагати Д-ву в його наукових працях, та мусів швидко вертати ся в браку гроший. І. Ф.

²⁾ Про икогось Солодкого писав мені Кониський, що він як делегат Українців був у Львові, все бачив, що тут діється, і висловив у київській громаді острый суд між иншим і про мене, а тимчасом ані я, ані ніхто з Львовян не бачив його — хіба з ним бачив ся дехто секретно. І. Ф.

сне київською громадою, а екземпляр я не маю! Та чи не можна здобути і кумедію Кониського? По рецензії Ом. Огон. думаю, що це мусить бути велика дурниця в роді Соколиків, — та треба самому подивитись. От як би Ви заложили в „Поступі“ основи релігійної критики! Це одна з перших потреб.

Книг все таки не посилаю, бо грошей ні звідки не маю, звісток про послані роботи теж не маю. На запроси других работ, напр. перекладів романів, теж ніхто не відповідає ні з Києва, ні з Петербурга. „Вони з холери повмирали“.

Ваш М. Драг.

Вашій жінці, П-ку і Коц. кланьајтєсь. Скажіть мені, що воно таке Василь Лукіч? Я кинув другу роботу і написав невинну статєжку про вірші і почасти про одну пасхальну віршу, котру порівняв з західними драмами. Послав статєжку, — і відповіді не получив. Тепер бачу в „Дѣлѣ“ список матеріалів альманаха, і своєї статєї не бачу! Як собі хочете, а неможливе племја насєльа Вашу сторону.

*N. 61. Лист до І. Ф. 25 Нов. 1886. Chemin
Dancet. 14.*

Сьогодні в ранці получив ја Вашу програму. Вона таки вијшла дуже подрібна, — і жалко, що Ви викинули про неприличність партійної полєміки в Галичині, не замінивши Вашого уступу старого ніяким другим про те, що Ви станете независимо од тепєрішніх партій львівських (по моєму це *conditio sine qua non* нового журнала і нової партії). Та тепєр вже нічого робити. Тепєр треба вже думати про самі журнал.

Не розумію ја гаразд, чому Ви не хочете помістити Читалень Павлика, тим паче, шчо ја певнісіньквј, шчо окремо вони ніколи не вијдуть. Колиб вже дуже була б то велика праця, то чи не можна б було скоротити јіјі одклавши напр. таблиці на прилогу, котру б можна було пустити при окремих одбитках (а јіх певно б читальні купували). Посудіть Ви про це шче раз з П-ом. Ја хочу перш усього влагодить дља Вас статъбу про Костомарова-політика, котра може піде на 2—3 NN (невеличкими частинами). Ви тільки здобудьте мені NN. Пролому, де була статъба Скабичевского Українофильство Костомарова (NN. ці названі в показчику в „Зорѣ“). Пришльу також кілька бібліографічних заміток, а може ј статејку з поводу болгарської катавасіјі. Напишіть мені тільки, коли власне думајете випустити 1-иј N.?

Ту роботу, котру Ви мені думајете дати до перегляду політ. статеј, — ја згожујусь взяти. Окрім того ја радвј взяти редакціју фольклористичного матерјалу. З того, шчо в мене јесть, ја б радвј був обробити полународні вірші. Як би мені тільки знати, шчо зробив Вас. Луквч з тіјеју статътеју, котру ја јому послав. Чи не можете јого запитати при случају? Поспішајусь одіслати цеј лист і через те про інші роботи не пишу, але будьте певні, шчо скорше ја перепишу ніж недопишу, коли тільки журнал буде держатись хоч тихо, та безповоротно поступовојі дороги.

Шчо кажуть про „Поступ“ Станіславовці? Слід би јіх притягти до роботи. Вони тепер в близьких стосунках з народом.

Ваш М. Др.

Програмових листів пришліть з десъаток (коли можно) під крајцбандом.

N. 62. Лист до I. Ф. Chemin Dancet 14,
3 Дек. 1886.

Получив Ваш лист і проспекти, а Скабич нема. Проспекти перешлю деяким льудцям, в тім числі і Вовку, котриј тепер в Італіі, в San Remo. Ја јому напишу про те, шчоб він узьав роботу в Поступі, а Ви самі напишіть јому дльа порьядку. В јого јесть дуже інтересне оповіданьня задунајського Січовика, та головно, він може ј инші речі виготовити, напр. про італъјанський хлопський рух.

Грижевського допис і ја читају. Дуже інтересниј. Про те, шчо Лукич напечата моју статью, Ви мені не написали до остатнього. Дивно ж мені тільки, шчо в проспекті Альманаха та статья не названа, хотьать „сюрприз“ на свята зробити, чи шчо?! Шчо уступ про полемику гал. партіј викинуто за радоју дејакых прихильних льудеј, шче більш жаль, ніж коли б був він викинутіј случајно. З цих рад ніколи добра не бува, јак це звісно шче з байки *Asinus vulgi*; не бува звичајно добра і з тих діл, котрі починајутьсья з уступок *vulgo*. А тут шче ј софізм в раді, — бо уступ про нечесність полемики істнујучих партіј власне не полемика, а зајава принціпа, котројі коли бојатись, то ліпше вже ј зовсім програму викинути, бо коли так, то ј усе одна полемика.

Својеју уступкоју Ви поставили себе тільки в роль будірујущого сина тіјејі ж таки народовської паравіі, тоді јак Вам треба виступати зовсім новим чоловіком, бо внакше шкода ј заходу. В усякім разі Ви, јак бачу і з Ваших слів, поки шчо нічого не виграли Вашоју уступкоју в народовців, а мені одно діло спортили, котре ја був почав, покладајучись на те, шчо викинутіј параграф зостанетьсья. Ја з дуру взьав був написав

јого та ј послав у Россіју, шчо ось мовльав буде, а тепер і позичај очеј у Сірка!

Интересно мені буде взнати, јак на кінець Ви встројілеь з Читальньами ј П-ом в загалі. Оце перечитавши Ваші три остатні листи, ја бачу, шчо Поступ і П-к застајуться кожнвј сам по собі. Кумедна це річ: Вас, можливих працьовників „Поступу“, всього 4 чоловіка і ніјак Ви не погодитесь: Коц. сам не хоче, П-ка певно Ви самі не хочете (в числі закидів про П-ка ја чув і такиј, шчо він би то написав пасквіль на Терлецького і через те тим паче јого треба держати далеко од усякого діла), та ј він таки тьажковатиј чоловік. Јак же воно јтима діло? Ја не знају, чи мајете Ви переписку з Квјівом і чи легка та переписка. Тим часом мені треба б передати туди два запити. I) Громадьянам, чи буде мені јака одповідь на мій лист, в котрому ја між инчим питаю, шчо мені робити з типографіјеју ј складом, бо позајак мені скінчилась пенсія громадська, ја мушу шукати собі де небуть зарібка ј вирватись з Женеви? II) Ковалевському, чи вишле він і коли 350 р., шчо зоставсь винен за роботу по історіји укр. літератури за кінчајушчијся рік і чи буде і в јакі строки він вислати 600 р. на тој рік, бо приближајеться 1. Јанварья, коли ја мушу платити довги, або хоч шчо небудь сказати своїм кредиторам. Хотів би ја запитати ј А-ча про те, јак мені бути з К. Ст.? Він сам мені написав про те, шчо К. Ст. буде платити за роботу (громадьяне теж прохали облегчити јіх бьуджет роботоју в росс. журналах, котру вони брались влагодити), а тим часом ја за остатњу роботу не получив нічого, і одповіді не мају на запит. Та бојусь ја, коли-б А-ча не перельакати мојими запитами, а сам він очевидно не додумајеться довідатись, јак сповняјуться ј чи навіть сповняјуться ті умови, котрі сам же він пред-

ложив. Зоставляю ці всі речі на Ваше вмотріння і коли можна що зробити, не шкодючи нікому, то зробить, а коли не можна, то киньте.

Дуже мені жалко і навіть дивно, що Ви не знаєте навіть, що думають Станіславовці про „Поступ“. Я бачу тут ошеп для „Поступу“.

Як пам'ятаєте може, коли ми торік пропонували подібну газету, то я знаючи, що на багато льудей не можна рахувати, радив Вам поставити газету чисто теоретичну, т. ј. таку, котра б тільки готовила наукові підстави для будушчої політ. партії. Тепер Ви написали проспект вже готової партії, — проспект детально-практичний. Я думав, що Ви вмовились з льудьми, щоб розробити цей проспект ще детальніше. Аж виходить, що з найбільш організуваною купою з льудей, котрі близько стоять до народу і краєвих справ, у вас нема зовсім ніяких зв'язків, не то умови. Як же Ви будете сповняти свій проспект, котрий справді більш програма нової партії, ніж нової газети?? Приїдеться Вам або налягати, щоб одшукать льудей по провінціям, а поки самому львівському Вашому кружку розсипатьсь по краю студіювати матерјал, та одлягти в м'ясо скелет Вашої програми, або дати газету зовсім не таку, яку обіщчала та програма.

Ви мені нічого не одповідали на запит, коли власне виїде 1. N. Поступу і на якій день ја мушу прислати свою роботу? Також не написали мені нічого, чи можете ж тепер прислати Мирного і т. творів? Перемудрив його зовсім дурна штука, навіть дурнішча од „На кожум'яках“ і М. Богуславки Нечуја. Чи не можна б було получить на час Юзова (Каблиця) Интеллигенція и народъ?

Ваш М. Др.

Ја б готовий був критично переглянути новішчу беллетристику з українського життя,

українську і россійську, та не знају, чи це буде Вам на руку, бо приїдетьсяся дешчо, напр. Горювенка і др., осудити на надто гостро, зо страхом „перепудити починаючі таланти“, як казав мені колись один молодіј народовець. Добре зробили шчо напечатали „Ліс шумить“. Іде на нас „українофілів“ нова сила: беллетристи з українського життя розумнішчі і цивілізованішчі од нас. От тут чи успіємо „півкоснимательствомъ“ та „Перемудрили“ ?

N. 63. Лист І. Ф. Chemin Dancet 14, 20 Дец. 1886.

Шановній Добродію,

Лист Ваш зо звісткою про смерть „Поступу“ получив ја вже днів з 5 назад, та за клопотом і хворобою одповідају тільки тепер. Звісно, Вам ліше можна судити про Поступ, — тільки ж мені резони до його прикінченьна во чреві матері не видаються так уже неперемінними, шчооб треба було піти на такий сором дльа всіх нас. Конфіскація напр. ја і сам ждав і в загалі думав, шчо виступ з проспектом не літературно-науковим, як ми вмовились торік було, а практично-політичним був помилкою і закликуював на конфіскацію і цензурні труднощі. Тільки ж взявши до гуж, треба ж було хоч раз сіпнути, а в усякім разі треба було перед судом попробувати оборонити хоч саміј проспект, при чому Ви б могли поставити питаньна о самоволі галицької цензури проти самого австрійського закону і практики других австр. провінцій. Коли б суд затвердив конфіскацію, Ви б мали резон зајавити, шчо коли у Вас нема зовсім правової опори, то і не будете видавати свого журналу. А тепер податись назад по першіј пригрозі поліцейського

пальця, — це такий сором, шчо ні в казці сказати, ні пером описати, — сором дльа всіх нас, а не тільки дльа Вас самих.

Альманах — не журнал. Та окрім того ја напр. нігде не бачу гарантії, шчооб і з Альманахом не сталось шчо небудь подібне, як з журналом і через те радиј би зовсім усунутись од нього і тільки за дльа того, шчооб знати з себе усяку тинь наріканьня, шчо мовльав не хотів запомагти все таки доброму ділу на рідній ниві, готовіј дати туди своју працьу. Тільки ж позовольте мені дати працьу не сьовременно політичну, а історичну, а власне напр. про наші старі вірші релігійно-церковні (I. голова) і політичні (II. голова) (треба мені знати, коли власне појавитьсья альманах В. Лукича), а також про нову працьу Ренана (*L'origine de la Bible*).

Тепер позовольте Вам сказати кілька слів про мою особисту справу. Мене звіщчајуть з Галичини, шчо там робить зле вражіньня моја переписка про грошеві справи і про міј фінансовіј став. Правду сказавши, мені завше було дивно, почому мої листи в Россіју в тих справах сталисья публичним достојанієм, — так шчо мені про це писали навіть луде, котрих ја ніколи не бачив і котрі, при всеї шчирости до мене, не могли знати сушчности мојіх відносин до мојіх українських товаришчів. Тепер ја мушу звернути увагу Вашу і тих, кому мої листи стали відомі, на те, шчо перше — ја тільки тим писав про грошеві справи, котрі зроблені були не мноју, посередниками в тих справах між мноју і товаришчями; в друге, шчо ја писав не просьби, а запитаньня про висилки грошеј, не мноју назначених, і найбільш тоді, коли можна було думати, шчо вислані гроші пропали, або тоді, коли грозила небезпечність громадському добру, тіпографіјі через неплату

по вексельам, котрі ја давав покладајучись на обіцанку вислати звісну сумму на звісній строк (напр. в Юльу, коли ја не получив і в Декабрі); а в третєе, шчо всі мої фінансові відносини з товаришчами не мали в собі ні крихти філантропічної і вијшли без всякої мојеї ініціативи і навіть після довгої мојеї опори против. Почались вони справді після того, як мене вигнано зо служби в К. университеті. Тільки ж уся служба ніколи не була ні мојею головною ціллю, навіть особистою, ні виключним джерелом мого прожитку, бо ја не ставив на першій план добиватись докторату, шчоб заняти місце ординарного професора (між инчим і з 3000 р. жалуванья замість 1200), а сповняв усякі громадські служби, в тім числі виданья Истр. П., казок і др. і находив собі зарібок осібній од казенного жалуванья, шчоб прожити. Саме моє прогнанья з университету (замітьте, перше тільки київського, а потім тільки трьох јужних, котре ја сам для а принцип у викликав тим, шчо не зхотів подати одставку) не значило зовсім прогнанья навіть з служби в Россіі, де прогнанья по т. зв. 3-му пункту значить тільки прогнанья з одного міністерства; коли шеф у другому приїме прогнанного, то все ј кінчається. В мене јесть документи, з котрих Ви побачите, шчо мені предлагали місце в мін. јустіціі (на першій раз на 3500 р. жалуванья). Зараз же після того, як мені дали одставку з университету, мені предлагали місце дірєктора кантори транспортів на нижній Волзі з 10.000 р. жалуванья. Окрім того літер. мого заробку одставка не тикала ј навіть вже будучи в Відні ја получив од Суворина (тоді ліберального) предложеньє взяти в јого часть иностр. політики за 4000 р. Як бачите, тут не було місця філантропіі. А мені предложила громада гарантію 1200 р. пенсіі, шчоб ја виключно

займався укр. літер. справами. Я подбакував і займався ними і без пенсії, держучись зарібком літер. в Петербурзі, і ще за остатній семестр 1875 викінчив і Федьковича, Про козаків і Турків і Малор. нар. преданія, котрі і лишив на користь громадянам (М. Н. Пр. розпродані до одного екземпляра). Тільки коли товаришчі задумали видання за границею і послали туди мене, іа згодивсь узяти пенсію, котру назначили мені 1600 р., але котрої іа ні одного року не брав на себе, а остатніми роками, од 1879 р. ніодного року сповна і не получав (були роки, коли приходило всього по 800 р. Не кажу вже про те, шчо іа ііхав з Россії, то рубль був 330, а тепер впав до 230, а в часи війни був і 218 сантимів). Але іа ніколи не тільки не жалівсь, а навіть не докучав товаришчам моїми рахунками, а справлявсь зарібками на боці, при чому навіть сам поповняв екстраординарні розходи (напр. на Волів мені прислано 1000 фр., а видання коштувало до 2000). Аж недавно, коли мені всьакі бокові зарібки врїзались і коли іа вліз у довги, іа почав добиватись приваїмні точности рахунків. Вліз же іа в довги не тільки через упадок курса рубля, неаккуратність вислок, потребу помогати товаришчам, а правда і з власної вини: з того, шчо іа задумав давати своїм дітям вище образованья, та з несчастья, слабости своєї жінки, котра не може сама без прислуги вправлятись дома та потребує хоч місяць гїрного воздуха, — та ще з дурної думки, шчо іа вчєнвї і мушу „двигати науку“ про мїї рїднїї краї, купувати цілу бібліотеку (тут не дістанеш не тільки словянських книг, а і потрібних мені європейських) та сидїти за фольклорами, мов іакїї член академії, або маркіз бретанський. Цьу останню вину мою треба впрочїм подїлити з моїми зем-

льаками і чужими навіть, котрі завше хвалили проби моїх праць „академічних“ і казали про потребу таких праць. Ви сами знаєте, шчо ја получаю за серію таких праць — всего 50 руб. А тепер визнайте, шчо ціла купа таких праць застається по редакторським текам в Россіји, а шче більше в мене. Обіцанка ж товаришчів в звісному Вам листі пристроювати такі праці, зосталась пустою. На просьби усьяким людьям, найбільш впрочім українофілам, знайти мені яку небудь сталу роботу, напр. хоч переводити романи, не получив ја ніякої відповіді.

При такому стані мені нічого не застається окрім ліквідації. Таквј ліквідаційнј характер мали мої фінансові запитання і в остатньому листу до Вас. Тут ја вже ліквідуєсь: старша дочка перервала своју роботу до бакалавреату *ès lettres*, котрј один міг би дати јіји право бути регулярною студенткою, або дістати порядне місце (тут жіночих гімназій нема), напр. у Франції, як думалось, і почала давати уроки сама (звісно, як недовчена, то ј не бог зна які); меншу перестали вчити *artes liberales*; ја вже рік прожив без рос. наукових журналів і нових книг (міј капитал в складі Стасулевича, зароблені літер. працеју, зкінчивсь), тепер з новим роком зостануєсь і без тутешніх (як *Archivio per lo Studio de la letteratura popolare*, *Archiv. f. die Slav. Phil.* etc. і навіть без *Société de lecture*). Чи найду яку поденну роботу, ја не знају, — через те як проживу, не знају теж, та це вже моје діло, раз ја признаніј ні на вішчо не потрібним землякам моїм.

Ја тільки не хотів би, шчо б моја ліквідація повела за собою втрату громадської власности і складу книг, між котрими всеж єсть Воли, котрі ј песоголовці хвалять, — Політ. пісні, в котрих єсть же матерјал, окрім моїх непотрібних

уваг, стереотипи Кобзаря і т. и., а також манускрипти пісень. (Я писав у своєму листу: хто береться їх обробити і не розгубити, як це сталося навіть у самого Вл. Б. Ант., але відповіді не полувив). От Вам стан діла. Коли хто може докорити мене за мої розмови про нього, хай кине каменем в мене! Я більше нічого говорити не буду. Докладаю копію з листу од Музики Миколи. Коли Ви показували між лист кому, то покажіть і цю копію. Вашу жінку прошу перевезти конвертик до Музики Миколи од мене і привезти відповідь, звісно, коли це можна безпечно. Інакше прошу порвати між конвертик.

Ваш М. Др.

Я дуже боюсь, чи не написали Ви про К. Ст. од мене, а не од Кузьмичевського, Галичанина.

О п о в і с т к а .

„Українсько-руська Видавнича Спілка* видала доси отсі книжки :

В першій серії :

Ціна в короновій вал.

1. С. Ковалів. Девертир і інші оповідани . . .	1-60	К.
2. Іван Франко. Поеми	1-60	„
3. О. Кобилянська. Покора і інші оповідани .	1-40	„
4. Гю де Монасан. Дика паві і інші оповідани	1-30	„
5. І. Франко. Полуйка і ин. борисл. оповідани	1-40	„
6. Н. Кобринська. Дух часу і інші оповідани .	1-60	„
7. Енот Гамеун. Голод, роман	2-20	„
8. Леся Українка. Думи і мрії. Поезії	1-60	„
9. С. Ковалів. Громадські промисловці, опов.	1-60	„
10. У. Шекспір. Гамлет, принц данський . . .	1-80	„
11. Генрик Понтоннідан. Іа хат. Оповідани . .	1-40	„
12. Богдан Ленкий. З житя. Оповідани	1-20	„
13. Гергарт Гаутман. Візник Геншель	1-60	„
14. М. Коцюбинський. В путах шайтана. Оповід.	1-60	„
15. У. Шекспір. Приборкана гоструха	1-40	„
16. Панас Мирний. Лихі люди	1-40	„
17. В. Короленко. Судний день	1-20	„
18. У. Шекспір. Макбет	1-60	„
19. К. Гуцков. Уривль Акоста	1-40	„
20. У. Шекспір. Коріолян	1-80	„
21. М. Яцків. В царстві сатани	1-60	„
22. Панас Мирний. Морозенко	0-90	„
23. Леся Мартович. Нечитальник	1-60	„
24. М. Коцюбинський. По людському	2-00	„
25. В. Оркан. Скапаный сьвіт, драма	1-00	„
26. Василь Стефаник. Дорога, новелі	1-60	„
27. У. Шекспір. Юлій Цезар	1-60	„
28. Л. Толстой. Відродженя, (3 томи)	3-60	„
29. К. Гавлічек-Боровский. Вибір поезій . .	1-60	„
30. Ф. Заревич. Хлопська дитина	1-80	„

31. І. Франко. Коваль Бассім	1-60	К.
32. У. Шекспір. Антоній і Клеопатра	1-80	"
33. Е. Тимченко. Калевала, фінська епопея	3-00	"
34. О. Катренко. Плян Природа і ин. оповідани	1-40	"
35. У. Шекспір. Багато галасу в нечевля	1-60	"
36. Іван Франко. Сім казок, поведі	1-40	"
37. С. Воробкевич. Над Прутом, поезії	1-60	"
38. У. Шекспір. Ромео і Джульєта	1-80	"
39. К. Сроковський. Оповідани	1-40	"
40. А. Кримський. Пальмове гилля, (3-00)	2-00	"
41. О. Кониський. Молодий вік Макс. Одинци	2-00	"
42. Гю де Монасан. Горлі і иньші оповідани	1-30	"
43. В. Кравченко. Буденне житє. Оповідани	2-00	"
44. У. Шекспір. Король Дір	1-80	"
45. Д. Лукінович. За Кадильну, повість	3-00	"
46. Г. Гайне. Подорож на Гарц	1-20	"
47. І. Франко. Захар Беркут (брош. 1-20) К. опр.	1-60	"
48. У. Шекспір. Міра за міру.	1-40	"
49. М. Кодюбинський. Повдипок і ин. опов.	2-00	"
50. О. Стороженко. Марко проклятий, поема	1-40	"
51. С. Ковалів Риболови.	2-00	"
52. Марко Вовчок. Народні оповідани. т. I. (1-60)	2-00	"
53. П. Мирний. Серед степів. Оповідани	3-00	"
54. Е. Ярошинська. Перекиньчяки	2-60	"
55. В. Винниченко. Повісти й оповід.	3-00	"
56. Л. Мартович. Хитрий Панько	1-50	"
57. В. Вересаєв. Записки лікаря	3-00	"
58. М. Вовчок Народні оповідани Т. II. (1-60)	2-00	"
59. М. Горький. Мальва і иньші опов.	2-50	"
60. М. Дерлиця. Композитор і иньші опов.	2-00	"
61. Ю. Заср. Легенди.	2-40	"
62. А. Чехов. Змора і инь. опов.	2-40	"
63. Н. Кобринська. Ядзя і Катруся та инь. опов.	1-80	"
64. Д. Лукінович. Від кривди, повість	2-00	"
65. А. Чайковський. Оповідани	2-00	"
66. Марко Вовчок. Народні оповідани, т. III.	3-80	"
67—68. І. Левицький. Хмари.	4-80	"
69—70. Е. Золя. Жерміналь	6-00	"
71. О. Маковей. Оповідани	3-00	"
72. І. Франко. На лоні природи.	3-60	"
73. Кароль Кавцікі. Народність і її початки (0-60)	1-00	"
74. Фр. Енгельс. Людвік Фаєрбах. (0-50)	0-90	"
75. Фр. Енгельс. Початки родини. (1-50)	1-90	"
76. Ш. Сеньобб. Австрія в XIX століттю (0-80)	1-20	"
77. В. Будзиновський. Хлопська посілість (2-00)	2-40	"
78. К. Флямарион. Про небо (2-00)	2-40	"
79. М. Драгоманів. Переписка (вичерпано)	1-80	"

80. С. Степняк. Підземна Росія	(3 00)	3 40	"
81. Адріян. Аграрний процес у Добростанах (1'с9)		1 40	"
82. І. Тев. Філософія штуки	(1 00)	1 40	"
83. Дж. Інґрем. Історія політ. економії		4 00	"
84. Е. Феррієр. Дарвінізм.	(1 30)	1 70	"
85. Й. Коврад. Національна економія	(1 90)	2 30	"
86. В. Стефанік. Моє слово, оповідання	(3 60)	4 00	"
87. Ж. Масперо. Старинна історія східних народів т. I	(2 40)	2 80	"
88. М. Коцюбинський. У грішній світ	(1 60)	2 00	"
89. М. Карсєв. Філософія культурної й соціальної історії XIX ст.	(2 40)	2 80	"
90. О. Кобилянська. До світа. Новелі і нар. (2 40)		2 80	"
91. О. Авдикович. Моя популярність	(2 20)	2 60	"
92. Е. Фрас. Нарис геології	(1 20)	1 60	"
93. Б. Лєпкий. Кара та інші оповідання	(2 00)	2 40	"
94—95. П. Стороженко. Історія західно-європей- ських літератур до кінця XVIII ст.	(4 00)	4 40	"
96. Г. Байрон. Чайльд Гарольд	(1 40)	1 80	"
97. М. Драгоманів. Шевченко, українофіли й со- ціалізм	(1 60)	2 00	"
98. Марк Твайн. Том Соєр	(2 60)	3 —	"
99—100. Е. Шірер. Політична історія Палест. (3 10)		3 50	"
101. І. Франко. Місія. Чума. Кавки і сатири (2 40)		2 80	"
102. З. Гінтер. Історія теогр. відкрить у XV—XVI ст.	(1 80)	2 20	"
103. Л. Толстой. Козаки	(2 00)	2 40	"
104—105. М. Драгоманов. Листи до Ів. Франка і інших, т. I	(3 00)	3 40	"
106. В. Самійленко. Поезії (друкують ся)			
107. Др. А. Форель. Рігієна нервів (друкуєть ся)			
108. І. Франко. Маніпулянтка	(2 00)	2 40	"

Книжки під чч. 73—85 друковані в давній другій серії (Науковій Бібліотеці). Ціни в скобках подані за брошуровані примірники.

У другій серії вийшли :

1. М. Грушевський. Б. Хмельницький	0.20	Кор.
2. Курцій Руф. Фільотас	0.20	"
3. В. Наумович. Величина звіздяного сьвіта	0.15	"
4. Панас Мирний. Лови	0.06	"
5. І. Пулюй. Непропаща сила	0.20	"
6. М. Грушевський. Бех-Аль-Джугур	0.10	"
7. І. Раковський. Вік нашої землі	0.10	"
8. А. Чехов. Каштанка	0.15	"
9. М. Драгоманів. Мик. Ів. Костомарів	0.15	"
10. Е. Золя. Напад на млин	0.20	"
11. І. Пулюй. Нові і перемінні звізди	0.15	"
12. Г. Квітка. Маруся	0.50	"
13. М. Левицький. Умова для селми. спілок	0.20	"
14. П. Куліш. Оріся	0.06	"
15. М. Кистяковська. Іван Гус	0.20	"
16. О. Стороженко. Оповідання. I	0.20	"
17. В. Барвінський. Досліди з поля статистки	0.20	"
18. В. Короленко. Ліс шумить	0.20	"
19. І. Франко. Шевченко в польській рев. легенді	0.40	"
20. В. Гіґо. Кльд Іе	0.25	"
21. Е. Еґан. Руські селяни на Угорщині	0.25	"
22. П. Мирний. Дихий попутав	0.40	"
23. А. Д. Уайт. Розвій географічних поглядів	0.30	"
24. Ів. Франко. Украдене щастя	0.50	"
25. С. Ефремов. Національне питання в Норвегії	0.30	"
26. П. Ніщинський. Гомерова Іліяда (1 пісня)	0.30	"
27. М. Драгоманів. Два учителі	0.40	"
28. Е. Золя. Повінь	0.30	"
29. С. Томашівський. Київська козащина 1855 р.	0.10	"
30. П. Ніщинський. Гомерова Іліяда (2 пісня)	0.35	"
31. Т. Масарик. Ідеали гуманности	0.35	"
32. Люкїян. Юпітер у клопотах	0.30	"
33. М. Костомарів. Письмо до ред. "Колокола"	0.20	"
34. М. Гоголь. Вій...	0.40	"
35. І. Раковський. Вулкани	0.20	"
36. Г. Фльобер. Іродіяда	0.30	"
37. О. Терлецький. Москвофіли й народовці	0.30	"
38—39. І. Турґенєв. Ася	0.40	"
40. Л. Боровиковський. Маруся	0.25	"
41—42. Данте Алїґері. Пекло, пісня I—X	0.40	"
43—45. В. Олехнович. Раси Європи	0.70	"
46—48. Л. Толстой. Крайцерова соната	0.95	"

